

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

ЛІННІК ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 271.2(477)–9,,1988/2015”

**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У
КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1988–
2015)**

09.00.11 – релігієзнавство

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Шугасва Людмила Михайлівна
доктор філософських наук, професор

Київ – 2016

ВИСНОВКИ.....175

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....181

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Релігійний фактор відіграє важливу роль в сучасних українських реаліях, пов'язаних із становленням нового суспільства в умовах постмайданної ситуації та військової кризи. Політичне та геополітичне змагання за Україну виявило, що суб'єктами цієї боротьби є не лише український народ та українські церкви, але й зарубіжні політичні та церковні потуги. Українська Православна Церква – найбільше релігійне об'єднання України, що має перевагу в переважній більшості областей країни за кількістю громад (крім Галичини). Від позиції УПЦ із суспільно-політичних питань залежать настрої значної кількості українських православних. При митрополиті Володимирі відбувалися значні трансформації цієї позиції, які були викликані як зовнішніми впливами, так і боротьбою різних угруповань всередині УПЦ. Канонічна єдність із Московською патріархією виявилася реальною причиною для того, щоб УПЦ зайняла непатріотичну позицію під час подій на Сході України. Еволюція УПЦ до усамостійнення була перервана як зусиллями патріарха Московського Кирила, так і завдяки діяльності нового керівництва УПЦ. Нові історичні виклики, трансформації УПЦ в бік проросійськості і нова хвиля міжконфесійного протистояння роблять гостро актуальним переосмислення всього історичного шляху УПЦ з часів релігійного відродження, пов'язаного з святкуванням тисячоліття хрещення Русі у 1988 році, і до сьогодення. Аналіз розвитку УПЦ протягом 1988–2015 років дозволяє краще зрозуміти перспективи українського православ'я загалом та УПЦ зокрема, виробити рекомендації щодо актуальних сьогодні шляхів виходу з перманентної кризи київського християнства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація є складовою частиною комплексної науково-дослідної роботи кафедри філософії Рівненського державного гуманітарного університету за науковою темою «Співвідношення релігійного і національного: контекст історії і культури українського народу» (реєстраційний номер 014U000085).

Мета дослідження полягає у необхідності нового всебічного й об'єктивного аналізу розвитку УПЦ у контексті суспільно-політичних трансформацій періоду перебудови і незалежності України.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких основних завдань:

- дослідити становлення УПЦ від українського екзархату РПЦ до УПЦ МП формації 1992 року;
- висвітлити причини й особливості трансформацій УПЦ за часів правління митрополита Володимира (Сабодана);
- виявити передумови і специфіку розвитку партнерських відносин УПЦ із проросійськими силами;
- розкрити геополітичний і церковно-політичний контекст суперництва, втручання і спроб впливу у внутрішні справи українського православ'я;
- провести комплексний аналіз «українофільської політики» керівництва УПЦ як вияву боротьби за збереження цієї юрисдикції;
- проаналізувати особливості сучасної кризи УПЦ (2014–2015 років) і визначити перспективи можливого розвитку УПЦ.

Об'єктом дослідження є розвиток УПЦ від її виникнення шляхом трансформації українського екзархату РПЦ до сучасної кризи.

Предметом дисертаційного дослідження є церковно-політичні, геополітичні, конфесійні, канонічні, ідейно-політичні причини трансформацій УПЦ.

Методологічна основа дослідження включає в себе як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Об'єкт і предмет дослідження обумовили вибір теоретико-методологічних засад і методів його проведення. Дисертація має філософсько-релігієзнавчий характер із застосуванням елементів історіософії. Це дозволило нам провести неупереджений філософсько-релігієзнавчий аналіз причин, що визначали трансформації УПЦ. Дотримання принципу позаконфесійності слугувало плідності компаративного підходу до вивчення УПЦ порівняно із іншими юрисдикціями. На етапі архівного пошуку

застосовувалися методи наукової евристики, аналізу і синтезу, порівняльний, описовий, класифікації та критики джерел. Метод систематизації із залученням аналітико-синтетичного, а також контекстуальний аналіз використовувалися при дослідженні витоків і особливостей розвитку УПЦ. В цілому дисертаційне дослідження проводилося на межі різних галузей релігієзнавчої науки, зокрема філософії релігії, історії релігії та соціології релігії. Тому в роботі застосовувалися переважно загальні методи гуманітарних досліджень: порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, узагальнення та ін. У розв'язанні завдань дисертаційного дослідження використовувалися загальні методологічні принципи наукового аналізу, зокрема об'єктивності, історизму, системності, світоглядного плюралізму, діалектики, а також специфічно релігієзнавчі принципи: гуманізму, толерантності, позаконфесійності, світськості.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що на основі комплексного аналізу документів, релігієзнавчих і науково-аналітичних праць, усних інтерв'ю експертів та учасників подій, богословських творів і матеріалів ЗМІ доведено, що розвиток УПЦ в 1988–2015 роках пройшов стадії становлення (1988–1992 рр.), збереження власної ідентичності перед зовнішніми викликами (1992–2013 рр.) та системної кризи (2014–2015 рр.).

Здійснене дослідження дало можливість обґрунтувати низку положень, що вирізняються науковою новизною і виносяться на захист:

Вперше:

– встановлено, що УПЦ виникла шляхом трансформації українського екзархату РПЦ до статусу «умовно автономної» церкви (томос від 27 жовтня 1990 року), яка змагалася за автокефальний статус (Собор 1–3 листопада 1991 року), але залишилася у канонічній єдності із Московським патріархатом, де-факто відмовившись від самостійності та свого Предстоятеля митрополита Філарета (Харківський собор 27 травня 1992 року), але ідеологічно обґрунтовуючи новий курс як «відновлення церковної соборності»;

– виявлено, що за часів правління митрополита Володимира УПЦ розвивалася перш за все завдяки тісній співпраці з тими політичними елітами

України, які орієнтувалися на співпрацю з Росією. Спричинялося це зв'язками фаворитів митрополита Володимира із церковними і бізнесовими колами Москви, необхідністю розбудови храмів у регіонах, для яких характерна «секуляризація згори», відсутністю з 1992 до 2007 року порозуміння між УПЦ та національно-орієнтованими політиками;

– обґрунтовано, що можливість вторгнення Константинопольського патріархату на канонічну територію УПЦ була фактором для розвитку проросійської орієнтації керівництва УПЦ в 2000–2001 роках, що спричинило глибоку політизацію УПЦ і широку підтримку провладних кандидатів на виборах 2002 і 2004 років. В 2005–2008 роках УПЦ не могла спиратися на підтримку Партії регіонів, і така сама загроза широкомасштабного втручання Вселенської патріархії спровокувала імітацію українофільського курсу, що знайшла вираження в перемовинах із УАПЦ задля перспектив її прийняття як автономної церкви до складу УПЦ;

– з'ясовано, що у кінці 2007 року відбувається справжній поворот УПЦ до україноцентричної церковної політики. Цей курс був відповіддю на тиск з боку Московської патріархії, пов'язаний із намаганням зупинити кар'єру нового фаворита митрополита Володимира – Олександра (Драбинко). Українофільська політика УПЦ знайшла свій вираз у боротьбі за незатверджену Московським патріархом редакцію статуту УПЦ, відстороненні від посад ряду проросійських ієрархів, у засудженні проросійського «політичного православ'я», у програмних доповідях митрополита Володимира в 2007–2013 роках. Суттєвою складовою боротьби УПЦ за власну самостійність стала інформаційна політика митрополита Володимира, яка здійснювалась не лише через церковні ЗМІ, але через ряд формально незалежних ресурсів, що критикували ідеологію «русміра» та утверджували цінності вселенського і київського християнства. Доведено, що роль митрополита Володимира (Сабодана) у розвитку та трансформаціях УПЦ була суперечливою і контроверсійною. З одного боку, він створив ідеологію православного українофільства для УПЦ, запропонував і реалізовував політику відкритості у відношенні до інших церков України, домігся засудження

проросійського «політичного православ'я». З іншого боку, при митрополиті Володимирі відбувся розквіт фаворитизму (протоієрей Віталій Косовський, митрополит Олександр (Драбинко), митрополит Антоній (Паканіч) та ін.), що при відсутності системної кадрової політики привело до гострої боротьби за владу в 2011–2013 рр. і кризи УПЦ в 2014–2015 рр.;

– розкрито, що після відходу від справ митрополита Володимира (24 лютого 2014 року) УПЦ опинилася в глибокій системній кризі через запеклу боротьбу за владу перед виборами нового Предстоятеля, невідповідність між діями УПЦ та суспільними запитами в умовах війни, загальне згортання проукраїнських тенденцій в УПЦ, неможливість для УПЦ запропонувати українському суспільству об'єднавчі та миротворчі проекти. Додатковими факторами, що поглибили кризу стали загострення конфліктних відносин УПЦ МП та УПЦ КП, замороження співробітництва з іншими українськими церквами, агресивна інформаційна політика УПЦ.

Уточнено:

– системна криза УПЦ має тенденцію до загострення, проте чим саме завершиться ця криза залежить від майбутнього української держави і суспільства, УПЦ КП та УАПЦ. При можливому після Всеправославного собору визнанні УПЦ КП з боку Константинопольського патріархату УПЦ очікує швидкий занепад і деструкція, при відсутності такого визнання – внутрішня стагнація і маргіналізація в суспільстві.

Набуло подальшого розвитку:

– положення про те, що становище українського православ'я в 1988–2015 роках мало специфічні риси, які утруднювали визнання його автокефалізації порівняно з історичними прецедентами становлення помісних церков у інших країнах

Теоретичне значення дослідження продиктоване необхідністю подолання кризових явищ в українському православ'ї, що виступає важливим дестабілізуючим чинником суспільно-політичного життя сучасної України.

Практичне значення дисертації. Результати, отримані у ході дослідження, можуть бути використані при викладанні релігієзнавчих та філософських курсів у вищих навчальних закладах, а також для підготовки відповідної навчально-методичної літератури. Окремі результати дослідження можуть бути основою для рекомендацій державним органам влади в зв'язку із новими викликами для національної безпеки в релігійній сфері України.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою. Висновки та положення наукової новизни автор одержав особисто.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційної роботи були представлені у вигляді доповідей і тез на таких міжнародних та науково-практичних конференціях: «Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства» (м. Чернівці, 28–29 травня 2014 року); «Українське православ'я у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (пам'яті митрополитів Василя (Липківського) та Іоана (Боднарчука)» (м. Тернопіль, 27–28 листопада 2014 року); «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне 10–11 грудня 2014 року); «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (м. Харків, 7–8 квітня 2015 року); «Релігія и / или повседневность» (м. Мінськ, Білорусь, 16–18 квітня 2015 року); «Освіта і життєвий світ особистості: європейський досвід і українські реалії» (м. Чернівці, 23–24 квітня 2015 року); «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (м. Київ, 8 травня 2015 року); «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 14 травня 2015 року); «Особистість, суспільство, політика – 2015 (Osobowość, społeczeństwo, polityka – 2015)» (м. Люблін, 20–21 травня 2015 року); «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії та історії» (м. Одеса, 22–23 травня 2015 року); «Церква і патріотизм: досвід Українського православ'я (присвячено 1000-літтю упокоєння святого рівноапостольного великого князя Київського Володимира, Хрестителя Руси — України)» (м. Рівне, 26 травня 2015 року); «Scientific Horizons – 2015» (м. Лондон, 30 вересня – 7 жовтня 2015 року); «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 1–2 жовтня 2015 року); «Філософія, релігія

та культура у глобалізованому світі» (м. Житомир, 23 листопада 2015 року); «Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук» (м. Глухів, 25–27 листопада 2015 року); «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (м. Рівне 9–10 грудня 2015 року); «Україна: поступ у майбутнє» (м. Київ, 22 квітня 2016 року).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлено у 9 публікаціях, 5 з яких надруковано в українських фахових виданнях, 2 статті у міжнародних журналах та 2 – у наукових журналах.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку літератури. Загальний обсяг дисертації складає 219 сторінок, із них основного тексту 180 сторінок, список використаних джерел і літератури містить 498 найменувань (39 сторінок).

РОЗДІЛ 1

РОЗВИТОК УПЦ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ

Хоча Хрещення Київської Русі відбулося наприкінці X століття, християнство на теренах сучасної України було добре відомо на багато віків раніше. Джерела II–III віків свідчать, що святий апостол Андрій прийшов з проповіддю християнства до Скіфії. Він відвідав Північне Причорномор'я, де були тоді розташовані грецькі колонії. Пізніше на Русі з'явилася легенда, що святий Андрій піднявся по Дніпру до території сучасного Києва та благословив місце майбутньої української столиці.

Наприкінці I століття до Криму був засланий римський єпископ Климент, який тут і помер на початку II століття. З II століття християнство відомо у Боспорському царстві, що охоплювало Керченський півострів та Тамань. З IV століття християнство стало в Боспорському царстві державною релігією. З візантійських джерел відомо про існування у складі Константинопольського патріархату єпархій Боспорської, Херсонської, Сурожської, Готської. Усі вони охоплювали в тому числі і південь сучасної України.

860 року після походу на Царгород прийняли хрещення київські князі Аскольд і Дир. У своєму «Окружному посланні» 866 року Константинопольський патріарх Фотій писав, що руси прийняли віру Христову і що у їх землю послано єпископа. І хоча у 882 році князь Олег наказав убити Аскольда і Диру та провів у Києві реставрацію поганства, християнська община тут продовжувала існувати. Договір Русі з Візантією від 911 року згадує русичів-християн, а в аналогічному договорі 944 року є згадка про київську церкву святого пророка Іллі. 957 року під час поїздки до Царгорода прийняла хрещення свята княгиня Ольга. Вона намагалась повернути до Христової віри свого сина Святослава, але не мала в цьому успіху. Святослав лишився язичником.

Отже, християнство в Українських землях має практично двохтисячолітню історію. Але все ж таки існування постійної церковної організації в Україні бере свій початок від масового Хрещення Русі за часів

святого Володимира Великого. Традиційно вважається, що офіційно християнство було прийняте Київською Руссю 988 року. Хоча обставини та історичні деталі хрещення як самого князя Володимира, так і киян лишаються предметом жвавих наукових дискусій, безперечно, що наприкінці 80-х – на початку 90-х років X століття з'являється Київська митрополія – церковно-адміністративна структура, що духовно об'єднує всі руські землі.

Про перші роки існування митрополії, про її канонічний статус та про перших Київських митрополитів ми знаємо зовсім небагато. Однак сьогодні вже не викликає сумнівів, що митрополія з центром в Києві була заснована або одночасно з хрещенням святого Володимира, або у перші роки після цього. Протягом семисот років (988–1686) Київська митрополія входила до складу Константинопольського Патріархату. За весь цей час лише один Предстоятель Константинопольської Церкви особисто відвідав Україну. Це був патріарх Єремія II, що перебував на терені Речі Посполитої у 1588–1589 роках.

Київська митрополія як церковна структура, розташована на території самостійної держави значно віддаленої від Царгорода, мала права широкого самоврядування. Київські митрополити призначалися патріархом у Константинополі зі згоди візантійських імператорів. У внутрішніх справах Київська Церква була повністю самостійною. Призначення та рукопокладення місцевих єпископів, відкриття нових єпархій, скликання архієрейських Соборів, винесення судових рішень щодо єпископів та священників, збирання з єпархій церковної данини – усі ці справи вирішувалися на Русі без узгодження з Царгородом.

У 1685 році новобраний Київський митрополит Гедеон Святополк-Четвертинський звернувся за підтвердженням свого обрання не до Константинополя, а до Москви. У тому ж році Патріарх Йоаким у Москві поставив Гедеона в митрополити. Після цього до Царгороду було відряджене посольство від Московських царів Іоанна та Петра Олексійовичів та гетьмана Івана Самойловича аби здобути згоду на перехід Київської митрополії до Московської юрисдикції. В червні 1686 року Константинопольський патріарх

Діонісій скликав Синод, який видав Томос (Грамоту) про перехід Київської митрополії до складу Московського Патріархату. Це рішення було прийнято під тиском султанської влади, яка сподівалася здобути підтримку Москви у війні проти Польщі. Також посли привезли багаті подарунки патріарху Діонісію. Таким чином, у 1686 році Київська митрополія опинилася у складі Московського Патріархату.

Слід зазначити, що після 1654 року більша частина Київської митрополії лишилася на території Речі Посполитої. На території Гетьманщини опинилися лише два єпархіальних центри: Київ та Чернігів. Після підпорядкування митрополії Московському патріарху польський уряд починає обмежувати зв'язки православних єпископів на своїй території з київським адміністративним центром та разом з тим активно підтримує уніатську пропаганду. В результаті наприкінці XVII — на початку XVIII століття Львівська, Луцька та Перемишльська православні єпархії перейшли до складу Греко-Католицької Церкви.

У 1688 році зі складу Київської митрополії була вилучена Чернігівська єпархія. Місцеві архієпископи перейшли у безпосереднє підпорядкування Московському Патріарху. Також і Могилівські єпископи з початку XVIII століття призначалися безпосередньо з Москви (пізніше – з Петербургу) без згоди Київського митрополита. Таким чином, на початку XVIII століття Київська митрополія з могутньої територіальної одиниці, що колись охоплювала більше десяти єпископій, перетворилася на одну з рядових єпархій Московського Патріархату. До 1767 року київські архієреї ще продовжували титулуватися «Київськими та всієї Малої Русі», але потім згадка про «Малу Русь» була вилучена з титулу і митрополити стали «Київськими та Галицькими».

У 1685 році Московський Патріарх затвердив особливий статус Київської митрополії. Вона була визнана першою по честі серед єпархій Московського Патріархату. Киянам було гарантоване право вільного обрання свого митрополита, котрий здобував у Москві лише затвердження. Митрополити повинні були перебувати на Київській кафедрі до смерті. Вони також мали право

суду на території митрополії без втручання московської церковної влади. Митрополії дозволялося мати свої школи та друкарні.

Якщо два наступника митрополита Гедеона — митрополити Варлаам Ясинський та Іосаф Кроковський дійсно обиралися у Києві вільними голосами, то 1722 року імператор Петро I започаткував нову процедуру призначення Київських архіпастирів. Створений у 1721 році Святіший Синод запропонував цареві трьох кандидатів на Київську кафедру, з яких Петро обрав Варлаама Вонятовича. З цього часу і до 1918 року Київські митрополити більше не обиралися, а лише призначалися з Петербургу.

Призначаючи Варлаама Вонятовича, Петро I вирішив надати йому титул не митрополита, а лише архієпископа, що ще більше принизило статус Київської кафедри. Сан митрополитів був повернений київським архіпастирям лише у 1743 році.

Протягом XVIII століття на Київську кафедру призначаються етнічні українці. Останнім з них став митрополит Єрофій Малицький, що керував митрополією у 1796–1799 роках. Після його смерті більше 130 років українці на Київську кафедру не потрапляли. Протягом XIX – початку XX століття не лише митрополитами, але й єпископами в Україні ставали переважно росіяни.

В XIX столітті Православна Церква в Україні фактично перестає грати роль чинника збереження та розвитку національної ідентичності. Православна ієрархія з цього часу активно підтримує ідею політичної, національної та культурної єдності російського, українського та білоруського народів, а українське національне відродження в землях Російської імперії набуває цілком світського характеру. Інша ситуація склалася в землях, що з кінця XVIII століття перебували у складі Австрії. Так, в Галичині Греко-Католицька Церква стала важливим фактором становлення національної самосвідомості.

У 1917 році напередодні революції Православна Церква на українських територіях у складі Росії поділялася на 9 єпархій. Окрім дев'яти єпархіальних, в Україні також несли служіння 15 вікарних архієреїв. З 9 правлячих єпископів 8 були росіянами і лише один українцем, серед 15 вікарних було 11 росіян, 2

українця, 1 грузин та 1 латиш. У Києві діяла Духовна Академія, що була спадкоємицею Могілянської Академії. В єпархіальних містах існували духовні семінарії, також на території кожної єпархії діяло кілька духовних училищ та низка недільних шкіл. Видавалися єпархіальні газети, кілька богословських журналів, різноманітна релігійна література (переважно російськомовна).

У 1918 році Православна Церква в Україні була визнана керівництвом РПЦ як автономний округ на чолі з Київським митрополитом, а з 1921 року канонічне православ'я в Україні розвивалося в межах українського екзархату.

У межах нашого дослідження видається особливо важливим дати об'єктивний аналіз щодо можливості автокефалії Української Православної Церкви з точки зору православного богослов'я, канонічного права і церковної практики, та врахувати міжнародний досвід здобуття автокефалії православними церквами.

Православна Церква за твердженням богословів є єдиною тотожною реальністю по суті, що поділяється на ряд помісних церков територіально-адміністративно. Єдність Церкви мислиться як містична тотожність одного невидимого організму нового людства однаково віруючих в одне святе письмо і одні догмати і живущих за одними заповідями і канонами.

Православна церква повинна керуватись собором (зібранням або заочною згодою) ієрархів усіх помісних церков, а помісна церква – своїми ієрархами. Перші помісні церкви були засновані апостолами і тому мали всі права на самостійність від самого початку, іншим ці права дарувалися від вже самостійних церков. Самостійна помісна церква мовою православних канонів називається «автокефальною», тобто такою, що має власну «голову», власне правління, незалежне від іншої влади. Якщо в католицькій церкві носієм дару влади і істини є папа Римський, то в православ'ї кожен єпископ і особливо собор єпископів вважаються носіями харизми правильності у рішенні питань як віровчення, так і організації церкви. В межах автокефальної церкви повноту влади має собор єпископів, в межах усієї православної церкви – Всеправославний Собор.

Автокефальні православні церкви не вільні змінювати догмати віровчення і канони, в яких знайшла свій вираз воля апостолів і святих отців щодо устрою церкви і християнського життя. Автокефальні церкви вільні мати і змінювати свій адміністративний устрій, мати незалежний від інших церков суд. Інші автокефальні церкви не мають прав втручатися в адміністративну і судову діяльність автокефальної церкви. У богослужбовій практиці прикметами автокефалії є освячення для себе святого мира, канонізація власних святих, створення і введення власних піснеспівів, тощо. Кожна автокефальна православна церква може бути ініціатором скликання Вселенського (Всеpravославного) собору, але переважне право на це належить Константинопольському патріарху.

Константинопольська патріархія знає практику надання неповної автокефалії (наприклад, в 1924 році – Польській, в 1990-х роках – Естонській церкві). Обмеження полягають в тому, що «церква-дочка» має брати у «церкви-матері» святе миро, а не освячувати його сама, має підкорятись суду Константинопольського патріарха, звертатися до нього за вирішенням найважливіших питань церковного життя, через Константинополь спілкуватися з іншими православними церквами.

Православне вчення і канони передбачають, що усі церковні рішення приймають єпископатом, а священикам і народу належить право згоди. Єпископат свої рішення має приймати через собори, а рецесія народом передбачає мовчазне схвалення, або прийняття в результаті дискусій. «Вища влада єпископату всієї православної церкви проявляється у згоді, яка досягається або шляхом рішення вселенських соборів, або шляхом консенсусу, знаком досягнення якого є відсутність протестів помісних церков на рішення однієї чи кількох з них» [461]. В 1990-ті координація між православними церквами у випадку криз в одній із них відбувалася через «Наради предстоятелів православних церков». Зокрема, такі наради («Синаксиси») скликалися для подолання криз у Єрусалимському патріархаті та в Болгарській Православній Церкві. У першому випадку було затверджено зняття Єрусалимського патріарха

Синодом цієї Церкви, у другому – здійснено подолання розколу. Крім «Нарад Предстоятелів», після падіння «залізної завіси» стало можливим реальне проведення Всеправославних соборів, перший із яких відбувся в 2016 році, і прийняв рішення, які звичайно були в компетенції Вселенських соборів (без «повернення до православ'я» католицької церкви собори не можуть називатися вселенськими, але можуть бути лише всеправославними). Константинопольський патріарх претендує не лише на те, що він є вищою апеляційною інстанцією у православ'ї (згідно з правилами Сардікійського і Шостого вселенського соборів), є координатором соборних процесів (заперечуючи право інших предстоятелів самими скликати всеправославні наради і собори), але й здійснює владу всеправославного (вселенського) собору у проміжках між їх скликаннями (надання автокефалії новим церквам).

На початку 1990-х у православ'ї існували принципові розходження щодо прояву суверенітету єпископату у питанні надання автокефалії. Константинопольський, Олександрійський, Єрусалимський патріархати та Еладська церква вважали, що: дарування автокефалії є справою усієї православної церкви в цілому (оскільки до всеправославної спільноти вводяться нові члени) і не може бути в компетенції окремої помісної церкви; право ініціативи на початок процедури надання автокефалії має Константинопольський (Вселенський) патріархат, оскільки це питання є загальноцерковним; необхідним є прохання зібрання усього єпископату церкви, що хоче набути автокефалії; необхідною є попередня щодо рішення про автокефалію згода всіх помісних церков; від імені усієї православної церкви Константинопольська патріархія дарує томос про автокефалію; відновлення в другій половині ХХ ст. практики Всеправославних нарад дає можливість помісним церквам разом виносити рішення щодо проголошення нових автокефалій; Константинопольський патріарх у разі неможливості збирання собору і консультацій з усіма помісними церквами може сам надати томос про автокефалію, особливо якщо вважає відповідну церкву частиною своєї канонічної території; рішення Константинопольського патріарха канонічні самі

по собі, але додаткової легітимності їм надає згода «Давніх Церков Сходу» – Александрійської, Антіохійської, Єрусалимської, що входили у часи Візантії до «пентархії» (до якої належав також Рим).

Московська, Румунська, Болгарська і Польська церква вважали, що: кожна помісна церква на власній території має всю повноту влади як адекватне представництво всієї церкви; автокефалія завжди надається частині якоїсь конкретної помісної церкви, і питання про автокефалію є внутрішньою справою цієї церкви; помісна церква поступається на частині своєї території власним суверенітетом на користь єпископату частини церкви; право ініціативи і право рішення щодо автокефалії частини помісної церкви має єпископат цієї церкви; необхідно одностайне прохання єпископату частини церкви, що може стати автокефальною; необхідна згода всього єпископату помісної церкви; необхідна згода церковного народу усієї помісної церкви; рішення про автокефалію закріплюється згодою усіх православних автокефальних церков.

Таким чином вже на рівні формальних теологічних та юридичних вимог щодо перебігу процесу автокефалізації існувала принципова дискусія між двома групами православних церков. Константинопольська патріархія та її союзники звинувачували Московську патріархію та її прибічників у намаганнях феодального привласнення права на вирішення питань загальноцерковного значення, а у відповідь чули докори у порушенні суверенітету помісних церков та «східному папізмі» Константинополя. Ця дискусія могла стати причиною розколу в світовому православ'ї.

Константинопольська патріархія вважає себе наділеною повноваженнями на втручання щодо українського питання, а Московська патріархія наполягає на виключному суверенітеті власного Помісного собору єпископів. Але навіть якби Московська патріархія визнавала права Константинополя, на сьогодні немає офіційного звернення усього українського єпископату до Константинопольського Патріарха, а значить неможливим з точки зору канонічного права є ініціювання Константинополем процесу надання автокефалії українському православ'ю. Немає також згоди Московського

патріархату і інших церков щодо автокефалії українського православ'я, а значить неможливе кінцеве вирішення цього питання.

Щоб обґрунтувати своє право на вирішення «українського питання», Константинополь час від часу у різній мірі заперечував суверенітет Московського патріархату на території України. За версією російської історіографії у 1686 році Київська митрополія приєдналась до Московського патріархату, будучи «відпущеною» Константинопольським патріархом. Це рішення не ставилося під сумнів кілька століть, але в 1924 році Константинопольський патріарх Григорій VII в Томосі про автокефалію Польської Церкви заявив: «Перше відокремлення від нашого Престолу Київської митрополії і православних митрополій Литви і Польщі, залежних від неї, а також приєднання їх до Святої Московської Церкви відбулося зовсім не за приписами канонічних правил, а також не було дотримано усього того, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, що носив титул екзарха Вселенського Престолу. Світова православна спільнота може визнати претензії Вселенського патріархату правомірними у випадку боротьби за українське православ'я між Константинополем і Москвою, оскільки документів про добровільну передачу Києва в 1686 році так і не було знайдено [267, с. 223]. Московська патріархія в 1685–1686 роках насильно загарбала Київську митрополію. Константинопольська патріархія при визнанні постфактум цього переходу поставила ряд умов: 1) поминання Константинопольського патріарха першим перед Московським патріархом; 2) збереження автономії Київської митрополії та виборності митрополита на єпархіальних зборах; 3) визнання Київської митрополії першою серед єпархій РПЦ [267, с. 208-209; 51].

Єдиним аналогічним до українського є випадок конфлікту між Константинополем і Болгарською церквою, яку було звинувачено в ересі етнофілетизму – переважанні національних інтересів над церковними. Але світова православна спільнота не підтримала таких жорстких санкцій щодо болгарської ієрархії. Відмінність сьогоденної української ситуації полягає в тому, що невизнання єпископату УПЦ КП і УАПЦ із боку Церкви-Матері

(Московського патріархату) визнається справедливим світовою православною спільнотою.

Ситуація, що склалася в українському православ'ї, є унікальною, оскільки не існує можливих додаткових приводів для виправдання самопроголошення автокефалії, а деякі необхідні умови – як то єдина позиція православного українського єпископату при згоді народу – відсутні. Тому самопроголошення автокефалії не має ясних перспектив на визнання, а звична процедура клопотання до церкви-матері не може навіть формально початися.

Збереження невизначеного статусу церкви, яка користується правами автономії, але для вселенського православ'я продовжує бути частиною єпархій РПЦ, влаштовувало церковну та світську московські влади.

Сприятлива ситуація мала місце лише в 1991 році, коли на Соборі УПЦ 1–3 листопада вдалося забезпечити консенсусну підтримку прохання про автокефалію. В інші періоди українське православ'я було далеке від необхідних для повноцінного становлення помісної автокефальної церкви передумов, а тому розвиток УПЦ мав специфічний характер становлення самостійної церкви без чіткого традиційного канонічного статусу. Достатньо згадати, що у 2001 році Вселенський патріарх назвав у офіційному документі – листі до митрополита Володимира – УПЦ «сукупністю єпархій РПЦ на території України», архієрейський собор УПЦ – «зборами єпископів» цих єпархій [58, с. 11]. Таким чином, митрополитам Філарету, Володимирі і Онуфрію, як предстоятелям УПЦ, доводилося розвивати цю юрисдикцію в дуже складних з церковно-канонічної точки зору умовах, постійно будучи під загрозою радикальних дій Московської та Константинопольської патріархій.

Обережний оптимізм митрополита Філарета в 1991-1992 роках і митрополита Володимира в 2007-2009 роках щодо перспектив отримання автокефалії для УПЦ від Москви спирався на історичні прецеденти. Московська патріархія дарувала автокефалії Грузинській Православній Церкві (1943 р.), Польській Православній Церкві (1948 р.), Православній Церкві Чеських земель

і Словаччині (1951 р.), Православній Церкві в Америці (1970 р.). У результаті цих дій Москва отримала союзницькі юрисдикції.

Першою групою джерел є релігієзнавчі роботи, які аналізують загальні особливості та актуальні проблеми українського православ'я, досліджують динаміку розвитку релігійності православних вірних за доби незалежності, виявляють специфічні риси міжправославного конфлікту в Україні. Ця проблематика складає головний предмет багатьох праць. Перш за все слід згадати видання, в яких аналізувалася релігійна ситуація кінця 1980-х – початку 1990-х років в Україні у контексті соціальних і духовних процесів „Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози”; В.Єленського і В.Перебенесюка „Релігія. Церква. Молодь”; М.Рибачука, О.Уткіна, М.Кирюшка „Національне відродження і релігія”; колективна монографія „Історія православної церкви в Україні”; монографія В.Пащенка „Православ'я в новітній історії України”; колективна праця “Релігія і Церква років незалежності України”, що є десятим томом багатотомного видання “Історія релігії в Україні”; монографія І.Кураса, М.Рибачука, М.Кирюшка, П.Фещенка „Релігія і політика в сучасній Україні”; монографія О.Шуби „Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз)”; монографія Л.Волової „Міжконфесійні відносини як феномен сучасної культури”; книга В.Перебенесюка „Межконфессиональные отношения и межцерковный конфликт на Украине (Результаты социологического исследования)”; книга С.Здіорука „Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти”; роботи В.Єленський «Релігія після комунізму», «Релігія «нульових»: підсумки десятиліття...», «Велике повернення»; монографії О. Сагана «Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан»; роботи О. Кудлай «Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін», О. Шуби «Міжцерковний конфлікт: сподівання на мудрість і терпіння», П.Косухи «Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, реалії», А. Юраша «Релігія і Церква років незалежності України». У роботах українського історика В. Короля аналізувалася просвітницька діяльність УПЦ в 1990-ті рр., проблеми співробітництва держави

і Церкви в освітній сфері, збереження релігійних історичних пам'яток та інші питання.

Цікаві узагальнення релігієзнавчих досліджень знаходимо в аналітичних матеріалах Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, виданих у 2000, 2010, 2013 і 2014 роках. Також предметом особливої уваги релігієзнавців стали впливи зарубіжних релігійних центрів на стан справ українського православ'я.

Велике значення мають дослідження трансформацій ідеології РПЦ та релігійної політики РФ. Серед робіт релігієзнавців з цієї тематики особливо слід відмітити праці С.Філатова, С.Шкіль, А.Окари, Б.Дубіна, Б.Кнорре, О.Морозова, М.Галіченко, Ю.Чорноморця. Виклики з боку РПЦ та РФ зумовили драматичний поворот УПЦ до українофільства у 2007 році та наступну боротьбу, причини і природа якої ще мало поясненні як з точки зору ідейного протистояння, так і церковно-політичного суперництва. Названі автори дозволили сформулювати робочі гіпотези щодо перебігу подій та їх причин, в результаті перевірки яких нам вдалося проаналізувати «українофільський період» в сучасній історії УПЦ.

Друга група джерел – це історико-церковні матеріали, представлені книгами про УПЦ часів незалежності. Для даної літератури характерна певна заангажованість, викликана конфесійною упередженістю авторів. Наприклад, апологія діянь Харківського собору дана у книзі О. Драбинка „Православ'я в посттоталітарній Україні (віхи історії)”. З позицій російського реваншизму і фундаменталізму висвітлюються трагічні сторінки історії українського православ'я у працях П. Лаговського «Краткая история автокефалистского раскола на Украине», В. Петрушка «Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период (1989-1997)» і «О попытках создания Киевского патриархата украинскими униатами и раскольниками-автокефалистами в XX в.», К. Фролова «Украина: выбор веры, выбор судьбы. Двадцать лет независимости Украины – двадцать лет борьбы за единство Русской Церкви», М. Зеленкова «Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико-правовой аспект)». Більш об'єктивними були статті про УПЦ із

«Православної енциклопедії», але починаючи з 2012 року і у цьому виданні запанувала фундаменталістична риторика – замість України почали писати про «Юго-Западну Русь» і навіть «Юго-Западну Росію».

Третя група джерел – це документи Соборів УПЦ, Синодів, офіційне листування. До цієї ж групи джерел ми відносимо доповіді та статті Предстоятеля митрополита Володимира, Предстоятеля митрополита Онуфрія, членів Синоду. Тексти доповідей ми цитуємо по їх публікаціях на офіційних сайтах, у разі їх відсутності в інтернеті – по офіційних виданнях. Проекти не прийнятих документів, таких як «Ювілейна декларація» УПЦ цитуються за публікаціями в мережі інтернет. Звернення до текстів документів дозволяє не лише по-новому прочитати їх із перспективи подій останніх років (без недоречного оптимізму), але й уникнути їх невірних інтерпретацій, які зустрічаються в літературі. Так, часто неповним цитування джерел автори УПЦ намагалися приховати наявність різких трансформацій в риторичі УПЦ – наприклад від ідеології закритості та русофільства до ідей відкритості та українофільства в кінці 2007 року, від лібералізму до фундаменталізму в 2014 році. Аналіз цих трансформацій та їх причин дозволяє правильно зрозуміти глибинні зміни в самій УПЦ.

Четверта група джерел, яка є особливо цінною – це полемічні твори представників «русофільської» та «українофільської» партій в УПЦ, їх численні інтерв'ю ЗМІ та автору дослідження. Нами було здійснено попередній контент-аналіз матеріалів сайтів «Православ'є в Україні», «Релігія в Україні», «Релігійно-інформаційна служба України», «Єдине отечество», «Собрати раточення» (сайт владики Іонафана Єлецких), «Богословський клуб імені Максима Сповідника», «Притвор». Також нами був здійснений моніторинг виступів авторів цих сайтів у світських ЗМІ, в інтерв'ю яким вони часто були значно відвертішими. У дискурсі внутрішньоцерковних полемік часто свідомо чи несвідомо були виявлені мотиви сторін протистояння, невідомі офіційній історіографії факти. Так само цінними джерелами є матеріали «усної історії» – інтерв'ю із єпископами, священниками і впливовими активістами УПЦ,

проведені в 2014–2016 роках у Рівно, Львові та Києві. Нами були проведені бесіди з митрополитом Дмитрієм (Рудюком) із УПЦ КП, священником Андрієм Дудченко, дияконом Андрієм Глущенко, богословом і публіцистом Юрієм Чорноморцем – із УПЦ, митрополитом Макарієм (Мелетичем) і дияконом Юрієм Федівим – із УАПЦ.

Висновки до розділу 1

УПЦ завжди мала обмежені можливості для власного розвитку, оскільки ситуація, що склалася в українському православ'ї, є унікальною. Як бачимо, необхідні умови – зокрема, єдина позиція православного українського єпископату при згоді народу – відсутні; і тому самопроголошення автокефалії немає чітких перспектив на визнання, а звична процедура клопотання до церкви-матері не може навіть формально початися, кого б не вважали кіріархальною церквою – чи то Московський, чи то Константинопольський патріархати.

На основі релігієзнавчого аналізу широкого масиву історико-церковних і богословсько-канонічних матеріалів доведено, що становище українського православ'я в 1988–2015 роках мало специфічні риси, які утруднювали визнання його автокефалізації порівняно з історичними прецедентами становлення помісних церков в інших країнах. Особливо важливо, що сьогодні немає одностайної волі церковного народу щодо набуття автокефалії українським православ'ям і немає єдності серед українських єпископів. Ця умова відіграла значну роль у процесах набуття або відновлення автокефалії Руської, Болгарської, Румунської церков. Водночас, її не можна абсолютизувати, оскільки вона не враховувалася при відновленні чи наданні вперше автокефалії Грузинській, Албанській, Польській церквам. Всеправославні собори, а у проміжках між ними – Константинопольський патріарх є вищою апеляційною інстанцією, що може вирішити проблему статусу українського православ'я сьогодні.

Розгляд наукової літератури з питань, що вивчаються, дозволив зробити

висновок про відсутність комплексного систематичного дослідження трансформацій УПЦ, в якому були б виявлені причини кількох змін політичної та геополітичної орієнтації, пояснені складні процеси творення ідентичності УПЦ, її розвитку та сучасної кризи.

Одні дослідники вбачають в УПЦ переважно проросійську духовно-політичну силу, інші оптимістично говорять про її укоріненість в українській ідентичності. Більш зваженою є позиція науковців, які говорять про прихований культурний розкол в УПЦ на проросійську і проукраїнську частини (В.Єленський, А.Окара) та відзначають коливання УПЦ між різними світоглядними орієнтаціями.

Для системного аналізу розвитку УПЦ та виявлення причин її числених трансформацій в 1988–2015 роках, робота має спиратися на широкий масив джерельного матеріалу.

Першою групою джерел є релігієзнавчі роботи, які аналізують загальні особливості й актуальні проблеми українського православ'я, досліджують динаміку розвитку релігійності православних вірних за доби незалежності, виявляють специфічні риси міжправославного конфлікту в Україні. Найбільш важливими у цій групі джерел є праці В.Бондаренка, В.Єленського, С.Здіорука, А.Колодного, Л.Филипович, Ю.Чорноморця, О.Шуби, А.Юраша, П.Яроцького. Цікаві узагальнення релігієзнавчих досліджень знаходимо в аналітичних матеріалах Українського Центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, виданих у 2000, 2010, 2013 і 2014 роках. Також предметом особливої уваги релігієзнавців стали впливи зарубіжних релігійних центрів на стан справ українського православ'я. Особливе значення в цьому ключі мають роботи О.Сьоміна, С.Здіорука, В.Токмана, Н.Мітрохіна. Велике значення мають дослідження трансформацій ідеології РПЦ та релігійної політики РФ, серед яких ми використали праці С.Філатова, С.Шкіль, А.Окари, Б.Дубіна, Б.Кнорре, О.Морозова, М.Галіченко.

Друга група джерел – це історико-церковні матеріали, представлені працями про УПЦ часів незалежності, серед яких особливо місце належить книгам

О.Драбинка, В.Петрушка, статтям із «Православної енциклопедії». Для цього різновиду літератури характерна заангажованість, викликана конфесійною упередженістю авторів.

Третя група джерел – це документи Соборів УПЦ, Синодів, офіційне листування. До цієї ж групи джерел зараховуємо доповіді та статті Предстоятеля митрополита Володимира, Предстоятеля митрополита Онуфрія, членів Синоду.

Четверта група джерел, яка є особливо цінною, – це полемічні твори представників «русофільської» та «українофільської» партій в УПЦ, їх численні інтерв'ю ЗМІ та автору дослідження. У дискурсі внутрішньоцерковних полемік часто свідомо чи несвідомо були виявлені мотиви сторін протистояння, невідомі офіційній історіографії факти. Так само цінними джерелами є матеріали «усної історії» – інтерв'ю із єпископами, священниками і впливовими активістами УПЦ, проведені в 2014–2016 роках у Рівно, Львові та Києві.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1988–1992)

Нашим завданням є комплексне дослідження становлення Української Православної Церкви від українського екзархату РПЦ до УПЦ МП формації 1992 року. Для виконання цього загального завдання необхідно проаналізувати перш за все трансформацію українського екзархату РПЦ до статусу «умовно автономної» церкви (томос від 27 жовтня 1990 року). Кульмінацією розвитку УПЦ в цій якості стали змагання за автокефальний статус (собор 1-3 листопада 1991 року і наступні події). Політика церковної Москви спрямована проти автокефалізації УПЦ привела до кризи УПЦ. Ця церква залишилася у канонічній єдності із Московським патріархатом, де-факто відмовившись від фактичної самостійності та свого Предстоятеля митрополита Філарета (Харківський собор 27 травня 1992 року), який заснував власну юрисдикцію – УПЦ КП. Єпископат УПЦ ідеологічно обґрунтовував новий курс як «відновлення церковної соборності» після років одноосібного правління митрополита Філарета, а також завіряв керівництво України у власній вірності ідеям автокефалії УПЦ. Новий ідеологічний курс був віддзеркаленням переходу до етапу боротьби за самозбереження, яка тривала в 1992–1999 роках. Релігієзнавчий аналіз усіх аспектів трансформацій УПЦ, що відбувалися на етапі її становлення, повинен мати системний характер, щоб від опису перебігу подій переходити до розуміння суті драматичних колізій інституційного становлення УПЦ МП.

2. 1. Трансформація українського екзархату РПЦ в автономну Українську Православну Церкву

Український екзархат РПЦ мав деякі важливі особливості своєї ідентичності на момент релігійного відродження, пов'язаного із

демократизацією під час перебудови та лібералізації політики СРСР в релігійній сфері в зв'язку із святкуванням Тисячоліття Хрещення Русі (1988 рік). Головними тут були не давні традиції Київської митрополії, а формальне існування УРСР. «На чітко окресленій території УРСР складається «закінчене» суспільство із своїм робітничим класом, інтелігенцією, бюрократичною елітою і всіма «протодержавними» або «квазідержавними» інститутами — міністерствами, академією, університетами, спілками письменників і взагалі всім чим завгодно» [415, с. 11]. Ця система умовної радянської державності України була результатом вимушених поступок Москви, стратегія і тактика яких детально проаналізована в спеціальному дослідженні професором С.Єскельчиком [117]. Існування екзархату в 20-30-ті роки ХХ століття було покликане протистояти намаганням українських православних досягти автокефалії [119, с. 200]. Після Другої світової війни існування екзархату було однією із умов примирення бувших греко-католиків із вимушеним єднанням з РПЦ [482]. Наталя Шліхта доводить, що призначення в 1966 році етнічного українця на київську кафедру було вимушеною поступкою бувшим греко-католикам, незадоволеним російським походженням попередніх митрополитів. Але при цьому конституювання Київського екзархату як цілісності так до кінця і не відбулося. Бувші греко-католики активно зберігали власну ідентичність. Проросійська та проукраїнська орієнтація важлива серед православних України в 20–30-ті роки після Другої світової втрачає власну значимість, оскільки усі зусилля православних були спрямовані на виживання в якості релігійної спільноти. Разом з тим, ще з кінця 1960-х років митрополит Філарет досяг того, що усі рішення щодо українського православ'я не приймалися у Москві поза спиною екзарха [111, с. 223]. Можна сказати, що існування екзархату та лідерство митрополита Філарета як авторитетного і навіть авторитарного глави українських православних полегшили виникнення УПЦ, але не стало гарантією її безпроблемного розвитку. Саме виникнення на основі Київського екзархату, відбулося в переломному 1990-му році в два етапи: розширення самостійності

екзархату в січні та виникнення УПЦ як церкви із правами широкої автономії та власним статутом в жовтні.

Початком створення Української Православної Церкви (УПЦ) треба вважати дату проведення Архієрейського Собору Руської Православної Церкви (РПЦ) 30-31 січня 1990 року, де було прийнято епохальне «Положення про екзархати». Згідно обґрунтуванню, викладеному в документах Собору, щодо прийняття даного рішення сказано наступне «народу, що вірить в Бога, буде надана в перспективі самостійно облаштовувати церковне буття відповідно до власних національних звичаїв, що підтримуватимуть розвиток внутрішнього потенціалу окреслених Церков» [98, с. 12]. Документ радикально змінив устрій українського екзархату, через розширення церковної колегіальної структури, яка тепер мала права законодавчої, судової та виконавчої влади, а також було створено необхідну кількість спеціальних установ (комісій) для координації діяльності Церкви у суспільних царинах. Зокрема було впроваджено викладання української мови і літератури, як обов'язкових дисциплін в Одеській та Київській духовних семінаріях, було отримано дозвіл на вибір мови для здійснення Служби Божої відповідно до бажань громади кожної окремої парафії та заснування в Києві окремої церкви, де б Служба Божа велася виключно українською мовою [196]. Відповідно до «Положення про екзархати» Синод Московського Патріархату, продовжував візувати рішення українського екзархату, а також контролювати кадрову політику в питаннях затвердження кандидатур вікарних та правлячих архієреїв українського екзархату, так само як і кошти з українських єпархій та монастирів які український екзархат, як і раніше продовжував перераховувати до Москви поповнюючи центральний бюджет Російської Православної Церкви. Згадані вище негативні чинники, що залишались незмінними не могли сприяти становленню українізації свідомості духовенства, адже де-юре вони залишались складовою частиною РПЦ.

Напочатку травня 1990 року екзарх України Філарет стає місцеблюстителем Московського Патріаршого престолу, після чого представниками Архієрейського собору відбулося висунення митрополита

Філарета в якості одного з претендентів на престол Московської патріархії. Митрополит Філарет, будучи на посаді місцеблюстителя московського патріаршого престолу очолив проведення Помісного собору РПЦ (7-8 червня 1990 р.), на якому Патріархом РПЦ обрали митрополита Ленінградського і Новгородського Алексія (Рідігера). У свою чергу, патріарх РПЦ Алексій з 27 липня по 6 серпня 1990 р. здійснив візит на Україну, де ознайомився зі складним становищем у якому опинилося православна Церква на тодішній території УРСР [52]. Адже, майже за місяць до візиту патріарха РПЦ в червні 1990 року в київському «Будинку кіно» було проведено Собор Української Автокефальної Православної Церкви, де митрополита Мстислава (Скрипника) одноголосно було обрано патріархом Київським і всієї України. Повертались на релігійну мапу України і греко-католики, які зцілили в підпіллі, а тепер доводили свої права на церковне майно та храми, що були передані після проведення Львівського собору 1946 р. у постійне користування православним єпархіям. У Галиччині перехід громад РПЦ в автокефальну та греко-католицьку церкви ставав масштабним явищем.

Українські православні єпископи 9 липня 1990 року на своїй нараді у Києві прийняли рішення звернутися до Архієрейського Собору Церкви-Матері з ініціативою надати Українській Православній Церкві «самостійність та незалежність» в управлінні «бажаючи мати єдність в нашій Православній Церкві та при цьому не піти проти священних всеправославних канонів, а також не порушуючи мир і любов між мирянами церковними» [155]. Дане звернення містило в собі пропозиції про ряд змін в усталеному порядку життя Церкви, а саме: про призначення та затвердження предстоятеля УПЦ з титулом «Блаженніший», правлячих та вікарних архієреїв, створення нових єпархій з метою відродження історичних коренів релігійного життя України» [Там само].

Московська Патріархія відреагувала на дане звернення створивши відповідну комісію, до складу якої увійшли шість російських та шість українських єпископів, а також богослови та церковні діячі. Наступним кроком Москви стало рішення про скликання собору РПЦ (25-27 жовтня 1990 року), де

під керівництвом патріарха РПЦ Алексія II було затверджено постанову про Українську Православну Церкву. Даний документ містив положення про зміну назви з «Український екзархат» на «Українська Православна Церква», а також повідомлення про те, що «Українській православної Церкві надається незалежність і самостійність в управлінні», а також містилось повідомлення про те, що «Митрополит Української Православної Церкви тепер має титул «Блаженніший» та отримує право носити дві панагії та здійснення передношення хреста під час богослужіння, обирається пожиттєво українськими правлячими архієреями та отримує благословення від Церкви-Матері, залишаючись про цьому постійним членом Священного Синоду РПЦ». Відповідно, Синод Української Православної Церкви має право обирати і стверджувати вікарних і правлячих архієреїв, започатковувати та ліквідувати єпархії на всій території України [401, с. 29]. Українська Православна Церква була визнана Вселенськими патріархами Димитрієм і Варфоломієм лише як невідемна частина РПЦ, офіційно – «єпархії РПЦ в Україні», Собор єпископів УПЦ – «зібрання єпископів РПЦ в Україні» [58, с. 11–12.].

Дане рішення, відповідно до якого українському православ'ю було надано формальну «незалежність та самостійність» в управлінні було продиктовано об'єктивними передумовами, а саме: прогашом митрополита Філарета (Денисенка) на виборах Патріарха РПЦ, де він отримав третє місце, після якого останній мріяв взяти реванш, а Москва, у свою чергу, прагнула у такий формальний спосіб убезпечити свою канонічну територію від зазіхань відроджених греко-католиків з якими точилася війна за храми та вже офіційно зареєстрованої Української Православної Автокефальної Церкви, які на хвилі «національного відродження» становили все більшу загрозу для Російської Православної Церкви.

Під час офіційного візиту Алексія II до Києва (28.10. 1990 р.), який зійшовся у часі з приїздом митрополита УАПЦ Мстислава та IV з'їздом Народного Руху України (26. 10. 1990 р.), сталося силове зіткнення між представниками українських церковних юрисдикцій на Софійському майдані, проте це не

завадило Алексію II у Софійському соборі передати обраному українським єпископатом предстоятелю УПЦ, митрополиту Філарету, «Благословенну грамоту», де було зазначено, що «... бути відтепер Православній Українській Церкві самостійною і незалежною у своєму управлінні...» [401, с. 29]. Варто підкреслити, що в обмеженнях, які містила патріарша грамота було зазначено наступне: Українська православна Церква «без соборного рішення всієї православної кафолічної повноти нехай не змінює в себе нічого, що стосується догматів віри і святих канонів» [Документи і матеріали, с. 29]. Предстоятель УПЦ, у свою чергу, так прокоментував самостійність Української Православної Церкви: «Відтепер, ми переходимо до того стану, що був у Київській митрополії до об'єднання з Руською Православної Церквою. В ті часи митрополита Київського обирали на соборі єпископи Київської митрополії, а погоджувався, тобто одержував благословенну грамоту, найперше від Константинопольського патріарха, а пізніше 1686 року – від Московських патріархів. Отже віднині, УПЦ є саме тією Церквою, що колись була в козацькі часи, часи Петра Могили, Церквою, яка розпочала власне буття в часи святого великого князя Володимира. Наша самостійність в управління зокрема вказує на те, що відтепер усі питання, що впливають церковне життя в Україні, вирішуватимуться тільки Священним Синодом УПЦ, її архієрейським собором і собором Української Православної Церкви» [196].

Саме авторитет та тверде керівництво митрополита Філарета об'єднували УПЦ в 1990-му році, вели її шляхом усамостійнення як автономної церкви в межах РПЦ із претензіями на здобуття автокефального статусу. Нажаль, ці самі риси авторитетного і навіть авторитарного керівництва вже в 1991-1992 роках стали однією з причин кризи УПЦ. Однак, не можна погодитися із сучасною російською історіографією, яка цю причину вважає основною. Вся історія російсько-українських відносин доби незалежності ясно засвідчує, що першопричиною криз спільних російсько-українських інституцій завжди була діяльність російської сторони, яка не бажала втрачати визначальний вплив на українські реалії. Церковна сфера, нажаль, не стала виключенням. Намагання

керівництва УПЦ здобути автокефалію, спочатку підтримані на помісному соборі УПЦ 1-3 листопада 1991 року, викликали спротив у церковному середовищі після відповідних провокативних заяв церковної Москви. Ці події справили визначальний вплив на формування ідентичності УПЦ, а тому заслуговують окремого аналізу.

2.2. Намагання керівництва УПЦ здобути автокефалію

Тодішній предстоятель УПЦ був обізнаний з тим, що УПЦ була формальна навіть не автономною церквою у межах РПЦ, і тому логічним наступним його кроком для канонічного унезалежнення УПЦ став Собор «незалежної та самостійної в управлінні» УПЦ, який відбувся 1-3 листопада 1991 р., після проголошення Україною незалежності (24.08.1991р.). У постанові Собору було зазначено: «Релігійна обстановка, що складається на Україні в умовах проголошення незалежності української держави, вимагає від Української Православної Церкви нового статусу. Собор вважає, що таким статусом повинна бути повна самостійність і незалежність, тобто автокефалія» [317]. У «Визначенні Собору УПЦ з питання повної самостійності» так було сформульовано основну тезу: «Звернутися до Святійшого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II і єпископату Російської Православної Церкви з проханням дарувати Українській Православній Церкві повну канонічну самостійність, тобто автокефалію, оскільки проголосити автокефалію може тільки вищий орган Помісної Церкви в особі собору єпископів» [Там само]. Отже, митрополит Філарет та весь Собор УПЦ визнавали РПЦ не лише кіріархальною церквою, але й Помісною церквою для України та інших пострадянських країн. Наголос Віктора Єленського саме на «сумирній» сутності «прохання» про автокефалію повністю відповідає реакції УАПЦ на дане прохання Української Церкви до Московського Патріархату про автокефалію, адже для них будь-які перемовини з Москвою, зважаючи на загальний національно-патріотичний настрій, який панував в середині УАПЦ на початку 90-х минулого сторіччя, сприймалися вельми негативно та скептично. УПЦ, на думку автокефалістів необхідно було

проголосити автокефалію, а вже потім очікувати визнання нового статусу Вселенським Православ'ям. О. Кудлай у своїй праці «Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін», стверджує, що «певна кількість ієрархів Української Автокефальної Православної Церкви позитивно відгукнулася на ініціативу УПЦ про здобуття автокефалії, бажаючи в перспективі об'єднання та легітимізації канонічного статусу власної Церкви» [244, с. 7].

Слід відмітити, що необхідність автокефалії УПЦ та пов'язані з нею проблеми у «Визначенні» були систематично продумані, і відповідні тези не втратили своєї актуальності для українського православ'я і сьогодні. Особливо важливим є 3 пункт «Визначення»: «Усвідомлюючи, що основною метою проголошення автокефалії є благо Церкви, тобто виконання нею спасительної місії в певних історичних умовах, Собор вважає, що дарування автокефалії Української Православної Церкви сприятиме зміцненню єдності православ'я на Україні, сприяти ліквідації виниклого автокефального розколу, протистояти уніатській і католицькій експансії, служити примиренню і встановленню згоди між ворогуючими нині віросповіданнями, згуртуванню громадян усіх національностей, які проживають на Україні, і тим самим робити внесок у зміцнення єдності всього українського народу» [317]. Дійсно, наявність в Україні автокефальної помісної Церкви, яка б об'єднувала усіх громадян України православного віросповідання незалежно від їх політичних поглядів, мовних і культурних особливостей, сприяло б подоланню кризових явищ в українській релігійній сфері, згуртуванню українського народу. Наявність автокефальної церкви, визнаної світовим православ'ям, сприяло б місіонерській, просвітницькій, соціальній та душпастирській роботі УПЦ. Слід визнати цілком правильним аргумент п'ятого пункту «Визнання»: «Під час обговорення питання про дарування Російською Православною Церквою повної незалежності і самостійності Української Православної Церкви Собор враховував інтереси нашого народу і проголошену державну незалежність України, тому незалежна Церква в незалежній державі є канонічно виправданою та історично неминучою» [317]. Дійсно, канони церкви говорять про необхідність існування в такій країні

як Україна автокефальної церкви, якщо країна отримала державну незалежність. Історія православних народів, особливо – слов'янських, доводить, що автокефалія є закономірним і невідворотним явищем, спротив якому не приносить користі Православній Церкві як цілому. Четвертий пункт наголошував на готовності УПЦ до існування у якості автокефальної церкви: «Оскільки до числа умов дарування автокефалії належить можливість незалежного існування частини Церкви без допомоги іншої церковної влади, Собор одностайно свідчить, що Українська Православна Церква має в даний час всі необхідні умови для свого повного самостійного буття. На території України вона має: 22 єпархії, 23 єпископа, 35 мільйонів православних християн, три духовні семінарії і три духовні училища (в 1992 році відкривається Київська Духовна Академія), 32 монастиря, в тому числі дві Лаври: Києво-Печерська і Почаївська, а також близько п'яти з половиною тисяч парафій з тенденцією до збільшення їх числа» [Там само]. Зазначимо, що сьогодні як УПЦ, так і УПЦ КП кількісно перевищують звичайні вимоги щодо автокефальної церкви, і можуть претендувати на відповідний статус навіть без об'єднання. Також у «Визначенні» собор УПЦ обіцяв РПЦ: «Українська Православна Церква після дарування їй повної канонічної незалежності від Матері-Церкви буде зберігати єдність духу в союзі миру з Російською Православною Церквою», де-факто пропонуючи стати союзником у міжцерковних відносинах [Там само]. Собор УПЦ також прохав РПЦ «сприяти визнанню Української Православної Церкви всіма Помісними Церквами як рівноправної Церкви-Сестри у родині Православних Церков», а також «після дарування повної самостійності Української Православної Церкви сприяти заснуванню Київського патріархату Східними патріархами і Главами інших Помісних Церков» [Там само]. Таким чином, «Визнання» містили не лише смиренне прохання про автокефалію, але й накресливали цілісну програму розвитку УПЦ, всебічно аргументували можливість та необхідність існування УПЦ саме як автокефальної помісної православної церкви із статусом патріархату.

Можна стверджувати, що з позиції канонічного права вибраний шлях предстоятелем УПЦ митрополитом Філаретом для отримання автокефалії апелювати до РПЦ, яку тоді безапеляційно вважали «Церквою-Матір'ю», сам по собі не був хибним. Адже, відповідно до матеріалів випродукованих на засіданнях міжправославних нарад не має чітких канонічних правил для отримання автокефалії [91, с. 31-33]. Також було очевидним, що у разі відмови РПЦ надати автокефалію, УПЦ могла звернутися і до Вселенської патріархії, яка була кіріархальною церквою для Київської митрополії до 1686 року, і у XX столітті кілька разів підкреслювала власне право надавати автокефалію частинам колишньої Київської церкви.

Проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 року спонукає Московський патріархат виступити у переддень Собору УПЦ з спеціальною заявою (22. 10. 1991 р.), де було підкреслено наступне: «Патріархат – це не політичне, не національне і навіть не географічне поняття. Патріархат є церковно-канонічною реальністю, що утворена для підтримки єдності церковних структур, що входять в нього. Московський патріархат, і далі буде йти шляхом зміцнення єдності й соборності епархій та їх об'єднань, що входять до нього» [112, с. 227]. Очевидно, що ця заява мала на меті налаштувати українських православних на збереження Московського патріархату. Прийнята напередодні помісного собору УПЦ 1–3 листопада 1991 року, ця заява мала спонукати цей собор до відмови від планів автокефалізації УПЦ. Звичайно, що ця заява стала одним із наріжних каменів ідеології сучасної УПЦ. Керуючий справами УПЦ митрополит Антоній (Паканич), таким чином обґрунтовує дане звернення зауважуючи наступне, «що збіг кордонів автокефальної церкви з кордонами держави, хоч і дуже суттєвий, але не визначальний». Далі богослов, аргументує свою думку 17-им правилом IV Вселенського Собору: «Но аще царскою властью вновь устроен, или впредь устроен будет град, та распределение церковных приходов да последует гражданскому и земскому порядку» [18, с. 300]. На нашу думку наведена вище аргументація не є послідовною, адже історична практика доводить протилежне. Наприклад, усі словянські церкви, що мають

автокефальний статус отримали його після утвердження відповідних незалежних держав. Грузинська церква відновила власну автокефалію спираючись на те, що Грузинська республіка в межах СРСР є формально державою із своїми кордонами. Виступ керівництва РПЦ із заявою про необхідність збереження Московського патріархату був фактично відмовою визнавати пряму дію багатьох засадничих положень канонічного права православ'я, згідно із якими УПЦ мала б мати автокефальний статус в незалежній Україні. І справа не лише в самому факті незалежності української держави. УПЦ мала достатню кількість єпископів, власну систему духовної освіти, була спадкоємницею тисячолітніх традицій православної культури Русі та України. Заява від 22 жовтня 1991 року фактично стала оголошенням церковно-політичної війни проти керівництва УПЦ. Отже, надання «незалежності та самостійності в управлінні» УПЦ, яка відповідала кордонам УРСР в 1990-му році носило лише формальний характер, і за реальну самостійність розгорнулася боротьба в кінці 1991 року, яка, однак, ускладнювалася наявністю особистих амбіцій на повноту влади у митрополита Філарета з одного боку та бажанням єпископату УПЦ мати більш помірковане керівництво з іншого боку.

Особливі зусилля РПЦ були спрямовані на підрив авторитету лінії керівництва УПЦ на незалежнення через творення міфу, що канонічність новоутворених автокефальних церков може залежати лише від благословення «Церкви-Матері». В зв'язку із цим на особливу увагу заслуговує «Звернення» Алексія II до єпископату УПЦ (22.10.1991 р.), в якому зазначив наступне: «Ми сподіваємось, що вирішення проблеми щодо майбуття Української Церкви буде обов'язково вирішено соборним розумом, з обов'язковою вимогою дотримання канонів православної Церкви та відповідно з упованнями народу Божого. Проте, бережи Боже, даний єдино законний та канонічний принцип буде порушуватись, тоді усякий, хто залишився вірний православ'ю, отримає наше канонічне окормлення та не залишиться кинутий на поталу злим силам» [112, с. 227]. Це звернення дало поштовх для створення внутрішньої опозиції серед українського єпископату до митрополита УПЦ Філарета, після чого предстоятеля було

звинувачено у перекручуванні позиції Російської Православної Церкви щодо питання повної канонічної незалежності Українського Православ'я. Внаслідок чого більшість українського єпископату відмовилась від власних підписів під «Зверненням» про незалежність для Українського Православ'я.

2.3. Криза УПЦ і становлення її як невід'ємної частини РПЦ з формальними ознаками автономної церкви

Під час проведення Архієрейського собору в Москві 31.03 – 5.04 1992 року на прохання УПЦ про автокефалію була дана негативна відповідь, а предметом обговорення стала особа предстоятеля УПЦ митрополита Філарета, якого кінець-кінцем зобов'язали скликати Архієрейський Собор УПЦ з метою обрання нового предстоятеля української православної Церкви. Митрополит Філарет на спеціально скликаній прес-конференції (14.04.1992 року) так прокоментував результати Архієрейського Собору РПЦ: «Собор проходив під гаслом «единой и неделимой», і під шаленим тиском російського патріархату. Собор поставив мету зберегти структуру РПЦ, що була до цього, за будь-яку ціну. І тому Собор відбувся з порушенням статуту і порядку денного. Від українського єпископату слово надавалося лише тим, хто виступав проти незалежності Української Церкви: єпископу Кіровоградському Василю (Васильцеву), архієпископу Вінницькому Феодосію (Дикуну), депутату Верховної Ради України митрополиту Агафангелу (Савіну). На Собор привезли людей з Буковини та Донецької області, які демонстрували своє бажання залишитися «разом з Москвою». В деяких єпархіях російської «глибинки» було проведено збори духовенства і мирян, які вирішили не відпускати УПЦ, що зовсім незрозуміло. Мене змусили зробити заяву, що я подам прохання до Собору УПЦ про залишення посту предстоятеля Української Церкви. Інакше погрожували позбавити і тієї відносної адміністративної залежності, яку має наша Церква. Але згідно зі статутом, митрополит Київський обирається пожиттєво. Внаслідок цієї заяви ми повернулися з незалежністю в управлінні. Бо могли приїхати і без неї, і

мали б своїм предстоятелем кандидатуру Москви Володимира (Сабодана), керуючого справами Московської патріархії” [187]. Цікаво, що митрополит Філарет передбачив навіть кандидатуру від Москви на пост Предстоятеля УПЦ. Крім боротьби особисто проти митрополита Філарета, керівництво РПЦ розгорнуло кампанію дискредитації рішень помісного собору 1-3 листопада 1991 року про необхідність для УПЦ автокефального статусу. На думку ідеологів РПЦ автокефалія УПЦ викликала і викликає широкі дискусії в церковному середовищі. Разом із тим, на референдумі 1 грудня 1991 року незалежність України підтримали більше 90%, і ці дані самою УПЦ розцінювалися у тому числі як волевиявлення її 35-мільоної пастви. Наприклад, в одному з документів Харківського собору говориться: «Ми не тільки одностайно схвалюємо і підтримуємо устремління Української православної пастви до повної незалежності, тобто канонічної автокефалії, але й робимо всі заходи, щоб законним шляхом вирішувалось це життєве питання нашої Церкви» [401, с. 57-58]. Зроблені патріархом РПЦ Алексієм II висновки про різне ставлення до самостійності серед українського православного населення, що до означеного питання є формальним та поверховим, ігнорують свідчення референдуму 1 грудня про тодішні настрої українського народу, а відмову надати автокефалію Українській Православній Церкві можна пояснити небажанням Московської Патріархії віддати під повну юрисдикцію українського православ'я 5,5 тис. парафій, що знаходилось на території незалежної України. Церковна одностайність та повний консенсус неможливі ні в питаннях віровчення, як свідчить історія Вселенських соборів, ні в питаннях церковно-юрисдикційних. І така одностайність і не є необхідною. Соборні рішення, прийняті 1-3 листопада 1991 року, про бажаність автокефалії УПЦ мали усі шанси бути сприйняти церковною спільною українських православних. Це видно не лише із одностайності самого помісного собору 1-3 листопада 1991 року. Перед собором, протягом жовтня 1991 року, відбулися єпархіальні збори в усіх єпархіях УПЦ, на яких рішення про підтримку прохання щодо автокефалії підтримувалося практично всіма священиками і мирянами (проти голосувало 1-2% присутніх).

Ситуація після Архієрейського Собору РПЦ була вельми неоднозначною для єпископату УПЦ, адже з одного боку Предстоятелем УПЦ де-юре залишався митрополит Філарет, церковну лінію якого підтримував Президент України Л. Кравчук та демократичні сили країни, а з іншого боку вони наочно бачили «показове» засідання Архієрейського Собору РПЦ. Враховуючи це, шестеро українських єпископів (30.04.1992 р.) зустрілись в Житомирі, де під час наради вирішили підтримати прозицію Московського Патріархату про скликання Собору УПЦ.

Житомирські події стали приводом для скликання Священного Синоду Руської Православної Церкви під головуванням Патріарха РПЦ Алексія II 21 травня 1992 року на якому було прийнято рішення: «З огляду на невиконання митрополитом Філаретом постанови Священного синоду від 7 травня ц.р. про скликання їм Архієрейського собору Української Православної Церкви для прийняття його відставки та обрання нового Предстоятеля, і відповідно до того ж постановою, що забороняє митрополиту Філарету в період до цього Архієрейського собору діяти в якості Предстоятеля, доручити найстаршому за хіротонією єрархові Української Православної Церкви Преосвященному митрополиту Харківському і Богодухівському Никодиму скликати і провести в період до свята святої Трійці ... Архієрейський собор Української Православної Церкви для обрання її нового Предстоятеля» [401, с. 41]. Священний Синод РПЦ рекомендував провести вибори нового Предстоятеля Української Православної Церкви тайним голосуванням не менше ніж з трьох висунутих Архієрейським Собором Української Православної Церкви кандидатів. Виконання обов'язків Предстоятеля Української Православної Церкви в період до Архієрейського Собору Української Православної Церкви покласти на Преосвященного Никодима, митрополита Харківського и Богодухівського [401, с. 41-42].

Єпископат УПЦ, керуючись настановами «Церкви-Матері» зібрався у Харкові на запрошення митрополита Харківського и Богодухівського Никодима маючи на меті провести Архієрейський Собор УПЦ та переобрати предстоятеля даної Церкви. На запрошення митрополита Никодима на Собор до Харкова

прибув весь український єпископат, крім єпископа Почаївського Іакова і Львівського єпископа Андрія.

Митрополит Волоколамський Іларіон у своїй доповіді на конференції «Українська Православна Церква на межі тисячоліть» наводить докази канонічності вищезгаданих рішень Харківського собору, аргументовано доводячи їх легітимність [401, с. 137-150]. Предстоятель, та архієреї УПЦ, як постійні члени Священного Синоду РПЦ, приймали участь у засіданнях Архієрейського Собору Руської Православної Церкви та Священного Синоду, які, згідно уставу, залишаються найвищою судовою та дисциплінарною інстанцією для УПЦ. Спираючись на п. 12 розділу V «Статуту про управління Українською Православною Церквою» та, відповідно, до рішення Синоду РПЦ від 21.05.1992 р., тимчасове керівництво УПЦ перейшло до найстаршого за хіротонією архіпастиря України, постійного члена Синоду Української Православної Церкви митрополита Харківського і Богодухівського Никодима. Відповідно до церковних правил, підкреслює богослов, які були прийняті на Вселенських Соборах, звинувачений єпископ не тільки не мав право головувати, а й брати участь у засіданнях вищезазначених органів нарівні з іншими учасниками церковного Собору [401, с. 144-145]. Дані твердження нівелюють 34-е Апостольське правило, до якого повсякчас звертаються опоненти Харківського Собору, згідно якого «Єпископам всякого народу належить знати першого в них, і признавати його як главу, і нічого, що перевищує їх владу, не творити без його міркування: творити ж кожному тільки те, що стосується його єпархії, і місць, які до неї належать» [401, с. 142]. Однак, при всій канонічній правильності прийнятих Харківським собором рішень неспроторним є факт, що вони визначалися рішеннями Синоду РПЦ.

Архієрейський Собор розпочав свою працю під головуванням високопріосвященнішого Никодима, Митрополита Харківського і Богодухівського, тимчасово виконуючого обов'язки Предстоятеля Української Православної Церкви. Відкритим голосуванням єпископату були обрані керівні

органи Архієрейського Собору, а саме: президія, секретаріат редакційна та мандатна комісії. Зокрема, Архієрейський Собор прийняв такий порядок денний:

- Внесення поправок у Статут про управління Української Православної Церкви.

- Звільнення Митрополита Київського і всієї України Філарета з посади Предстоятеля Української Православної Церкви.

- Обрання нового Предстоятеля УПЦ.

- Розпуск членів старого Священного Синоду і обрання нового.

- Прийняття соборних документів [401, с. 48].

Відповідно, по-першому питанню Архієрейський Собор виніс наступну постанову:

Пункт «2», V Глави Статуту викласти в наступній редакції: «Предстоятель Української Православної Церкви обирається Українським єпископатом і благословляється Святійшим Патріархом Московським і всієї Русі» [401, с. 49]. Варто підкреслити, що в редакції 1990 р. цей пункт був сформульований так: «Предстоятель Української Православної Церкви обирається пожиттєво українським єпископатом з числа українських архієреїв і благословляється Святійшим Патріархом Московським і всієї Русі» [Там само]. Таким чином, Харківський Собор зняв норми про пожиттєве обрання Предстоятеля та про його обрання виключно з числа єпископату Української Православної Церкви.

Пункт «6», III Глави Статуту викласти у такій редакції: «Собор обирає Митрополита Київського і всієї України та визначає процедуру його обрання» [Там само]. В редакції 1990 р. цей пункт було зазначено в наступній редакції: «Собор обирає з середовища єпископату Української Православної Церкви Митрополита Київського і всієї України та визначає процедуру його обрання» [Там само]. Варто зауважити, що ці поправки внесені на основі постанов Архієрейського Собору Руської Православної Церкви від 25-27 жовтня 1990 року «Про Українську Православну Церкву». Так, в пункті «3» цих постанов написано наступне: «Предстоятель Української Православної Церкви вибирається Українським єпископатом і благословляється Святійшим

Патріархом Московським і всієї Русі» без усіх інших уточнень. Таким чином, Собор єпископів відмовлявся від норм, що були закладені у Києві з метою забезпечення самостійності УПЦ, і повертався до початкових положень постанов РПЦ про УПЦ.

По другому питанню порядку денного, щодо звільнення митрополита Київського Філарета з посади Предстоятеля Української Православної Церкви. Архієрейський Собор виніс наступне рішення:

«Враховуючи рішення Архієрейського Собору Руської Православної Церкви від 31.03. – 5. 04. 1992 р., постанову Священного Синоду від 07.05.1992р. за № 34, а також від 21. 05. 1992 р. і оцінюючи протиканонічні дії Митрополита Філарета до теперішнього часу, Архієрейський Собор ухвалив:

Звільнити Митрополита Київського і всієї України Філарета з посади Предстоятеля Української Православної Церкви і почислити за штат. Заборонити Митрополита Філарета у священнослужінні до скликання Архієрейського Собору Матері Церкви, який винесе остаточне рішення по цьому питанню» [401, с. 50].

В процесі обрання Предстоятеля Української Православної Церкви кожен архієрей таємно висунув три кандидати на посаду Предстоятеля УПЦ. Відповідно, у цьому першому турі голосування: за Митрополита Харківського і Богодухінського Нікодима подано сім голосів, за Митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира було подано тринадцять голосів; за архієпископів Полтавського Феодосія, Житомирського Іова, Рівненського Іринея подано по два голоси. Митрополита Харківський Никодим взяв самовідвід. Другий тур голосування показав такі результати: Митрополит Ростовський Володимир набрав шістнадцять голосів, а Архієпископ Полтавський Феодосій, Рівненський Іриней набрали по одному голосу. Таким чином таємне голосування показало, що єпископат Української Православної Церкви переважною більшістю голосів обрав Предстоятелем Української Православної Церкви Митрополита Ростовського і Новочеркаського Володимира (Сабодана).

По четвертому питанню Архієрейський Собор ухвалив звільнити членів старого Священного Синоду від своїх обов'язків, а обрання нових членів Священного Синоду здійснити на найближчій зустрічі з новим Предстоятелем Української Православної Церкви.

Варто підкреслити, що Архієрейський Собор УПЦ ухвалив ряд звернень, аналіз яких вкрай важливий для розуміння сутності діянь Харківського Собору. Першим документом стало ухвалене українським єпископатом «Звернення до Його Святості Алексія II Патріарха Московського і всієї Русі», де зокрема зазначалось: «Ми впевнені, що життєво важливе питання про дарування Українській Православній Церкві канонічної автокефалії з Божою поміччю та зусиллями Предстоятеля буде успішно рухатися в єднанні з усією українською паствою з новою енергією, з новою силою в світлій надії, що Українська Православна Церква у недалекому майбутньому отримає бажану канонічну автокефалію» [401, с. 55-56]. Здавалося б, на основі даного листа можна зробити висновок, що канонічна автокефалія українського православ'я після проведення Харківського Собору залишилась пріоритетною для УПЦ, а перевибори Предстоятеля Української Православної Церкви та промосковські зміни в статуті були лише «робочим питанням» під час проведення Архієрейського Собору. В дійсності, Харківський собор де-факто припинив курс УПЦ на автокефалію, і вся подальша ідентичність УПЦ пов'язана із її намаганнями зберегти «статус-кво».

Інформаційні листи про результати проведення Харківського собору УПЦ було направлено Вселенському Патріарху, а також предстоятелям усіх Помісних Православних Церков, які, у свою чергу, визнали діяння Харківського собору, привітавши новообраного Предстоятеля УПЦ Володимира (Сабодана).

Особливої уваги при розгляді діянь Харківського Собору потребує Звернення останнього до Президента України Л.М. Кравчука в якому український єпископат завірив першу особу країни, в тому, що учасники Собору: «не тільки одностайно схвалюємо і підтримуємо устремління Української православної пастви до повної незалежності, тобто канонічної автокефалії, але й

робимо всі заходи, щоб законним шляхом вирішувалось це життєве питання нашої Церкви» [401, с. 57-58].

Учасники Харківського Собору звернулися до Президента з проханням «визнати нового Предстоятеля УПЦ Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України, а також просимо сприяти прийняти від Митрополита Філарета всі службові справи УПЦ» [401, с. 60]. Наприкінці листа український єпископат завірив президента країни, що Українська Православна Церква «і далі буде законним шляхом відстоювати повну незалежність і самостійність УПЦ, а також створювати необхідну матеріальну базу для плідної діяльності і розквіту УПЦ, у нових умовах її життя — незалежній нашій Українській державі» [Там само]. Отже, в зверненні учасників Харківського Собору до Л.М. Кравчука, також немає підтексту про зміну намірів УПЦ отримати автокефалію, а навпаки авторами документу робиться наголос на початку та в кінці листа саме на сподіваннях українського єпископату отримати незалежність УПЦ канонічним шляхом. Проте, незважаючи на суто пояснювально-інформаційний характер вищезгаданого звернення останнє мало велике значення, адже український єпископат демонстрував ним свою повагу до української влади та провладної політики, оскільки Президент України особисто звертався до Патріарха РПЦ Олексія (Рідігера) з проханням про позитивне вирішення питання автокефалії українського православ'я, усвідомлюючи всю важливість даного питання для України. На нашу думку, запевнення у збереженні курсу на автокефалізацію УПЦ були необхідними, аби пом'якшити і так вкрай негативну реакцію української влади на діяння Харківського Собору.

Наступний документ, що був випродукований учасниками Собору в Харкові також містив у собі «Звернення до Всеукраїнської православної пастви» запевнення у тому, що український єпископат «не проти законної, канонічної автокефалії Української Православної Церкви. Тільки це серйозне питання, – як зазначалося в зверненні, – необхідно вирішувати з миром Божим, терпінням та щирою молитвою і згідно Церковних Правил і Канонів, а не насиллям та погрозою» [401, с. 63]. Далі в «Зверненні» до широкого загалу було доведено, що

«Собор визнав вину митрополита Філарета і його грубі помилки в управлінні, а саме: використання Синоду УПЦ як інструмента для прикриття своїх честолюбивих планів, нехтування інтересами Церкви. Все це викликало обурення та засудження серед духовенства, віруючих. Було також засуджено аморальну поведінку колишнього Предстоятеля в особистому житті» [401, с. 64]. На нашу думку метою даного документу було донести до мирян розуміння того, що єдиним виходом з кризи, що склалася в українському православ'ї, а також здобуття УПЦ, в канонічний спосіб, автокефалії стало проведення Харківського Собору з прийняттям на ньому вищезначених рішень.

27 травня 1992 року Патріарх РПЦ Алексій II, згідно статуту УПЦ, надав патріарше благословіння підписавши «Патріаршу Грамоту» новообраному Митрополиту Київському і всієї України Володимирі (Сабодану).

Митрополит Філарет у свою чергу, також звертається до української пастви з посланням «Не сіймо чвари та розбрат», (4.06.1992 р.), де характеризує Харківський Собор таким чином: «27 травня у відкритому листі патріарху Алексію II і Священному Синоду я, як предстоятель УПЦ, заявив про збори православних єпископів у Харкові, що назвали себе Собором. Але вони незаконні і не мають канонічної сили для УПЦ, бо зібрані там єпископи відкололись від УПЦ і не можуть виступати від її імені. Єпископи, які збирались у Харкові, порушили постанову архієрейського собору РПЦ від 25-27 жовтня 1990 року про дарування УПЦ самостійності та незалежності в управлінні. Це порушення полягає в тому, що архієреї в Харкові не зберегли самостійності і незалежності та покорилися рішенням Московського Священного Синоду від 7 і 21 травня 1992 року, тоді коли його влада не поширюється на управління в УПЦ, яка має свій Священний Синод. Вчинивши такий поступок, єпископи, які збиралися у Харкові, фактично відмовилися від самостійності і незалежності, наданих УПЦ, і таким чином відкололися від неї та знову увійшли в адміністративне підпорядкування Московської патріархії» [187]. Зазначимо,ю що до цієї позиції митрополита Філарета приєдналися два єпископи УПЦ – Яків (Панчук) і Андрій (Горак). Митрополит Філарет, у свою чергу, апелює листом до

Патріарха Константинопольського Варфоломія (30.05.1992 р.) та просить у нього аудієнцію з 5 по 15.06. 1992 р. на що останній відповів відмовою [304, с. 287-288]. Апеляція до Вселенського патріарха пов'язана із тим, що саме він є вищою апеляційною інстанцією в православ'ї. Російські богослови намагаються нівелювати цю владу Константинопольського патріарха. Так, С. Троїцький пише: «При звичайній домінанті кожної автокефальної Церкви, тобто при збереженні нею православного догматичного вчення та канонічного устрою канони не допускають втручання в її справи зі сторони іншої, в тому рахунку і Константинопольської Церкви, зокрема, не допускають втручання та апеляції на адміністративні та судові постанови її верховної влади» [401, с. 149]. Але 3 і 4 правила Сардікійського собору передбачають можливість апеляції до першого престолу Церкви, яким після розколу 1054 року, став Константинопольський патріарх.

Також митрополит Філарет згадав про можливість визнання «Церквою-матір'ю» не Москви, а Константинополя. 26 травня 1992 року, митрополит Філарет, організовує в Республіканському центрі культури та мистецтва проведення Всеукраїнської конференції духовництва та мирян під назвою «На захист канонічних прав Української Православної Церкви», на яку прибуло близько 2 тисяч представників УПЦ. Делегатами конференції було підтримано курс українського православ'я на здобуття ним автокефалії та опального митрополита Філарета в його намірах звернутися до «Константинопольського патріарха Варфоломія I з проханням підтримати рішення про анулювання акту підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату у 1686 році» [304, с. 350-351]. Також слід зазначити, що відповідно до тлумачення канонічного права Константинопольським патріархатом, саме йому належить право проголошення автокефалії будь-якої церкви у часи, коли не скликаються вселенські собори. Навіть якщо РПЦ погодиться надати автокефалію УПЦ, то згідно з церковно-канонічним правом Веленське Православ'я може її заперечити.

26 серпня 1992 року Константинопольський патріарх направив Патріарху Олексію II лист, де визнавав митрополита Володимира (Сабодана) Предстоятелем УПЦ та підтримав усі рішення РПЦ з даного питання [401, 149]. Цим самим склалася ситуація, коли визнаною вселенським православ'ям на території України стала УПЦ як умовно автономна частина РПЦ. Адже і автономії, надані РПЦ, Вселенська патріархія не визнає як такі, але вважає їх звичайними єпархіями РПЦ, а їх архієрейські собори – зібраннями архієреїв певної території.

Оскільки рішення Собору єпископів УПЦ, що відбувся в Харкові 27 травня 1992 року, могли розцінюватися як фактичне заперечення рішень помісного собору УПЦ 1-3 листопада 1991 року, нове керівництво УЦП скликало новий помісний собор. Цей Собор Української Православної Церкви відбувся 26 червня 1992 року в Києво-Печерській Лаврі, зокрема, постановив: «Визнати Архієрейський Собор у Харкові від 27–28 травня 1992 р. канонічним і затвердити всі його діяння та визначення, що є законними. Затвердити обрання Предстоятелем УПЦ Блаженнішого Володимира, Митрополита Київського і всієї України. Звернутися соборно до всеукраїнської пастви і закликати всіх до об'єднання навколо нового Предстоятеля і сугубої молитви в цей відповідальний час. Закликати до пильності всю повноту УПЦ, у зв'язку з антиканонічними діями Філарета (Денисенка), колишнього Предстоятеля УПЦ, – який, не підкорившись соборним рішенням, продовжує роздирати Тіло Церкви Христової, а також закликати не вступати з ним у будь-які відносини. Так зване об'єднання, що відбулося 25 червня 1992 р. з УАПЦ, є його особистою справою і жодного відношення до Української Православної Церкви не має. Звернутися до Президента України Л. М. Кравчука з викладом усієї інформації щодо нинішньої надзвичайно напруженої ситуації в житті УПЦ, коли в деяких областях відбувається грубе втручання представників влади у внутрішні справи нашої Церкви. Звернутися до судових інстанцій з проханням покласти край беззаконним діям Філарета (Денисенка). Переконливо й одностайно засвідчити, що Українська Православна Церква і надалі продовжуватиме канонічними

способами відстоювати повну незалежність і самостійність УПЦ, не втрачаючи молитовного зв'язку з усіма Помісними Церквами світу. Запевнити уряд України, що виховуватимемо свою паству в патріотичній відданості нашій Вітчизні» [53].

Події 1991-1992 років визначили ідентичність УПЦ, яка так і не змогла утвердити власну автокефалію, але вже не могла і розвиватися як екзархат РПЦ. Автономія в складі РПЦ створила для УПЦ умови для коливання від фактичної самостійності до повної підкореності церковній та світській Москві, і весь спектр можливої зміни неформального статусу було випробувано в 1992-2015 роках, що і потребує комплексного релігієзнавчого аналізу.

Висновки до розділу 2

Релігієзнавчий аналіз подій від святкування Тисячоліття Хрещення Русі у 1988 році, що змінила становище українського православ'я в суспільстві, до жовтня 1990 року, коли УПЦ отримала томос від Московського патріарха, згідно із яким «Українська Православна Церква є самостійною і незалежною у своєму управлінні та устрої», доводить, що каталізатором прискореного розвитку УПЦ в бік самостійності були не стільки процеси демократизації у суспільстві, скільки зовнішні виклики у вигляді становлення інших релігійних організацій.

Бажання автокефалії було не лише особистою думкою митрополита Філарета, але й консенсусним рішенням ієрархії, священства і мирян, що було виражено в рішеннях Собору УПЦ 1–3 листопада 1991 року. В своєму оптимістичному погляді на перспективи автокефалії УПЦ керівництво юрисдикції спиралося на прецеденти дарування автокефалії від РПЦ Грузинській Православній Церкві (1943 р.) і Православній Церкві в Америці (1970 р.), в результаті чого Москва отримала союзницькі юрисдикції.

Спротив автокефалізації УПЦ був породжений керівництвом Московської патріархії. Рішення Харківського собору 1992 року ідейно легітимізували як «відновлення церковної соборності» і до кінця президенства Л.Кравчука

керівництво УПЦ запевняло державу і суспільство, що курс на автокефалію зберігається. Але в дійсності УПЦ знову стала автономною церквою у складі РПЦ, і навіть її автономний статус не визнавався Вселенським православ'ям, для якого вона була «сукупністю парафій РПЦ в Україні» (за висловом патріарха Варфоломія). Сформовані в 1992 році попередні умови для початку переговорів щодо об'єднання свідчили про небажання УПЦ бути відкритою до українських держави і суспільства, до інших релігійних організацій.

Становлення Української Православної Церкви від українського екзархату РПЦ до УПЦ МП формації 1992 року було шляхом здобуття автономії, яка змінилася боротьбою за автокефальний статус. Трансформація українського екзархату РПЦ до статусу «умовно автономної» церкви (томос від 27 жовтня 1990 року) керівництвом УПЦ розцінювалася як крок до створення автокефальної церкви. Кульмінацією розвитку УПЦ в цій якості стали змагання за автокефальний статус (собор 1-3 листопада 1991 року і наступні події). Політика церковної Москви спрямована проти автокефалізації УПЦ привела до кризи УПЦ. Ця церква залишилася у канонічній єдності із Московським патріархатом, де-факто відмовившись від фактичної самостійності та свого Предстоятеля митрополита Філарета (Харківський собор 27 травня 1992 року), який заснував власну юрисдикцію – УПЦ КП. Єпископат УПЦ ідеологічно обґрунтовував новий курс як «відновлення церковної соборності» після років одноосібного правління митрополита Філарета, а також завіряв керівництво України у власній вірності ідеям автокефалії УПЦ. Новий ідеологічний курс був віддзеркаленням переходу до етапу боротьби за самозбереження, яка тривала в 1992-1999 роках. Фактична відмова від змагання за автокефалію в подальшому привела до проросійського повороту в історії УПЦ.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ ПІД ЧАС ПРАВЛІННЯ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (1992-2013)

Найважливішими для формування сучасної ідентичності УПЦ, комплексу її позитивних і негативних рис стали роки правління митрополита Володимира (Сабодана). За цей період УПЦ зазнавала значних трансформацій, пройшовши шлях від автономної церкви проросійської орієнтації, що дотримується закритої ідеології до де-факто автокефальної церкви, які сповідувала ідеологію відкритості. Разом із тим, ці трансформації були викликані не стільки природним розвитком УПЦ, скільки різного роду зовнішніми викликами. Завданням цього розділу є аналіз трансформацій, які зазнавала УПЦ в 1992-2013 роки, комплексне виявлення їх причин, а також виявлення передумов тієї системної кризи, яка розпочалася після відходу митрополита Володимира від керівництва юрисдикцією. У розділі ми зосереджуємо свою увагу на дослідження особливостей співпраці УПЦ з українськими політико-економічними елітами, на аналізі викликах для УПЦ з боку інших юрисдикцій та церковно-геополітичних сил, на розгляді основних елементів «українофільської політики» керівництва УПЦ як вияву боротьби за збереження цієї юрисдикції.

3.1. УПЦ в церковному і політичному контекстах

В кінці ХХ – на початку ХХІ століття розвиток УПЦ визначався її інституційним розвитком, співпрацею із державною владою, політичними силами, регіональними елітами, а також дискусіями щодо можливості автокефалії та впливами міжнародних релігійних центрів. Головним викликом на початку 1990-х стали конкурентні юрисдикції, особливо – УПЦ КП.

Утворення УПЦ КП в 1992 році не позначилося для УПЦ значними втратами громад чи священнослужителів. Звичайно релігієзнавці користаються лише даними з 1993 року для аналізу розвитку УПЦ та конкуруючих конфесій. Між тим, дані про кількість громад і священнослужителів зберіглися практично за кожен рік для УПЦ та майже за всі роки для інших релігійних організацій, а тому доцільно їх навести і проаналізувати. Загальна динаміка розвитку УПЦ відображена у статистиці. У 1985 році майбутня УПЦ нараховувала 4078 громад і мала 4754 священнослужителя [353, с. 10]. Основна кількість громад була зосереджена в Західній Україні. Після початку демократизації кількість громад збільшилася, але вже 1989-1990 року громади і священники почали переходити в УГКЦ та УАПЦ. Тому в 1990 році УПЦ досягла першого піку із кількості громад, яких нараховувалося 6101 [Там само]. Але при цьому церква мала лише 3720 священнослужителів: переходи до УГКЦ та УАПЦ привели до зменшення кліру, але на статистиці громад це відобразилося лише в наступні роки. В 1990 році вже було зареєстровано 132 громади УГКЦ, а в 1991-му було відроджено цілу структуру греко-католицької церкви із 1912 громад із 1245 священнослужителями, яка в 1992 році розрослася до 2644 громад і далі втратила вибухові темпи розвитку [353, с. 14]. В 1991 році УПЦ мала 5031 громад і 4097 священнослужителів [353, с. 10]. Втрата більше тисячі громад при тому, що по всій Україні відкривалися нові, пояснюється процесами в Західній Україні. Крім переходів до УГКЦ, в 1991 році стають відчутними втрати від навернення громад до відродженої УАПЦ, яка на кінець цього року нараховувала 811 громад, а у 1992-му мала вже 1490 громад [353, с. 13]. В кінці переломного 1992 року УПЦ мала 5473 громади [353, с. 10]. У наступні кілька років президенства Л. Кучми динаміка зростання була незначною – не усі громади вдавалося відкрити та зареєструвати, продовжувалися переходи до УПЦ КП, уся увага церковного керівництва була звернута на сотні «гарячих точок», де відбувалося змагання за храми. В кінці 1993 року УПЦ мала 5590 громад при 4042 священнослужителях [353, с. 10], тоді як УПЦ КП – 1763 громади при 956 священнослужителях [353, с. 11], УАПЦ формальна мала 672 громади [353, с. 13], але значна їх кількість

теж вже належала до УПЦ КП. В кінці 1994 року, дані за який більш адекватні щодо реального стану речей із альтернативними православними юрисдикціями, УПЦ КП нараховувала 1892 громади [353, с. 11], УАПЦ – 281 громаду [353, с. 13], УПЦ – 5763 громади [353, с. 10]. Після приєднання в 1995 році трьох західноукраїнських єпархій УПЦ КП до УАПЦ ситуація дещо змінилася: УПЦ КП на кінець 1995 року мала 1753 громади, на кінець 1996-го, після перереєстрації статутів громад – 1332 [353, с. 11]. Відновлена 1995 року УАПЦ мала 616 громад [353, с. 13]. І хоча у подальшому ця юрисдикція реєструвала нові громади, в цілому вона завжди мала близько 600 громад: реальний приріст громад нівелювався через перманентні переходи до УПЦ КП [388]. Політика ж наявності вдвічі більшої кількості зареєстрованих громад була частиною безплідних намагань керівництва УАПЦ спасти власний імідж. В кінці 1995 року нарешті УПЦ перевищила рівень розвитку 1990 року, маючи на кінець року 6132 громади при 4904 священнослужителях [353, с. 10].

Стримуючим фактором для розвитку у часи правління Л.Кравчука була відчужені стосунки між УПЦ та керівництвом держави. Маючи в 1992 році 5469 громад, на кінець 1995-го УПЦ зросла до 6045 громад (ще 205 були незареєстровані, хоча і повідомили про власні існування). Для порівняння звернімо увагу на кількісний склад альтернативних православних юрисдикцій. Якщо у 1992 році вони змогли заснувати майже 1,5 тисячі громад, то на кінець 1995 року УПЦ КП нараховувала 1753 громади, а відновлена у цьому ж році УАПЦ мала у активі 612 громад. З 1995-го по 2005-й рік УПЦ зростала приблизно на 500 громад у рік, і на кінець 2005 року число громад УПЦ досягло майже 11 тисяч – 10817 зареєстрованих і 123 незареєстрованих. Після 2005 року темпи зростання громад сповільнилися через ряд причин: в цілому відбулося насичення храмовими спорудами у містах і селах; число активних вірних, що регулярно відвідують богослужіння перестало зростати; після 2008 року зменшилася спонсорська допомога у будівництві. В кінці правління митрополита Володимира, на 1 січня 2014 року, УПЦ зареєструвала 127714 організацій. Таким чином, за роки правління митрополита Володимира УПЦ зросла в 2,5 рази. Після

його відходу темпи росту значно уповільнилися, що пояснюється системною кризою УПЦ, уточненням статистики, переходами до УПЦ КП, тощо. Для порівняння – за 1992-2014 роки зросла трохи більше ніж у 3 рази – із 1,5 тисяч громад до 4,5, і у 2014-2016 роках продовжувала активно зростати. І це при тому, що в 1995 році УПЦ КП втратила майже третину громад через відновлення УАПЦ.

Різниця у темпах зростання УПЦ та УПЦ КП пояснюється не лише зацікавленістю українців в українській за ідентичністю церкві: такий потяг урівноважується в багатьох регіонах бажанням мати «канонічну» церкву; патріотична УАПЦ багато років не росте, а деградує.

У значній мірі різниця у темпах зростання УПЦ та УПЦ КП як основних конкуруючих юрисдикцій була пов'язана із стилем правління їх очільників. Патріарх Філарет встановив в УПЦ КП монархічний стиль правління, ініціював заснування нових парафій при найменшій можливості, надавав всебічну допомогу в оформленні документації, налагодженні зв'язків місцевого священства і влади. В 1990-ті, якщо парафія не мала спонсора і була за межами Західної України, патріарх Філарет надавав матеріальну допомогу для початку будівництва храму [180]. Митрополит Володимир, навпаки, чекав ініціативи знизу, відсторонившись від усіх процесів розбудови мережі парафій. Стилем його правління стало делегування повноважень місцевим архієреям, власному оточенню, впливовим спонсорам [183]. Після прибуття митрополита Володимира у Київ найближчими його соратниками стали ректор Київської Духовної Академії протоієрей Олександр Кубеліус та молодий викладач КДА о. Віталій Косовський [178]. Останній у вересні 1992 року був призначений благочинним міста Києва, у червні 1993-го – секретарем Київської митрополії. У жовтні 1993 року О.Кубеліус був знятий із посади ректора і перестав бути неформальним радником митрополита. Протоієрей Віталій Косовський залишився єдиним фаворитом митрополита Володимира аж до початку правління президента В.Ющенка. Керуючі справами УПЦ владики Іонафан (Слецьких) (1992, 1993-2000) та Митрофан (Юрчук) (2000-2012) були лише

виконавцями, яким активно допомагав ректор КДА протоієрей Микола (Забуга) [183]. Протоієрей Віталій Косовський як фаворит митрополита Володимира у 1992-2005 роках вирішував основні фінансові питання, зокрема запровадив практику подарунків підлеглих для церковного керівництва у випадку єпископських хіротоній, ювілеїв, просування на посади [178]. У його руках знаходилась кадрова політика, як щодо священників, так і архієреїв. Також він курував відносини з українським політикумом, бізнесменами, із російськими церковною та світською владою. За часів президенства Л. Д. Кучми В. Косовському навіть вдалося отримувати для фінансування УПЦ російські газ та нафту [183]. Використовуючи о. В. Косовського для вирішення всіх конкретних справ, митрополит Володимир залишав за собою роль верховного арбітра, вільного від земних мотивів. Складалося враження, що усі негативні явища в УПЦ – від проросійського вектору ідейного налаштування вірних та кліру до корупції – пов'язані виключно із о.В.Косовським, а митрополит Володимир до них ніяк не причетний [182].

Відстороненість предстоятеля від просування УПЦ в усіх регіонах України негативно впливала на темпи зростання юрисдикції. В кінці 1990-х проблема була усвідомлена керівництвом УПЦ і шляхом її вирішення обрали ВП-місіонерство, – саме так російський релігієзнавець Б. Кнорре пропонує називати специфічну проповідь серед чиновників та державної номенклатури [214, с. 50-54]. ВП-місіонерство з середини 1990-х почав застосовувати голова ВЗЦВ митрополит Кирил (Гундяєв) переважно в РФ, частково в СНД. Чиновників та бізнесменів вітали з усіма святами, запрошували на різного роду події, нагороджували церковними відзнаками, налагоджували особисті спілкування. В УПЦ стихійно система зв'язків із політичною та економічною елітою почала налагоджуватися всередині 1990-х років. Активно над цим напрямком діяльності УПЦ працювали не лише митрополит Володимир та його фаворит о. В. Косовський, але й новий настоятель Києво-Печерської Лаври архімандрит Павел (Лебідь). Призначений 1994-го року, в 1996-му році він вже став єпископом, ввійшов у довіру до оточення президента Л. Д. Кучми і став важливим гравцем

на полі церковно-державних відносин. ВІП-місіонерство в кінці 1990-х стало продуманою політикою керівництва УПЦ, що принесло свої плоди в 2000-ні роки, коли серед політичної та економічної еліти склалися значні групи симпатиків УПЦ. Через Андрія Деркача УПЦ була пов'язана із групою В. Литвина та Ю. Кравченка. Куратором зв'язків із дніпропетровською групою політиків став владика Павло (Лебідь) [178]. Особливі стосунки виникли із донецькою фінансово-промисловою та політичною елітою. Взаємно підтримували одне одного керівництво УПЦ та тодішній голова податкової М. Азаров, що мали спільні справи із торгівлею російського газу, виділеного за квотами РПЦ та УПЦ, через фонд «Професіонал» на чолі із С. Циганковим [183]. Тісними були зв'язки керівництва УПЦ із донецькими бізнесменами Геннадієм Васильєвим (пізніше став віце-спікером Верховної Ради і генеральним прокурором), Віктором Нусенкісом та ін. В кінці 1990-х встановлюються особливі зв'язки із В. Януковичем, на якого як майбутнього можливого президента керівництву УПЦ порадили звернути увагу політики із РФ. Таким чином ВІП-місіонерство ефективно поповнювало ряди спонсорів УПЦ, які часто будували храми не лише за рахунок особистого бюджету. Тісним був взаємозв'язок із регіональними елітами усіх регіонів, окрім Галичини.

У 1990-ті встановилася традиція втручання УПЦ в президентські та парламентські вибори. В 1994-му році керівництво УПЦ відверто підтримало на президентських виборах Л. Кучму, який позиціонував себе як проросійського політика. Під час парламентської кампанії 1996-го року політичні партії вже намагалися свідомо заручитися підтримкою УПЦ. З подачі РФ виникає парадоксальна ситуація, коли симпатіями УПЦ користувалася Комуністична партія України. Лідер КПУ П. Симоненко у програмній статті заявляє про близькість ідеалів християнства і соціалізму, і спільність прагнень «канонічного православ'я» і КПУ щодо відновлення єдності «східнослов'янського духовного простору» [123, с. 259]. Разом із тим вперше за симпатії вірних УПЦ боролася майбутня Партія Регіонів, яка під час тієї кампанії виступала під назвою «Партія регіонального відродження України». Співробітництво було настільки тісним,

що УПЦ делегувало єпископа Павла (Лебідя) до виборчої п'ятірки партії [123, с. 265]. Реклама цієї партії базувалася на демагогічній пропаганді «З нами науковці, з нами військові, з нами Церква», і тому присутність православного єпископа була цілком у тренді. До 1998 року єпископи УПЦ брали участь у виборах в парламент і навіть обиралися лише по мажоритарних округах [123, с. 249, 250, 263]. Вперше митрополит Володимир відкрито закликав вірних УПЦ підтримати тих, «хто дбатиме про наші інтереси» [123, с. 263]. Перед президентськими виборами 1999 року команда Л. Кучми не допустила масштабної підтримки лідера комуністів П. Симоненка, хоча останній і намагався представити себе як захисника інтересів «канонічного православ'я» від нібито впливу західної «протестантсько-католицької» цивілізації [123, с. 259-260]. Були не лише влаштовані численні зустрічі із ієрархами, на яких Л. Кучма знайшов раціональні аргументи на свою користь, обіцяючи бути «іншим», «народним» президентом та прислухатися до потреб релігійних організацій [38, с. 33-34]. Вибіркові репресії щодо активістів, які осмілювалися у церковній огорожі агітувати за П. Симоненка привели до мінімізації бажання кліру і мирян УПЦ підтримувати комуністів [178].

Перед парламентськими виборами 2002 року вже була сформована системна взаємодія УПЦ та політичної еліти України. Керівництво УПЦ активно підтримала пропрезидентський блок «За єдину Україну», але за симпатії вірних «канонічної церкви» змагалися також комуністи та соціалісти. Під час передвиборчої кампанії було застосовано три технології по мобілізації «церковного електорату». Перш за все слід відмітити, що були проведені хресні ходи в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській областях, на початку яких несли не лише хоругви, але й великі «розтяжки» «За єдину Україну» [178]. Друга технологія полягала у тому, що прес-служба УПЦ організувала заяви керівництва партій про підтримку УПЦ та її інтересів. Голова цієї прес-служби В. Анісімов вважав, що єдиними справжніми проросійськими силами є комуністи та соціалісти. Він особисто написав "Декларацію КПУ про позицію КПУ по відношенню до релігії й церкви" [183] яка була оприлюднена 20 жовтня 2001

року. Важливими тезами цієї декларації стали «заява про цілковиту підтримку УПЦ як "канонічної церкви", засудження діяльності УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ та РКЦ, іноземних проповідників і сект, а також практики втручання держави у внутрішні справи релігійних організацій» [476, с. 29]. Аналогічна заява 21 листопада 2001 року була зроблена Політрадою Соціалістичної партії України. В ній «засуджувався "тиск" владних структур на УПЦ, втручання Константинопольського патріархату в справи українського православ'я» [Там само]. Різкі заяви робили і лідери блоку «За єдину Україну». Наприклад, А. Деркач заявив: «Час уже, нарешті, прямо сказати, що Україна – православна держава, а канонічне православ'я є державотворчою релігією. <...> Ми повинні свято берегти заповіт... про непорушну єдність православних України, Росії і Білорусі, об'єднаних святішим Патріархом Московським і всієї Русі. Будь-які спроби зазіхнути на цю єдність є ударом по православ'ю, ударом по братських слов'янських народах» [Там само, с. 28-29]. Діяльність В. Анісімова викликала незадоволення тодішньої влади, яка вимагала одностайної підтримки блоку «За єдину Україну!». Реалізація завдання пропаганди на користь провладного блоку була покладена на «Церковно-аналітичний центр» на чолі із православним активістом, одним із лідерів організацій «Шлях православних» і «Держава» Сергієм Циганковим, який у 1999-2002 роках виступав провідним спонсором керівництва і центрального апарату УПЦ [183].

За часів УРСР Сергій Циганков служив у КГБ та був куратором студії імені О.Довженка. В кінці 1990-х він мав гарні зв'язки із Москвою, із донецьким фінансово-політичним угрупованням України, підтримував дружні відносини із Генадієм Самофаловим, Юрієм Болдирєвим та багатьма проросійськими політиками. Сьогодні він є одним із активних членів організації В. Медведчука «Український вибір». В 1990-ті С. Циганков керував фондом «Професіонал», якому згідно із наказом голови ДПА Миколи Азарова № 570 від 15 жовтня 1999 року "Про стан роботи по надходженню коштів від реалізації конфіскованого майна" надавалося право на позачергову реалізацію конфіскованого податківцями майна [436]. Головним предметом «конфіскацій» був газ, який

свідомо передавався для тіншових обороток російською стороною. Через фонд «Професіонал» М.Азаров, Г.Самофалов, С.Циганков накопичили для Л.Кучми значні кошти на парламентську кампанію 2002 року. Після виборів 2002 року цей фонд було поступово ліквідовано як для «замітання слідів», так і через конфлікт із Ю.Кравченко [6]. Маючи дружні відносини із митрополитом Володимиром, С.Циганков отримав роль куратора співпраці провладного блоку «За єдину Україну» із УПЦ, фінансово підтримуючи видання церковних газет, журналів та інтернет-видань [183]. Для організації систематичної пропаганди на виборах С.Циганков викупив популярну серед проросійських малоосвічених мирян газету «SOS», яку видавала у Дніпропетровську група журналістів, наближених до митрополита Іринія. Оскільки дніпропетровська редакція займала критичну позицію щодо провладного блоку «За єдину Україну», не вірячи в його проросійськість та «православність», С.Циганков переніс видання газети у Київ та особисто очолив нову редакцію [182]. Газета почала розповсюджуватися не лише за підпискою, але від 60 до 100 тисяч екземплярів кожного номеру розсилалися на кожен із приходів УПЦ. Оскільки газета виходила із благословення митрополита Володимира, на місцях, особливо у селах, вона була сприйнята як виразник офіційної позиції УПЦ. За два роки С.Циганков встиг випустити близько 50 номерів газети, що виходила двічі на місяць. Підшивки цієї газети до цього часу лежать в багатьох сільських громадах УПЦ як практично єдине популярне видання поруч із проросійським журналом «Спасіте наші душі», який почав випускатися дніпропетровською редакцією, що раніше видавала «SOS» [183]. Видання і рецепція масової газети привело до корекції ідейно-політичної ідентичності більшості вірних УПЦ, яка на наступних після 2002 року виборах стабільно займала антизахідну позицію та підтримувала В.Януковича і Партію регіонів [178]. Примітивна пропаганда одночасно проросійської та провладної позиції як необхідної для «захисту церкви» від зазіхань Заходу несподівано виявилась дуже успішною [182]. Різноманіття політичних позицій в УПЦ стало значно меншим, проукраїнські та прозахідні настрої було мінімізовано навіть у Західній та Центральній Україні [183].

Під час виборчої кампанії до Верховної Ради України 2002 року самостійну лінію поведінки, незалежну від позиції керівництва УПЦ, зайняли очільники РПЦ, які однозначно підтримали КПУ. Патріарх Олексій двічі зустрівся із Петром Симоненком, а керований В.Анісімовим сайт «Православ'є в Україні» всіляко рекламував КПУ [123, с. 272]. Вдячні покровителі із Москви кілька років фінансували діяльність прес-служби С.Анісімова через «Фонд єдності слов'янських народів», яким керувала К.Самойлик. Також П.Симоненка підтримали «братства», діяльність яких координувалися із Москви та була пов'язана в основному із Одеським регіоном.

Президентська виборча кампанія 2004 року відзначалася різким протистоянням двох кандидатів – прозахідного В.Ющенко та проросійського В.Януковича. Під час цієї кампанії керівництво УПЦ та РПЦ застосувало увесь набір передвиборчих технологій, покликаних мобілізувати «канонічно-православний електорат» [465]. Були проведена всеукраїнська сорокаденна хресна хода, роздавалися агітаційні матеріали, лунали заклики Синоду до «миру і стабільності», митрополит Володимир у телеінтерв'ю заявив, що благословив лише В.Януковича на змагання за посаду президента. Цей проросійський політик відзначився на торжествах з приводу надання Святогірському монастирю статусу Лаври. Кульмінацією агітаційних дій стала роздача у храмах листівок, що безмірно звеличували В.Януковича і демонізували В.Ющенко. Особливістю кампанії 2004 року стало те, що листівки у храмах викликали не лише обурення у суспільстві, але й протести всередині УПЦ [321]. Під час майдану в середовищі священства і вірних УПЦ виникла група противників генеральної лінії на підтримку В.Януковича, що стала основою сформованої за часів президентства В.Ющенко «українофільської партії» [89].

Під час передвиборчих кампаній 2006, 2007 і 2010 років УПЦ підтримувала Партію регіонів та В.Януковича особисто, але робила це більш м'яко, скоріше натяками, а не прямою агітацією [183]. Ця зміна стилю підтримки була наслідком того, що пряма і груба агітація 2004 року була визнана помилкою, яка негативно відбилася на іміджі УПЦ. Непомітною для суспільства була позиція УПЦ під час

президентських виборів 2014 року, хоча симпатії керівництва церкви були на стороні М.Добкіна. Так само не було прямої агітації на виборах до Верховної Ради восени 2014 року.

Відносини, які склалися між УПЦ та Партією регіонів, у перше десятиліття 2000-х років, можна назвати партнерськими [178]. Однозначно можна стверджувати, що ці відносини сприяли процесам «десекуляризації згори» на Сході та Півдні України. Релігієзнавець Віктор Єленський пропонує застосовувати до українського випадку розрізнення «десекуляризації знизу» на Заході України та «десекуляризації згори» на Сході, виділяючи змішаний тип для Центру країни [128, с. 63-66]. Суть розрізнення двох типів десекуляризації В.Єленський описує так: «Те, що відбувається в Україні останні чверть століття (і що в публіцистиці називають “релігійним відродженням”, а в соціології релігії дедалі частіше – “десекуляризацією”), в різних її регіонах відбувається по-різному. Американський соціолог В.Карпов пропонує розглядати десекуляризацію як процес контресекуляризації, в якому релігія відновлює свою соціальну значущість. Залежно від того, хто ініціює і рухає десекуляризацію, вона може відбуватися “знизу” і “згори”: “знизу” – коли її “роблять” самодіяльні спільноти й маси вірних; “згори” – коли її ініціюють і просувають еліти, політичні та релігійні лідери» [128, с. 63]. Те, що УПЦ була зацікавлена в «десекуляризації згори» цілком очевидно, оскільки на Сході та Півдні України не існувало суспільного бажання простого народу жертвувати власні кошти на будівництво храмів [128, с. 63-64]. «У середині 1990-х років 40% релігійних громад все ще зосереджувалося в Галичині й на Закарпатті. Коли ситуація починає змінюватися? Тоді, коли еліти Півдня і Сходу, які раніше віддали малоцікаву їм духовно-культурну сферу “націоналістам” в обмін на свободу дій в перерозподілі колишньої загальнонародної власності, задумалися над легітимацією своїх статків і впливу. Вони починають розглядати Православ'я як важливий ідеологічний ресурс, а Церкву – як чинник політичної мобілізації і формування регіональної ідентичності. У Донбасі будуються храми: якщо в 1992-1997рр. тут їх було збудовано 21, то лише в 1998р. – 13, у 1999р. – 43. Вони

будують не силами шахтарів чи металургів, а бізнесменів і властей. Так, мільярдер В.Нусенкіс заснував на своєму концерні Енерго 50 православних громад, побудував 35 церков і відкрив 15 молитовних кімнат; прес-служба Прем'єр-міністра В.Януковича повідомляла, що під його патронатом у 1996-2002рр. побудовано 63 церкви, 35 – реставровано» [128, с. 64]. Для центрального керівництва УПЦ важливим було також, що спонсори із Сходу країни фінансували будівництво кафедрального собору, телеканал «Глас», церковні ЗМІ, тощо. Але навіть якби фінансувалося зведення і реставрація храмів, то результати «десекуляризації згори» вражають: «у Запорізькій і Дніпропетровській областях кількість релігійних громад за чверть століття зросла у 20 разів, у Херсонській – у 15» [128, с. 65]. При цьому число тих, хто відвідує храми постійно є на порядок меншим, ніж у Західній Україні, а вплив на моральність населення майже відсутній [Там само].

Партнерство УПЦ із Партією регіонів та подібними політичними організаціями задавало цілком визначені рамки для розвитку цієї юрисдикції. Вона вже не могла бути втіленням «десекуляризації знизу», церквою «народною» і «соборноправною». Сама УПЦ поступово перетворювалася на корпоративну спільноту із олігархічною верхівкою [465], для якої «корпоративна етика» важливіша за християнські цінності та церковні канони [433].

У межах партнерства УПЦ та Партії регіонів не відбувалося повноцінного задоволення інтересів церкви, передвиборчі обіцянки систематично не виконувалися [183]. Генпрокуратура оскаржувала рішення про реєстрацію УПЦ КП, хоча це було не раз обіцяно на початку описаного церковно-політичного партнерства. Церква не дочекалася державного визнання власної системи духовної освіти та її результатів, не отримала права засновувати школи, не мала повноцінного доступу до світської школи із своїми курсами морально-духовного спрямування. Парадоксально, але навіть запровадження пільг на опалення храмів, звільнення від плати за землю, відведену для храмів – все це швидше та ефективніше вирішувалося за часів влади В.Ющенко та Ю.Тимошенко [182].

Систематичне партнерство УПЦ із Партією регіонів зумовлювалося також спільною геополітичною орієнтацією і тим, що до такого партнерства обидві сторони підштовхували їх російські партнери [183]. Часто саме російський капітал був кредитором проектів донецьких бізнесменів. Кредити від російських банків надавалися після співбесід із В.Путіним. Однією із умов, які ставив президент Росії була підтримка УПЦ, її храмобудівної та інформаційної діяльності. Саме в цьому, зокрема, була причина такої щедрості В.Нусенкіса та концерну Енерго. Цікаво, що офіси інформаційної корпорації УПЦ, яку розвивав В.Нусенкіс, знаходилися у не лише у Києві та Донецьку, але й у Москві [182]. Партнерство вибудовувалося завжди так, що УПЦ було неможливо відмовити такого роду спонсорам, щоб не викликати різкої негативної реакції російського церковного і світського керівництва [178].

Слід відмітити, що керівництво УПЦ було обмеженим у виборі політичних партнерів, оскільки партії національно-демократичного спрямування підтримували УПЦ КП та УГКЦ. Спроб налагодити співпрацю із УПЦ практично не існувало, а якщо вони були (як із Ю.Тимошенко на початку її діяльності), політики у боротьбі за симпатії прозахідних виборців починали розвивати партнерство із альтернативними щодо УПЦ юрисдикціями [183].

Партнерство із проросійськими політиками задавало рамки розвитку для УПЦ. Але не менш значимими були ті межі, які були визначені канонічним статусом УПЦ: з одного боку ця юрисдикція користувалася правами автономної церкви і навіть частиною прав, які звичайно належать автокефальним церквам; з іншого боку, в 1992-2014 роки не існувало суттєвих канонічних підстав для здобуття УПЦ автокефалії.

За таких умов керівництво УПЦ та особисто митрополит Володимир могли розвивати лише фактичну самостійність УПЦ, не виходячи за рамки канонічного устрою [178]. При цьому стимулом до розвитку УПЦ як де-факто самостійної церкви стали не лише суспільні та політичні обставини правління В.Ющенка, але й геополітичне і церковно-політичне суперництво довкола УПЦ [183].

3.2 Геополітичне і церковно-політичне суперництво навколо УПЦ

На початку нового століття зросло геополітичне і церковно-політичне суперництво навколо українського православ'я, що стало новим викликом для УПЦ та спричинило певний «проросійський» дрейф цієї юрисдикції в 2000-2004 роках.

Найбільш значним фактором, що зумовлював розвиток самостійності та суб'єктності УПЦ, стала загроза приходу на Україну Константинопольського патріархату через прийняття частини громад альтернативних православних юрисдикцій за естонським сценарієм. Українські релігієзнавці так оцінювали цей сценарій: «В Естонії державна влада запросила Константинопольський патріархат забрати собі патріотично налаштовані парафії як автономну церкву. Українське православ'я в цілому є таким, що переросло якісні й кількісні розміри можливої автономії, але як тимчасову міру визнати зверхність Константинополя можна. Наприклад, керівництво УАПЦ погоджується вже сьогодні бути автономною церквою у складі Константинопольського патріархату. Якби таке рішення прийняв патріарх Варфоломій, то до такої церкви приєдналася б значна частина парафій УПЦ КП та УПЦ» [473, с. 105–106]. Ще більш бажаний сценарієм для Вселенської патріархії було б входження, хоча б тимчасове, до її складу, об'єднаної української православної церкви. Ця об'єднана церква мала б ввібрати у себе якщо не усі три основні православні юрисдикції України – УПЦ, УПЦ КП та УАПЦ, то хоча б УПЦ КП та УАПЦ. Останній сценарій був гостро актуальним в 2001–2001 і 2005–2009 роках. Для запобігання розвитку подій за естонським варіантом, УПЦ була змушена: 1) проявляти високу активність у відносинах із державною владою та політикумом України; 2) розвивати власну дипломатію, вести різного роду справжні та імітаційні перемовини з УПЦ КП, УАПЦ, Константинопольським патріархатом; 3) формувати власне бачення розвитку українського православ'я; 4) формувати проукраїнське крило у єпископаті та вести боротьбу із окремими представниками проросійської частини керівництва УПЦ. Таким чином, виклик можливого входження

Константинопольського патріархату в Україну став каталізатором розвитку УПЦ, зумовивши можливість більшості драматичних подій до 2014 року.

Константинопольський патріархат об'єктивно зацікавлений в ослабленні РПЦ. Константинопольський і Московський патріархати є конкурентами у боротьбі за першість у світовому православ'ї, починаючи з 1945 року, коли російські архіереї вперше заявили про те, що Москва може стати православним Ватиканом і «першою за честю» православною Церквою у світі [477, с. 124-143]. Конфлікт перейшов з латентної до відкритої стадії на початку 90-х років. Примирення Константинопольського і Московського патріархатів, що мало місце в 1996 році було порушене втручанням Константинопольського Патріарха в справи українського православ'я та розривом угод щодо Естонії. В 2000-2001 роках Константинопольський патріарх вперше активно втрутився у внутрішні справи українського православ'я з огляду на те, що РПЦ та УПЦ з 1992 року не досягли жодного прогресу в подоланні розколу. Також активність Вселенського патріархату була відповіддю на звернення Прем'єр-міністра В.Ющенка, прохання керівництва УПЦ КП та УАПЦ. Після фінансової кризи 1998 року і призупинення державного сприяння «тіньовому» бізнесу РПЦ, вона опинилась на межі банкрутства. Через це РПЦ не могла надавати масштабної «фінансової допомоги» східним Патріархам. Крім того, наприкінці 2000 року помер вірний союзник РПЦ Патріарх Ієрусалимський Діодор. Константинопольський Патріарх Варфоломій I поспішав скористатись послабленням позицій РПЦ в світовому православ'ї для того, щоб отримати хоча б мовчазну згоду автокефальних православних Церков на свої дії, спрямовані на ослаблення РПЦ. Отже, Константинопольський патріархат був об'єктивно зацікавлений в швидкому об'єднанні гілок православ'я в Україні, поки РПЦ не знайшла виходу з фінансової кризи і не відновила свого впливу в світовому православ'ї [183].

Втручання у справи українського православ'я вимагали УПЦ в США та УПЦ в Канаді. Щоб не втратити ці автономні церкви української діаспори, патріарх Варфоломій мав постійно демонструвати власну активність у спробах розв'язати проблему розколу православ'я в Україні, а також заявляти про

перспективу створення єдиної помісної автокефальної церкви з центром у Києві [179].

Проукраїнська політика патріарха Варфоломія ставала активнішою, коли РПЦ блокувала процеси підготовки всеправославного собору або католицько-православний діалог [178]. У випадку поступок РПЦ на цих ділянках всеправославної активності ступінь втручання Константинопольського патріархату в українські справи зменшувався.

Слід зазначити, що радикальне несприйняття планів щодо становлення в Україні канонічної автокефальної церкви з боку РПЦ викликане тим, що церква в Росії всебічно підтримує державу, особливо – режим В.Путіна. Керівництво РПЦ не раз заявляло про власні особливі відносини саме з Російською державою як офіційно, так і неофіційно. Наприклад, митрополит Іларіон Алфеев так охарактеризував позицію РПЦ у розмові із американським послом як всеохопну підтримку внутрішньої та зовнішньої політики путінізму з його «керованою демократією» та заходами щодо відновлення впливу на пострадянському просторі [320].

УПЦ була згодна на покайне приєднання до себе УПЦ КП і УАПЦ, що було неможливим через розбіжності світоглядного характеру. Ще 8 грудня 1992 р. на засіданні Синоду Предстоятель УПЦ Митрополит Володимир висловив пропозицію про необхідність проведення богословського діалогу між представниками УАПЦ і УПЦ КП з метою подолання церковного розколу в Україні. Синод у цей день сформував умови, які періодично підтверджував, останній раз у зверненні Архієрейського собору УПЦ від 22 листопада 2006 року. Ці умови наступні:

«1. Припинення насильства з боку прихильників „Української Православної Церкви – Київський Патріархат” щодо Української Православної Церкви.

2. Повернення Українській Православній Церкві захоплених силою соборів, храмів, єпархіальних центрів, навчальних закладів.

3. Невтручання центральної та місцевої влади, народних депутатів у внутрішнє життя Церкви.

4. Без участі колишнього митрополита Філарета (Денисенка) – оскільки він не є членом Церкви, будучи відлученим від неї» [157].

Головною перепоною завжди були і є розходження світоглядного характеру. Віруючим УПЦ КП і УАПЦ властива національна і прозахідна орієнтація, до якої критично ставляться віруючі УПЦ [119, с. 356]. Керівництво УПЦ намагалося розширити свій вплив за рахунок підтримки держави, місцевої влади, бізнесових еліт [178]. Тому УПЦ домагалася збереження свого привілейованого статусу єдиної канонічної православної Церкви в Україні. Усвідомлення небезпеки реалізації «естонської моделі» зумовлював пошук УПЦ політичних союзників та штовхав її до активної співпраці із донецькою олігархічною групою [183].

УПЦ не могла і не хотіла об'єднуватися із УПЦ КП, оскільки за канонами православної Церкви спілкування і угоди з анафемствованими особами, а також їх спільниками і послідовниками, заборонені під загрозою відлучення. Очевидно було, що анафему Філарету УПЦ і РПЦ принципово не знімуть без його покаяння і відставки з усіх постів.

Константинопольський Патріарх Варфоломій I в 2000-2002 роках неодноразово заявляв, що визнає лише таку православну Церкву в Україні, яка об'єднає всі три наявні гілки православ'я, але реально готовий визнати і об'єднання УПЦ КП і УАПЦ [181].

Константинопольський Патріарх Варфоломій I розглядав можливість зняття анафеми РПЦ щодо Патріарха Філарета і визнання його ставлеників канонічними єпископами. Такий крок в світовій православній спільноті був би розцінений як спроба узурпації влади і втручання однієї патріархії у внутрішні справи іншої. Право суду над рішеннями керівництва автокефальної церкви має лише Вселенський Собор, але такий не збирався вже 12 століть, а право Константинополя бути апеляційною інстанцією для всіх церков оспорювалося РПЦ. В 2000-2001 роках більшість помісних Православних Церков навряд чи погодилася на надмірне зростання влади Константинопольського патріархату і

на створення прецеденту щодо його втручання у внутрішні справи автокефальних церков. Разом із тим, згідно із канонами Шостого Вселенського собору Константинопольський патріарх є вищою апеляційною інстанцією і має право суду щодо українського питання, оскільки Предстоятель УПЦ КП неодноразово подавав власні апеляції.

Константинопольський Патріарх Варфоломій I висунув ряд вимог, за яких він прийме під свою егіду об'єднану українську православну Церкву. УПЦ КП повинна передати Константинопольському патріархату свої громади в Америці, відмовитися від спілкування і співпраці з православними розкольниками інших країн. Слід зазначити, що з 1998 року Патріарх Філарет заявляв про плани утворити паралельну вселенську православну Церкву усіх невизнаних офіційним православ'ям розкольників [173]. Шантажування таким сценарієм стало додатковим фактором для активності Вселенського православ'я в українському питанні. Пріоритетом для політики Константинопольського патріархату було зближення УПЦ КП та УАПЦ на першому етапі, і спроба зближення усіх трьох українських юрисдикцій в подальшій перспективі. Суттєві проблеми виникли вже при спробі домовитися про об'єднання УПЦ КП та УАПЦ. Також у ході об'єднавчого процесу 2000-2001 років виникли розбіжності між різними групами впливу в УПЦ КП та УАПЦ, і на суперечностях між цими угрупованнями значною мірою будувала власну політику УПЦ в наступне десятиліття [183].

До 2000 року позиція УПЦ КП по відношенню до Константинопольського Патріархату була суперечливою. З одного боку, УПЦ КП та громадська організація "Фундація духовного єднання" закликали Константинопольського Патріарха Варфоломія надати Православної Церкви в Україні канонічну автокефалію. З іншого боку, не знаходячи підтримки Константинопольського Патріархату і борючись з ним за парафії в США, патріарх Філарет критикував Фанар за визнання права Москви на вирішення українського питання і заявляв, що УПЦ КП нібито є "канонічною" і без визнання її світовим Православ'ям. Більш того, усвідомлюючи, що позитивне рішення його питання Константинополем в рамках канонічного поля практично неможливе, лідер УПЦ

КП в кінці квітня 1998 року заявив про намір створення "другої, самодостатньою сім'ї Православних Церков", яка об'єднала б усі існуючі в світовому Православ'ї незнані юрисдикції. Були здійснені й конкретні кроки в цьому напрямку – до складу УПЦ КП було включено ряд сектантських церковних груп із Європи. Це стало продовженням попередньої політики Патріарх Філарет, який ще в 1996 року активно підтримував розкол в Болгарській Православній Церкві, взявши участь в інтронізації болгарського патріарха Пімена, обраного у якості альтернати до визнаного світовим православ'ям предстоятеля БПЦ.

Суперечливою до 2000 р була і позиція УАПЦ. Зусилля по приєднанню до УПЦ в США від імені старого патріарха Дмитрія (Яреми) робилися керуючим справами УАПЦ архієпископом Ігорем (Ісиченко). Що ж стосується інших єпископів УАПЦ, то їх зусилля в той час були, в основному, зосереджені на боротьбі з патріархом Дмитрієм і вони не проявляли особливої активності в об'єднавчих проектах.

Поштовхом для активізації зусиль УАПЦ і УПЦ КП став заклик до об'єднання українського Православ'я, що прозвучав в січні 2000 року в доповіді Президента Л.Кучми на урочистій академії, присвяченій ювілею Різдва Христового.

Сприятливі умови для реалізації планів архієпископа Ігоря склалися після 25 січня 2000 року, коли стало відомо про смерть патріарха УАПЦ Дмитрія Яреми і було оголошено його "заповіт". Патріарх Дмитрій (або найбільш ймовірний справжній автор цього документа архієпископ Ігор) висунув програму здобуття УАПЦ канонічності шляхом її приєднання до УПЦ в США, яка з 1995 р знаходиться в складі Константинопольського Патріархату. Така церковно-політична комбінація була єдиним шансом для керуючого справами УАПЦ архієпископа Ігоря на захоплення фактичної влади у цій церкві. У разі реалізації цього плану предстоятель УПЦ в США був би лише номінальним главою УАПЦ, а вся реальна влада в цій юрисдикції на Україні була б зосереджена в руках архієпископа Ігоря [179].

Однак несподівано для архієпископа Ігоря 1 березня 2000 року в Архієрейському соборі і Патріаршої раді УАПЦ місцеблюстителем патріаршого престолу був обраний митрополит Тернопільський Мефодій Кудряков. Він був обраний більшістю в 6 голосів проти 5, причому, як заявили пізніше близькі до архієпископа Ігоря (Ісіченка) особи, обрання місцеблюстителя відбулося під безпосереднім тиском присутнього на засіданні голови Держкомітету у справах релігії В. Бондаренка. Це обрання стало першим кроком до усунення архієпископа Ігоря (Ісіченка) від реальної влади в УАПЦ, хоча він і залишався поки що керуючим справами та мав великий вплив на найважливішу Львівську єпархію через контроль над братством св. Андрія Первозваного, авторитет серед родичів Дмитрія (Яреми), наближених до них інтелігентів.

Група митрополита Мефодія не була зацікавлена в об'єднанні ні з УПЦ КП, ні з УПЦ в США. Однак в ситуації, що склалася для забезпечення собі підтримки з боку державних органів в боротьбі за владу всередині самої УАПЦ вона була змушена висунути альтернативний план об'єднання. На думку групи митрополита Мефодія найбільш привабливим для держави був давно запропонований "Фундацією духовного єднання" проект об'єднання УПЦ КП і УАПЦ (а бажано і частини УПЦ), при якому "об'єднана церква" потрапила б в підпорядкування до Константинопольського патріархату, або ж була взнана в якості автокефальної помісної церкви. Саме цей проект був прийнятий групою митрополита Мефодія, оскільки дозволяв нейтралізувати архієпископа Ігоря (Ісіченка), домогтися прихильності керівництва української держави [181].

Лідер патріарх Філарет розумів, що в разі приєднання УАПЦ до УПЦ в США (тобто до Константинопольського патріархату) багато з його парафій могли перейти б у "канонічну" і "національну" УАПЦ. Саме цим і пояснюється, що незабаром після публікації "заповіту" патріарха Дмитрія (Яреми) керівник УПЦ КП терміново почав реалізовувати власний проект об'єднання православ'я в Україні під егідою Константинопольського патріархату [183].

1 червня 2000 року відбувся візит віце-прем'єр-міністра з гуманітарних питань М. Жулинського в Стамбул. Цей візит був покликаний продемонструвати

зацікавленість держави у втручанні в рішення церковного питання в Україні з боку Константинопольського патріарха Варфоломія. Трохи пізніше, 5 червня, президент США Білл Клінтон, в рамках свого візиту в Україну, зустрівся з патріархом Філаретом, продемонструвавши тим самим свою підтримку УПЦ КП. Можна припустити, що зустріч патріарха Філарета і президента США стала можливою лише після актуалізації української церковної проблеми для американських політиків, яка сталася після особистих співбесід З. Бжезинського з патріархами Філаретом і Димитрієм (Яремою) у травні 1998 року.

24-25 вересня 2000 року в Києві проходив Помісний собор УАПЦ. Згідно із задумом архієпископа Ігоря (Ісіченка) та єпископату УПЦ в США, собор повинен був максимально полегшити Константинополю процедуру канонічного визнання УАПЦ. При цьому, як очікувалося, головною подією собору повинно було стати об'єднання УАПЦ в Україні з УПЦ в США за старим, апробованим ще в 1990 році, сценарієм: дві церковні групи – один предстоятель.

Однак обрання глави української Церкви в США (Константинопольський Патріархат) митрополита Костянтина (Багана) предстоятелем УАПЦ завадила непопулярність фігури архієпископа Ігоря (Ісіченка) і побоювання кліриків УАПЦ, що новий заокеанський глава їхньої церкви може стати маріонеткою в руках амбітного керуючого справами. Зіграла свою роль і позиція аналітиків деяких державних структур, які визнали таку підпорядкування небажаним з точки зору національної безпеки. З точки зору пізнішої перспективи така позиція була очевидно помилковою, але саме завдяки їй стало неможливим предстоятельство митрополита Костянтина (Багана). Митрополит Костянтин отримав декоративний і не відомий в історії Православної Церкви титул "духовного опікуна" УАПЦ, а на посаду предстоятеля був обраний місцеблюститель патріаршого престолу Мефодій (Кудряков), митрополит Тернопільський і Подільський.

Постанови собору про об'єднання були складені так, щоб ними можна було обґрунтувати надалі і "ісіченківський", і "кудряковсько-філаретівський" проекти об'єднання. У своїй доповіді на помісному соборі керуючий справами

УАПЦ виступив із закликом утриматися від молитовного спілкування з неканонічними церковними групами, в тому числі – з УПЦ КП і білоруськими автокефалістами, а також закликав главу УПЦ КП справою засвідчити свою повагу до Константинопольського патріархату, відмовившись від парафій в США. Загальний тон висловлювань про УПЦ КП учасників собору був стримано-доброзичливим. Разом з тим в своїй постанові собор на всякий випадок засудив УПЦ КП як розкольніцьке угруповання, заявивши, що УАПЦ "відкидає шлях розколу як метод досягнення церковної незалежності".

Усвідомлюючи, що навіть при найсприятливішому для автокефального руху розвитку подій Константинопольський патріархат не піде на те, щоб визнати УАПЦ або УПЦ КП церквою з патріаршою титуляцією, собор виробив механізм фактичної відмови УАПЦ від такого статусу. Так, згідно з пунктом 4 спеціальної постанови помісного собору УАПЦ у всьому тексті статуту УАПЦ слова "Патріарх УАПЦ" були замінені словами "Предстоятель УАПЦ". Конкретна процедура відмови від патріаршества в УАПЦ передбачена і у наступному формулюванні: «Предстоятель УАПЦ отримує сан Патріарха після його інтронізації відповідно до православних звичаями і традиціями. До інтронізації, після виборів на Помісному Соборі, предстоятель УАПЦ має митрополичий сан і титул "Блаженніший митрополит Київський і всієї України"». Абсолютно ясно, що православна традиція передбачає, що введення інституту патріаршества в Помісній Церкві (якою, до речі, УАПЦ фактично не є) має відбуватися за згодою і за участю інших Помісних Православних Церков. Таким чином, УАПЦ фактично відмовилася від патріаршої титуляції заради спрощення процедури визнання УАПЦ з боку Константинополя. Разом із тим складалась парадоксальна ситуація наявності неінтронізованого Предстоятеля – чого не знала історія.

Більш того, проаналізувавши документи, прийняті помісним собором УАПЦ, можна прийти до висновку, що в обмін на визнання канонічного статусу свого єпископату з боку Константинополя, ця конфесія вже в 2000 році була готова відмовитися і від самопроголошеної автокефалії, задовольнившись

широкою автономією в складі Константинопольського патріархату з перспективою надання автокефального статусу і патріаршества.

Стратегічною метою такого рішення, згідно з проектами архієпископа Ігоря (Ісіченка), було б повторення "естонського варіанту": входження УАПЦ до складу Константинопольського Патріархату, і, як наслідок цього, радикальне підвищення політичного статусу УАПЦ в державі як "канонічної церкви для українців". Таке оптимістичне бачення перспектив УАПЦ архієпископом Ігорем базувалося на його переконанні, що, використовуючи адміністративний тиск і широку пропагандистську кампанію, УАПЦ зможе відразу приєднати до себе не тільки значну частину парафій УПЦ КП, а й від 500 до 1000 парафій УПЦ на Правобережній Україні і до 100 парафій на її лівобережній частини. При цьому кінцевим результатом такого перерозподілу парафій УПЦ було б поступове приведення її до статусу "церкви російської меншини" з канонічним статусом екзархату РПЦ в Україні [183].

Спільний лист єпископату УПЦ КП і УАПЦ 2000 року до патріарха Варфоломія, звернення серпневого архієрейського собору УПЦ КП і вересневого помісного собору УАПЦ до Константинопольського Патріарха закликали останнього сприяти «об'єднанню» і «визначення канонічного статусу українського православ'я». Ці звернення дозволили Константинопольському патріарху Варфоломію активно втрутитися в процеси, що відбуваються в православному середовищі України. Відправлений 13 вересня 2000 року лист прем'єр-міністра В. Ющенка дозволяв Патріарху Варфоломію сподіватися на державну підтримку його політики об'єднання.

Своїм візитом до Естонії у кінці жовтня 2000 року і розривом Берлінських домовленостей між Московським і Константинопольським Патріархатами від 19 лютого 2000 року про врегулювання конфлікту в Естонії, патріарх Варфоломій фактично зважився на відкрите протистояння з Московським Патріархатом. Більш того, як вважають багато аналітиків, естонський візит Варфоломія можна розглядати як провокацію проти керівництва РПЦ з метою змусити Московський Патріархат вийти з переговорного процесу щодо української церковної

проблеми. Ситуацію, що склалася із «неканонічним візитом», так прокоментував диякон Андрій Кураєв: "Культура Візантії – дуже тонка, це мова символів і жестів. Коли ми бачимо, що Константинопольський Патріарх приїздить в Естонію, не повідомивши про це ні Московського Патріарха, ні місцеву єпархію Православної Церкви, то на мові візантійського етикету і на мові канонічного права це означає абсолютно неприкритий акт агресії. Навіщо це потрібно? Тут, звичайно, можна тільки гадати. Навіщо потрібна настільки демонстративна неканонічна поведінка Константинопольського патріарха? Я припускаю, що це пов'язано не стільки з ситуацією в Естонії, скільки з ситуацією на Україні. Якщо зараз з боку нашої Патріархії підуть різкі дії, а не просто заяви і заклики одуматися, якщо знову буде перервано євхаристійне спілкування між двома Патріархатами – як не дивно, це зможе розв'язати Патріарху Варфоломію руки. Тоді він зможе сказати: раз між нами немає євхаристійного спілкування, то мені все одно – що Філарет Денисенко, що Патріарх Алексій, і ми вільні прийняти в свою юрисдикцію кого завгодно на Україні. Тому я думаю, що при вибудовуванні нашої позиції в Естонії важливо пам'ятати, який це може мати відгомін на Україні" [249]. Не дивно, що керівництво РПЦ зайняло принципову позицію, але разом з тим утрималося від радикального рішення про припинення євхаристійного спілкування. 8 листопада 2000 року Синод РПЦ прийняв заяву, що до часу відновлення згоди в питаннях канонічного буття Православної Церкви в Естонії та досягнення миру і справедливості по відношенню до всіх православних в цій країні, Московський Патріархат рішуче відсторонюється від будь-яких зібрань за участю Патріарха Константинопольського Варфоломія, Преосвященного Іоанна, голови Фінляндської Архієпископії Константинопольського Патріархату, і Преосвященного Стефаноса, глави юрисдикції Константинопольського Патріархату в Естонії. Зауважимо, що після всіх дій Константинопольського Патріархату щодо РПЦ ця постанова була дуже стриманою. Не треба забувати про те, що помісний собор УАПЦ проходив при безпосередній участі ієрарха Константинопольського Патріархату митрополита Костянтина, а згідно з його заявою на ньому, обрання "духовного опікуна",

"предстоятеля" і "керуючого справами" УАПЦ було вироблено за усним благословення митрополита Мелітона, найближчого соратника патріарха Варфоломія.

Як не відповідний канонічним нормам взаємин між Помісними Православними Церквами було оцінено РПЦ і інший крок Константинополя, а саме участь ієрарха цієї Церкви митрополита Мелітона в ухваленні "Домовленостей" між представниками УАПЦ і УПЦ КП на Фанарі 8 листопада 2000 року. У "Домовленостях" приймався філаретівський варіант об'єднання УПЦ КП і УАПЦ без залучення УПЦ в США. Замість того, щоб наполягати на підпорядкуванні об'єднаної церкви єпископу УПЦ в США, УАПЦ негласно погодилася на продовження консультацій з питання про процедуру виборів предстоятеля. Це дозволило патріарху Філарету пізніше відкинути процедуру вибору предстоятеля через жеребкування. У цілому, "Домовленості" були протоколом про наміри, з яких кінець-кінцем жодного не було здійснено. Самі "Домовленості" мали, скоріше, символічний характер, дозволяючи лідерам УПЦ КП і УАПЦ, а також ЗМІ протягом місяців говорити про "небачений прогрес в справі об'єднання українського православ'я" [183].

19-20 квітня 2001 року на переговорах між представниками Московського і Константинопольського патріархатів були досягнуті домовленості про спільні дії щодо нормалізації церковної ситуації в Україні і про направлення до Києва спільної делегації для вивчення обстановки і проведення консультацій на місці. Одним із результатів переговорів було скасування можливого візиту Патріарха Варфоломія в Україну, очікуваного у другій половині травня 2001 року на запрошення голови Верховної Ради І. Плюща. Важливим результатом, на думку деяких експертів, було непряме визнання Московським патріархатом права Константинопольського патріархату на втручання в українські справи. Разом з тим необхідно пам'ятати, що Константинопольський патріархат мав запрошення взяти діяльну участь в "врегулюванні проблем українського православ'я" від Президента України, уряду, УПЦ КП, УАПЦ, голови та значної частини депутатів Верховної Ради, а також багатьох українських партій і громадських

організацій. Тому угода Москви і Константинополя про спільні дії щодо нормалізації церковної ситуації в Україні правомірно розцінювати як тимчасову нейтралізацію можливої самостійної активності Патріарха Варфоломія на Україні, вигідну для УПЦ.

Напередодні нових переговорів у Цюріху 13-15 липня 2001 року, лідери УПЦ КП і УАПЦ ініціювали підписання нових "Домовленостей" 13 червня та 10 липня 2001 року. Нові "Домовленості" від 13 червня фактично склалися з заяви про відсутність доктринальних і ідеологічних перешкод для об'єднання, згоди на зустріч предстоятелів УАПЦ і УПЦ КП і створення нової спільної комісії. Також на зустрічі патріарха Філарета з архієпископом Ігорем і митрополитом Мефодієм було досягнуто оформлену в "Домовленості" від 10 липня згоду щодо євхаристійного співслужіння священників УПЦ КП та УАПЦ. Згода ж єпископату УАПЦ з тим, що вона "не має ніяких догматичних і канонічних перешкод" для злиття з УПЦ КП виявилася великою поступкою УАПЦ, що знижує статус цієї юрисдикції через згоду на спілкування з «анафематствуваним» патріархом Філаретом [178].

Провалом завершилися спроби керівництва УАПЦ умовити лідера УПЦ КП розробити новий статут для об'єднаної церкви. Патріарх Філарет наполягав на збереженні для об'єднаної церкви статуту УПЦ КП, що створювало сприятливі умови для його подальшого перебування при владі.

Вироблення нового статуту об'єднаної церкви дозволила б УАПЦ запропонувати на вибір варіанти можливої процедури обрання нового предстоятеля об'єднаної церкви, реалізація яких давала можливість або хоча б шанс усунути патріарха Філарета. При неприйнятті ж останнім всіх запропонованих варіантів виборів на об'єднаних соборі, він виявився б в положенні головного противника об'єднання, що боїться втрати особистої влади.

Неконструктивна позиція патріарха Філарета не могла не викликати адекватної реакції з боку частини єпископату УАПЦ і опозиції у самій УПЦ КП. Так, в липні та серпні 2001 р. Івано-Франківська і Львівська єпархії УАПЦ відмовилися від "домовленостей", укладених в червні і липні 2001 року між

представниками УАПЦ і УПЦ КП. Аналогічно і Патріарх Філарет після відставки В. Ющенка з посади прем'єр-міністра (29.05. 2001), патріарх Філарет усвідомив, що у найближчі роки досягти вигідних для нього варіантів об'єднання не вдасться [183]. Виходячи з цього, патріарх Філарет вирішив «заморозити» «Домовленості»: не відмовляючись від них, він перестав їх дотримуватися. 30 вересня патріарх Філарет звершив хіротонію на єпископа Одеського і Балтського архімандрита Паїсія (Дмоховського). Тим самим, він порушив один з пунктів "Домовленостей" між представниками УАПЦ і УПЦ КП, укладеної в Фанарі 8 листопада 2000 р яка говорить: "Взаємно наші Церкви в майбутньому будуть ухилятися від здійснення канонічних дій (обрання та хіротоній архієреїв, позбавлення сану і ін.) до остаточного вирішення питання про об'єднання".

Цей крок патріарха Філарета також був своєрідним політичним жестом, покликаним продемонструвати Константинополю, що він готовий був прийняти єдиний варіант об'єднування: фактичне приєднання УАПЦ до УПЦ КП на чолі з патріархом Філаретом. При цьому "всеукраїнський об'єднавчий собор" розглядався патріархом Філаретом виключно як додатковий механізм легалізації своєї влади в розколі, який буде скликаний тільки за умови повної гарантії обрання його главою об'єднаної церкви.

Коментарі глави УПЦ КП та його апарату до переговорів в Цюріху 29-30 жовтня 2001 року показують, що патріарх Філарет особливо побоювався, що Константинопольський патріарх може зажадати від "єпископату" УПЦ КП рішення його "відхід на спокій".

З іншого боку, і патріарх Філарет, і архієпископ Ігор (Ісиченко) побоювалися, що Московський і Константинопольський патріархати можуть прийти до "компромісного рішення" – розділити Православну Церкву в Україні на дві автономні митрополії: Київську (в складі Московського Патріархату) і Галицьку (в складі Константинопольського Патріархату).

Особливу тривогу у патріарха Філарета викликав збіг інтересів Константинополя, промefодієвського керівництва УАПЦ (переважна більшість парафій якої зосереджено на Західній Україні) і антифіларетівської опозиції в

УПЦ КП. За свідченням Мефодія (Кудрякова), під час переговорів дійсно обговорювався і проект створення "галицької церкви".

Виходячи з цих побоювань у 2001 році патріарх Філарет повернувся до твердження, що УПЦ КП є "канонічною і автокефальною церквою" і без визнання її світовим Православ'ям. На конференції УПЦ КП, присвяченій 80-річчю створення УАПЦ, в виступах патріарха Філарета та інших ораторів були озвучені наступні ідеї:

- Незалежність церкви не дарується ззовні;
- В переговорах про долю українського православ'я завжди повинні брати участь УПЦ КП і УАПЦ;
- Діаспора вичерпала себе і сама потребує допомоги з батьківщини, а значить УПЦ в США та інших країнах не може бути центром або координатором процесу об'єднання, а, навпаки, повинна підкориться УПЦ КП як "незалежній українській церкві";
- Українська церква не була канонічною в складі РПЦ, а нині повертається до втраченої у 1686 році канонічності.

Таким чином, патріарх Філарет фактично повернувся до власної ідеології 1990-х років, до українського церковного націоналізму і ізоляціонізму, але при цьому він відмовився від ідеї створення «паралельної родини православних церков».

За допомогою «об'єданого процесу» Константинопольський Патріархат намагався прискорити позитивні процеси в релігійній сфері України. Також підписанням «Домовленостей» перекладав відповідальність за провал спроб об'єднання на самих діячів УПЦ КП і УАПЦ.

Константинопольський патріархат сподівався, що головна проблема об'єднання, а саме фігура патріарха Філарета, буде усунена у ході переговорів. «Об'єднавчий процес» став випробуванням для Філарета – чи може він відійти від справ через можливість створення української помісної церкви, визнаної канонічною. Так само це було випробування для єпископату УПЦ КП чи зможуть вони відправити Філарета у відставку, якщо стане очевидною

деструктивність його позиції чи ж виберуть вірність предстоятелю за будь-яку ціну. Відстоюванням своєї повної влади в об'єднаній церкві патріарх Філарет унеможливив досягнення автокефалії. Як згодний з такою політичною лінією Філарета єпископат УПЦ КП повністю поділяв відповідальність за цей провал. Після 2000-2001 року ця ситуація повторювалася в історії сучасного українського православ'я неодноразово, особливо яскраво – в 2008-му та 2014-му роках.

Таким чином, не Константинопольський патріархат відмовив УПЦ КП і УАПЦ, але вони самі показали неможливість формування української церкви на основі їх юрисдикцій при тодішньому стані справ в УПЦ КП і УАПЦ. Отже, основною причиною невдачі стала непоступливість патріарха Філарета у відстоюванні свого панівного становища в об'єднаній церкві у разі її формування. Константинополю вдалося зняти з себе відповідальність за відмову в прийнятті українських «розкольників», забезпечити прийнятний формат переговорів з Московським патріархатом і фактично відкласти рішення «української проблеми» до зміни політичної обстановки в Україні та можливої зміни позиції УПЦ. Водночас Константинопольський патріархат не відштовхнув від себе УПЦ в США, що могло статися у разі його повної пасивності.

Константинопольський патріархат ще раз нагадав про проблему визначення кордонів канонічної території РПЦ, оскільки за його логікою, Україна належить до території Константинопольського патріархату і була у 1686 році передана з порушенням канонів. Після подій 2000-2001 року, якими б м'яким не було втручання Вселенської патріархії, повернення до визнання України канонічною територією Московської патріархії не передбачалося.

Якщо в 2000-2001 роках загроза входження Константинопольського патріархату в Україну підштовхнула УПЦ до активного політичного союзництва із політичними силами, пов'язаними з Партією регіонів, то в 2005-2009 роках аналогічна небезпека породила феномен проукраїнського дрейфу УПЦ.

Слід визнати, що після приходу до влади президента В. Ющенка виникла критична ситуація для УПЦ. По-перше, вона втратила підтримку центральної

влади, на яку вже звикла розраховувати. По-друге, нова влада, політикум та суспільство вважали, що УПЦ може «поступитися принципами» та піти на участь у процесах об'єднання вже заради того, що усі забули про участь УПЦ в брудній президентській кампанії 2004 року. По-третє, існувала гостра небезпека втручання Константинопольського патріархату. Посланець патріарха Варфоломія архієпископ Всеволод (Майданський) прямо заявив, що патріарх позитивно відповість на прохання про автокефалію українського православ'я, якщо будуть виконані «Домовленості» між УАПЦ та УПЦ КП від 8 листопада 2000 року, а запит щодо активних дій Вселенської патріархії буде спільним від Президента, Прем'єр-Міністра і Верховної Ради [182].

УПЦ зіграла на випередження, розпочавши кулуарні перемовини із УАПЦ щодо можливого об'єднання [183]. УАПЦ було запропоновано ввійти в УПЦ у якості автономної структури, яка б власною канонічною територією мала Галичину, а громади на інших теренах мали б бути представництвами цієї структури [181]. Перед УАПЦ була поставлена умова засудити етнофілетизм та довести зрілість власної церковної свідомості. Через постанови Архієрейських соборів УАПЦ та доповіді митрополита Мефодія ці завдання були виконані. В свою чергу УАПЦ бажала від УПЦ засудження проросійського «політичного православ'я», що було виконано у грудні 2007 року. Також керівництво УАПЦ вважало, що миряни і клірики погодяться ввійти в УПЦ лише тоді, коли УПЦ отримає статус автономної церкви, і це питання обговорювалося в 2008 році. На засіданні Синоду був присутній голова ВЗЦС РПЦ митрополит Кирил, який заявив про готовність заради приєднання УАПЦ надати УПЦ статус автономної церкви. За цією згодою стояли намагання перехопити ініціативу у вирішенні долі українського православ'я напередодні візиту патріарха Варфоломія в Україну [183]. У відповідь митрополит Володимир несподівано заявив, що це звузить реальні права УПЦ, яка користується «правами широкої автономії» та «переросла статус просто автономної церкви». Митрополити Агафангел Одеський та Іларіон Донецький заявили, що вірні УПЦ навпаки будуть сприймати статус автономії як крок до автокефалії, а головним є «збереження

канонічного зв'язку із РПЦ» [178]. В результаті таких протилежних суджень про майбутнє УПЦ було вирішено продовжувати розвиток у межах невизначеного статусу згідно із томосом 1990 року. Митрополит Мефодій, який вже навіть був присутнім у передпокої залу засідань Синоду, змушений був піти ні з чим, оскільки вимоги УАПЦ щодо офіційного автономного статусу для УПЦ не були виконані [181]. Після цього УАПЦ знову активно ввійшла у переговорний процес із Константинопольським патріархатом. Кульмінація перемовин відбулася під час візиту Вселенського патріарха Варфоломія в Україну в 2008 році.

УПЦ КП та УАПЦ мали надію на визнання об'єднаної церкви з боку Константинопольського патріарху в якості обмеженої автокефалії [180]. Цей статус практично означав би, що Вселенський патріарх об'єднаній церкві надавав би мир і канонізував святих, а в усьому іншому вона була б самостійною. Але під час перемовин у Києві патріарх Варфоломій запропонував задовольнитися автономією, обіцяючи надання автокефалії у перспективі кількох років. Для цих кроків Константинопольська патріархія заручилася підтримкою давніх Церков Сходу – Олександрійської, Антіохійської, Єрусалимської, а також більшості інших помісних православних церков. Разом із тим, ніхто не бажав заздальгідь входити у конфлікт із РПЦ, а тому організувати Наряду Предстоятелів Православних Церков (Сінаксис) у самому Києві не було можливості [178].

Митрополит Володимир і його оточення пропонували альтернативний план, який міг би компромісом для всіх зацікавлених сторін протистояння в Україні та навколо неї [183]. УПЦ КП і УАПЦ пропонувалося об'єднати в автономну церкву Константинопольського патріарху, управління якою доручити митрополиту Володимирі як спеціально призначеному екзарху Константинопольського патріарху [185; 299]. За приклад слугувати північні епархії на території Греції, які канонічно входять до Константинопольського патріархату, але управління ними доручено Еладській церкві. На думку митрополита Володимира, досвід спільного існування під його керівництвом двох канонічних юрисдикцій дозволив би у перспективі прийти до існування

українського православ'я в якості визнаної усіма помісної автокефальної церкви [173]. Патріарх Філарет був категорично проти таких планів [183]. Митрополит Мефодій (Кудряков) за те, щоб лише самій УАПЦ ввійти в якості автономії в Константинопольський патріархат, перейшовши під загальним керівництвом митрополита Володимира як екзарха [181]. Значних переходів до УПЦ КП при реалізації такого плану митрополит Мефодій не передбачав, а, навпаки, прогнозував притік громад УПЦ КП до УАПЦ. Проти описаного плану митрополита Володимира унормувати статус УПЦ КП та УАПЦ (або хоча б УАПЦ) почала заперечувати Московська патріархія, яка не бажала канонічного визнання «розкольніцьких архієреїв», адже це відкривало перед останніми різноманітні можливості для майбутніх церковно-юрисдикційних комбінацій [183]. Тому під час приїзду у Київ патріарха Варфоломія обговорювалися лише його плани щодо УПЦ та УАПЦ. Разом із тим, митрополит Володимир активно заперечував проти планів, що передбачали б появу паралельної канонічної юрисдикції, яка не підлягала б його владі. На думку митрополита Володимира такий сценарій розвитку подій неприйнятний, оскільки «суперечить давньому канонічному принципу «один єпископ – одне місто»; спричинить «підсилення етнофілетичних настроїв у церковних спільнотах, які *de facto* виявляються розділеними за етнічним та регіональним принципом»; матиме наслідком «відновлення жорсткого протистояння у боротьбі за храми та церковне майно»; призведе до «послаблення місіонерського потенціалу Православ'я в Україні на тлі активності нових релігійних рухів та уніатства», але «не вирішить проблему улікування розколу, оскільки в Україні залишаться неканонічні церковні групи, що претендують на автокефальний статус» [69, с. 64-65].

За планом патріарха Варфоломія, об'єднавчий собор УПЦ КП та УАПЦ мав представити не лише прохання про канонічне врегулювання проблеми статусу цієї нової юрисдикції, але й запропонувати три кандидатури на посаду її предстоятеля, з яких би Вселенська патріархія обрала майбутнього канонічного митрополита Київського [178]. Саме цей пункт став головною причиною краху перемовин: патріарх Філарет не бажав бути лише одним із трьох кандидатів, але

бажав гарантовано залишитися головою церкви. Звичайно, головною причиною патріарх Філарет оголосив незгоду на те, щоб замість автокефалії була отримана лише автономія у складі Константинопольського патріархату. За словами глави УПЦ КП гарантії перспективи автокефалії у найближчі кілька років, які давав патріарх Варфоломій, були непереконаливі [180].

Після поразки Константинопольської патріархії у боротьбі проти РПЦ на Україні влітку 2008 року керівництво Московської патріархії відчуло себе вільним для встановлення тіснішого контролю над УПЦ та обмеження її самостійності [183]. Тим самим УПЦ отримала новий виклик для власного статусу із боку Москви. Наступне посилення тиску на УПЦ почалося із приходом до влади нового патріарха Московського Кирила. За умов таких викликів УПЦ почала шукати підтримки в українській державі, а саме – у президента Віктора Ющенка та його адміністрації. Таке нове політичне союзництво виникло поступово. Перші два роки правління В.Ющенка були позначені взаємним відчуженням, але з кінця 2006 року розпочався процес діалогу. 23 грудня 2006 року, вперше за 15 років незалежності країни, відбулася офіційна і, як показали результати, досить плідна зустріч ієрархів зі УПЦ з Президентом України. Голова держави виклав свою точку зору на проблеми православ'я в Україні й можливості створення єдиної помісної Церкви. Він закликав владик до толерантності "ненападу" на представників інших Православних Церков, створення "дорожньої карти" у напрямку до єдності.

24 січня 2007 року пройшов Архієрейський Собор УПЦ. Учасники Архієрейського Собору заслухали інформацію про можливе офіційне звернення Президента України В. Ющенка до Предстоятеля УПЦ, Священного Синоду УПЦ з питанням створення Українською Православною Церквою спільної з представниками УПЦ КП комісії, яка зайнялася б рішенням проблемних питань розвитку православ'я в Україні. Серйозність вищезгаданої ініціативи Президента виходила із заяви в ЗМІ, озвученої В. Ющенком на зустрічі з єпископатом УПЦ КП 12 січня 2007 року. У ній, зокрема, йдеться: "Я готовий звернутися до Синодів УПЦ і УПЦ КП з пропозицією створити сумісну богословську комісію

з участю, наприклад, 3-х єпископів і 2-х священників з кожної сторони для розгляду наболілих питань”. Інформація про можливість створення такої двосторонньої Комісії за ініціативи Адміністрації Президента з участю в ній єпископів УПЦ викликала хвилю протестів серед віруючих УПЦ. Обговоривши надану інформацію, Собор ухвалив рішення, у разі офіційного звернення до УПЦ Віктора Ющенка з вищезгаданою пропозицією, утриматися від створення подібного роду двосторонньої Комісії, оскільки “УПЦ КП”, не маючи апостольської спадкоємності ієрархії, не може бути екклезіологічно рівноправним учасником діалогу. Проте, керуючись принципом церковної ікономії, Архієрейський Собор в односторонньому порядку утворив “Комісію УПЦ по відновленню єдності Українського Православ’я”. В її компетенцію входив пошук шляхів і методів, а також розробка механізмів відновлення єдності Українського Православ’я шляхом церковно-дисциплінарних норм, передбачених канонічним правом Вселенського Православ’я. Собор ще раз нагадав, що поняття “відновлення єдності” має на увазі повернення тих, хто відпав від церковної єдності, в лоно Української Православної Церкви, через усвідомлення ними гріха розколу, тобто покаяння.

Отже, в грудні 2006 – січні 2007 років УПЦ заявила про власне небажання «поступитися принципами». Здавалося б, налагодження конструктивних відносин неможливе, але вже з 2007 року українській державі довелося робити кроки по захисту існуючого статусу УПЦ у зв’язку з виникненням гострого протистояння між митрополитом Володимиром і керівництвом Московської патріархії.

3.3 Поворот до україноцентризму і боротьба за самостійність УПЦ (2007–2013)

Протистояння керівництва УПЦ із церковною та світською Москвою, її союзниками в середовищі власного єпископату, виникло цілком несподівано в кінці 2007 року в зв’язку із обранням Синодом УПЦ вікарієм Київської митрополії архимандрита Олександра (Драбинко). З літа 2006 року цей

церковний діяч офіційно виконував обов'язки особистого секретаря митрополита Володимира, і його вплив на стан справ в УПЦ збільшувався. Будучи від 1998 року особистим референтом предстоятеля, Олександр (Драбинко) зумів завоювати довіру митрополита Володимира, і поступово потіснив за своєю вагою у прийнятті рішень старого фаворита протоієрея В. Косовського. Обрання Синодом архімандрита Олександра (Драбинко) на єпископа стало можливим завдяки тому, що попередньо митрополит Володимир поступився митрополиту Агафангелу, здійснивши у серпні 2006 року хіротонію його соратника Олексія (Грохи) [183]. Ці взаємні поступки були традиційними: кожне призначення на єпископа «українофільського» кандидата врівноважувалося поступкою партії русофілів, кожна хіротонія архієрея із прогресивними поглядами була можливою лише «у пакеті» із посвяченням консерватора. Отже, всередині УПЦ при обранні архімандрита Олександра (Драбинко) на єпископа баланс був забезпечений. Але цей вибір викликав гостру реакцію у Москві. Були проти патріарх Алексій та митрополит Кирил, який курував Україну в якості голови Відділу зовнішніх церковних відносин [178].

19 грудня 2007 року митрополит Володимир вчинив демарш у відповідь на претензії Москви зупинити надання сану єпископа архімандриту Олександрю (Драбинко). Хіротонію було звершено у Києво-Печерській Лаврі практично всім єпископатом УПЦ, який зібрався підтримати свого предстоятеля. Мовою церковної політики це було оголошення «холодної війни» керівництву РПЦ та претензія на утвердження фактичної самостійності УПЦ [183].

Протистояння митрополита Володимира і керівництва Московської патріархії перш за все стосувалося статуту УПЦ, зміни до якого були прийняті на засіданні Собору єпископів Української Православної Церкви 21 грудня 2007 року. На Архієрейському соборі РПЦ 2008 року патріарх Алексій у своїй доповіді зазначив: «Згідно із нормами Статуту Руської Православної Церкви, що був прийнятий на Ювілейному Архієрейському Соборі у 2000 році за участю архієреїв України, нова редакція Статуту Української Православної Церкви набирає чинності після ухвалення її Священним Синодом Руської Православної

Церкви та затвердження її Предстоятелем», натякаючи на необхідність розгляду керівництвом РПЦ змін 2007 року [95]. Наступного дня патріарх Алексій поставив питання про необхідність подати статус із змінами на затвердження Московської патріархії [183]. Митрополит Володимир, а за ним і практично весь єпископат УПЦ, демонстративно покинули собор у Москві [178]. Того ж дня (25 червня 2008 року) Державний комітет у справах національностей та релігій України оприлюднив заяву про те, що за українським законодавством зміни до статуту УПЦ мають реєструватися виключно державою, і тому чинний статут дійсний без рецепції його патріархом Московським [95]. Так само явочним порядком були затверджені нові зміни Собором УПЦ в 2011 році, що ще більше розширювало самостійність цієї юрисдикції та убезпечувало від можливого нав'язування кандидатури нового предстоятеля ззовні [404].

Надійну основу для українофільського курсу УПЦ мала забезпечити нова кадрова політика. Митрополит Володимир системно ділив великі єпархії на 2-3 частини, висував архієреїв, які були особисто віддані йому [182]. Разом із тим, для просування власних кадрів, доводилося робити поступки і партії «русофілів», а тому ставали єпископами і висуванці митрополитів Агафангела Одеського і Іларіона Донецького. Ряд русофілів і консерваторів, які не мали надійної підтримки серед єпископату були відправлені у відставку. А саме, 4 липня 2007 року «за власним бажання» пішов у відставку владика Серафим (Залізницький), 14 грудня 2007 року «за деструктивну діяльність» був відправлений на спокій єпископ Хустський Іполіт (Хілько), 10 лютого 2011 року – архієпископ Гурій Житомирський, 20 грудня 2012 року – єпископ Олександрійський Антоній. Нажаль, відставки членів партії «русофілів» були перервані в результаті внутрішньої боротьби в УПЦ у 2013 році, і тому головні лідери консервативно-проросійського крила єпископату залишилися при владі. Також слід сказати, що митрополит Володимир переоцінив вірність нового покоління єпископів йому особисто і його курсу: ця вірність допомогла впоратися із спробами його усунення в 2012 році, але не змогла забезпечити збереження курсу УПЦ на самостійність в 2014-2015 роках [183].

Символічне значення для трансформації УПЦ мало те, що 21 грудня 2007 року на Соборі єпископів УПЦ було засуджене «політичне православ'я» [346]. Політичне православ'я, як рух, сьогодні знаходиться на стадії становлення, проте явно рухається в руслі ідеології російського православного імперіалізму, згідно із якою перед російським православ'ям стоїть важливе геополітичне завдання – створення особливої політико-територіальної системи, так званої “Святої Русі”, яка протистоятиме «антихристу» та «силам зла», тобто західній, «протестантсько-католицькій» цивілізації. Не заперечується і необхідність православної «місіонерської експансії». Ідея месіанізму Святої Русі передбачає також політичну і церковну єдність Росії, Білорусії та України. Згідно доктрини російського політичного православ'я, державна незалежність та церковна автономія Білорусії та України не сприяє політиці православної церкви та місії “Святої Русі” у справі вселенського спасіння, яку Москва успадкувала від Візантії. Активісти російського політичного православного руху у відповідь на звинувачення в деякому радикалізмі, стверджують, що комплекс цих ідей закладено в саму природу православної церкви та її вчення. Слід зазначити, що Союз Православних Громадян України (СПГУ) був створений як відповідь на церковно-політичну діяльність Київського патріархату, існував під патронатом митрополита Агафангела, С.Циганкова, апарату Московської патріархії [178]. Спочатку Союз діяв як неофіційна організація, до створення якої долучилися голова Московської організації СПГ К. Фролов та керівник Одеської громадської організації «Единое Отечество» В. Кауров, який 10 вересня 2005 року і був обраний очільником СПГУ. Для послідовників даного руху, Росія є предметом для наслідування. Вони прагнуть, щоб православна церква в Україні мала більш привілейоване положення, а то і взагалі перетворилася на державну церкву. Ні українська мова, ні українська влада чи все українське для цих громадян не є пріоритетом. Більше того були зафіксовані заклики верхівки цієї організації до мирної громадянської непокори, із посиланнями на Основи соціальної доктрини РПЦ (2000 року). В 2014 році російський активіст К.Фролов і керівник СПГУ В.Кауров намагалися за дорученням радника В.Путіна Сергія Глазьева

організувати антиукраїнський путч в Одесі [243]. У 2005-2007 роках СПГУ періодично влаштовувала акції проти надання УПЦ МП автокефалії, проголошуючи єдність РПЦ на всій її канонічній території «аксіомою», а не предметом для дискусій [182]. Хоча прагнення зберегти єдність православної церкви є для певних політичних і релігійних кіл зрозумілим та виправданим, проте ґрунтуватися воно повинно на свободі та вільному виборі кожного. Діяльність СПГУ є однозначно корисною для Росії та всіляко підтримується нею. Саме тому в червні 2007 року діяльність СПГУ була помічена і достойно оцінена, а В. Кауров був нагороджений орденом св. Даниїла Московського III ступеня за заслуги перед Церквою. Орден був вручений особисто митрополитом Кирилом (Гундяєвим), майбутнім патріархом. Україна є незалежною державою, проте її територію РПЦ вважає своєю канонічною. Тому часто політичне православ'я виступає за союз України з Росією, союз не церковний, а політичний, адже часто в площині політичного православ'я відбувається підміна понять, і зникає межа між власне прагненням до єдності церковної і єдності політичної. Хоча ця позиція відверто суперечить Конституції України, вона не тільки не приховується, але і явно демонструється. Чого варті одні лише висловлювання очільника СПГУ В. Каурова про необхідність воз'єднання України та Білорусі з Росією «силою Хреста Господнього». Ознакою цього виду політичного православ'я є не лише підтримка Московського патріархату в Україні, а пропагування політичного радикалізму в найзухвалішій формі. При цьому представники політичного православ'я вважають, що така підтримка, безумовно, передбачається доктринальними, віроповчальними основами Православ'я. Рішення Собору УПЦ 21 грудня 2007 року підтримали 50 єпископів УПЦ, але при цьому на Соборі був відсутній митрополит Агафангел і його вікарій Олексій (Гроха). «Від повноти Української Православної Церкви ми свідчимо, що діяльність громадської організації «Союз православних громадян України» не має відношення до Української Православної Церкви. Голова цієї організації, пан Валерій Кауров, не має права представляти позицію Української Православної Церкви та висловлюватись від її імені з будь-якого питання. Більш

того, ми свідчимо, що окремі його дії та висловлювання спрямовані проти Української Православної Церкви та шкодять її спасительній місії в суспільстві. Ми також засуджуємо так зване «політичне православ'я», яке передбачає внесення в церковну огорожу політичних гасел, оскільки це не відповідає духу Христової проповіді. Ми вважаємо деструктивним втручання в церковне життя України політичних та навколо-церковних громадсько-політичних організацій, в тому числі закордонних, які підтримують антицерковну діяльність пана Валерія Каурова та його прибічників» [346]. Очевидно, що це рішення було спрямоване проти офіційної та неофіційної діяльності Московської патріархії на території України, спрямованої на досягнення геополітичних цілей в інтересах РФ [183]. «Звернення» Собору УПЦ до вірних із підтвердженням засудження «політичного православ'я» підписали усі присутні єпископи УПЦ [161].

В 2007-2008 роках відбулася переорієнтація інформаційної діяльності УПЦ. У серпні 2008 року протоієрей Г.Коваленко указом митрополита Володимира був призначений прес-секретарем Предстоятеля УПЦ. Рішенням Синоду УПЦ від 23.09.2008 він же призначений головою Синодального відділу «Місія духовної просвіти». Цей відділ курував діяльність цілого ряду ЗМІ, серед яких головними були «Церковна православна газета», журнал «Православний вісник», офіційний сайт УПЦ, неофіційний сайт цієї ж юрисдикції «Православ'є в Україні», телеканал «Глас». Парадоксальній ситуація полягала у тому, що цю інформаційну діяльність спонсорував В.Нусенкіс, олігарх із донецького регіону, людина консервативно-фундаменталістичних поглядів [182]. З огляду на реакцію спонсору та проросійських єпископів, проукраїнська орієнтація у церковних ЗМІ була «м'якою». Однак конфлікти наростали, і 2011 року, після Собору УПЦ, фінансування з боку В.Нусенкіс було зупинене [183]. Рішенням Священного Синоду УПЦ від 9.07.2009 року «Місія духовної просвіти» перейменована у Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. Зміна його керівництва відбулася вже 2014 року, з приходом нового предстоятеля. Неофіційним куратором як Синодального інформаційно-просвітницького відділу, всієї роботи УПЦ із ЗМІ, видавничої діяльності УПЦ став єпископ Олександр (Драбинко)

[182]. Основними ідейними провідниками «українофільського курсу» стали головний редактор сайту «Православ'є в Україні» о. Андрій Дудченко, спічрайтер митрополита Володимира і владика Олександра (Драбинко) о.Петро Зуєв, філософ і богослов Ю.П.Чорноморець, заступник голови спілки православних педагогів о.Богдан Огульчанський [314, с. 336; 183].

Важливу роль в українофільській партії відігравав архімандрит Кирил Говорун, голова Відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ. Українською проблематикою він почав займатися ще 2005 року як перший помічник митрополита Кирила (Гундяєва) тоді ще мирянин Сергій Говорун [183]. Його повернення в Україну було пов'язане із наступними подіями. Після перемоги Помаранчевої революції архієпископ Черкаський Софроній (Дмитрук) звернувся до єпископату УПЦ із закликом негайно домагатися автокефалії УПЦ. Вступ до цього документу говорить про можливість вирішення майбутнього українського православ'я без УПЦ, лише зусиллями Константинопольського патріархату і УПЦ КП: «Проаналізувавши теперішній політичний стан в Україні і стан нашої Церкви на перспективу, я прийшов до висновку, що період життя нашої Церкви починаючи з 1992 року і до теперішнього часу загублений, і це мене наводить на думку, що нам всім необхідно без будь-яких політичних передумов і амбіцій подумати, як нам жити далі. Чи своєю бездіяльністю ми допустимо, що за нас все зробить Михаїл Денисенко, — а він не спить, — чи нам самим потрібно вирішувати питання щодо нашого статусу і статусу нашої Церкви в Україні? Може, у когось із Вас знову з'явиться на обличчі усмішка або осуд в мою адресу, але знайте, що я, перенісши всі тяготи КДБ і атеїзму, перенесу і це. Своє життя я посвятив народу, за який страждаю і молюсь, а тому я звертаюсь до всіх Вас, архієреїв Канонічної Української Православної Церкви — залишимо після себе гарний слід; хотілося, щоб ми всі увійшли в історію, а не влипли в неї, як це часто було в історії Православ'я на Русі, забудемо за себе, за своє благополуччя і повернемося лицем до Бога і до людей» [153]. Таким чином, владика Софроній закликав єпископів УПЦ до історичної відповідальності як головного спонукаючого фактору прийняття рішучих дій. Разом із тим, він визнавав, що

досягнення автокефалії можливе лише за підтримки зусиль УПЦ з боку держави: «Необхідно звернутись і до Москви, і до Константинополя, звичайно, не забувши про зустріч з Президентом, Прем'єром і силовиками з роз'ясненням всього того, що взагалі торкається Православ'я в Україні, і, зокрема, про утворення єдиної Помісної Православної Церкви на канонічній основі. Але до цього ще далеко; на даний час необхідно вирішити статус нашої Церкви з 10 тисячами приходів, про які треба заявити і Президенту, і всій його команді. А потім говорить про Помісну Церкву» [Там само]. Як бачимо, план владики Софронія був реалістичним, і з боку УПЦ вперше пропонувалося досягти самостійного статусу, а вже потім отримати єднання унаслідок цілого ряду заходів держави. Автокефалія УПЦ уможливить приєднання УПЦ КП та УАПЦ. «Моя позиція однозначна: до тих пір, поки ми не будемо мати статус повної незалежності нашої Церкви, з нами ніхто ніколи не буде розмовляти про приєднання. Тому що Михаїл Денисенко ніколи не відмовиться від свого „Патріаршества“, і тільки тоді, коли нашу незалежність визнає не тільки Москва, але і весь Православний світ, всі розкольники і в тому числі і греко-католики не будуть заявляти про те, що вони є національна Церква» [Там само]. З точки зору владики Софронія УПЦ має достатню кількість єпископату, священників та вірних, щоб претендувати на автокефалію: «Мені незрозуміло, чому найбільша за кількістю віруючих людей Православна Церква світу не може без будь-кого самостійно керуватись у своєму житті» [Там само]. Архієпископ Черкаський вважав, що після помаранчевої революції складалася унікальна ситуація, оскільки виникла певна незалежність УПЦ від проросійських спонсорів-політиків, існувала розгубленість керівництва РПЦ щодо України, як ніколи раніше зацікавленими у вирішенні проблеми автокефалії українського православ'я були Константинопольський патріархат і українська влада: «Ще раз повторюю: самі найсприятливіші умови для набуття статусу незалежності для нашої Церкви — тепер; якщо ми сьогодні або завтра не скористаємось цією можливістю, то післязавтра буде вже пізно. Я не хотів би цього, але нас за це буде судити Бог» [Там само]. Після оприлюднення звернення архієпископа Софронія Сергій Говорун прибув в Україну із завданням

нейтралізувати вплив цього звернення [183]. Зокрема, С.Говорун організував збір підписів вірних Черкаської єпархії із протестом проти звернення. Під час свого перебування в Україні С.Говорун приєднався до зусиль УПЦ із нейтралізації сценаріїв входження Константинопольського патріархату в Україну [178]. У 2007 році він прийняв постриг із іменем Кирила на честь майбутнього московського патріарха і став заступником голови ВЗЦВ УПЦ, а в 2008 – головою цього відділу. Маючи широке коло спілкування серед єпископату всіх православних церков, зміг створити враження у патріарха Варфоломія та інших впливових зарубіжних ієрархів, що в УПЦ існує проавтокефалістська більшість із 40 єпископів, що ввійде до об'єднаної церкви, але з реалізацією планів об'єднання та автокефалізації ця більшість хоче зачекати до більш сприятливого моменту [183]. К.Говорун відіграв значну роль у нейтралізації впливу патріарха Варфоломія на УПЦ КП та УАПЦ в 2008 році [178]. Разом із тим, К.Говорун вважав, що УПЦ має пройти шлях «українізації» заради збереження перспектив виживання в постмайданній Україні. Особливою заслугою К.Говоруна стало налагодження тісних зв'язків із Ю.Тимошенко, завдяки чому керівництво УПЦ та РПЦ не боялося її перемоги на президентських виборах 2010 року [183].

Для полеміки із речниками РПЦ та русофільської партії в УПЦ архімандрит К.Говорун створив інтернет-портал «Релігія в Україні» [178]. Головним редактором цього сайту стала Алла Дмитрук, відповідальним секретарем – Юрій Чорноморець. «Релігія в Україні» відіграла провідну роль в інформаційних війнах проти ідей «руського світу», в деконструкції міфологем, що культивувалися «русофільською партією» в УПЦ. Зокрема, важливим було богословське спростування рішення РПЦ не визнавати хрещень, здійснених в УПЦ КП. Месіанські ідеї Третього Риму та «російської православної цивілізації» було протиставлено ідеали київського християнства з його універсалізмом, євангелізмом, персоналізмом. Також автори «Релігії в Україні» довели, що фальшивкою приписувані святому Лаврентію Чернігівському знамениті висловлювання «Як можна розділити Пресвяту Трійцю: Отця і Сина, і Святого

Духа – це Єдин Бог, – так не можна розділити Росію, Україну і Білорусію». Справжнім автором русофільських та антиукраїнських висловлювань, які були внесені у друге видання життя святого Лаврентія єпископом катакомбної церкви Лаврентієм (Дергтярем). Так само систематично спростовувалися найрізноманітніші міфи російської церковної пропаганди та надавалася адекватна інформація про внутрішні процеси в УПЦ та РПЦ [183].

Найголовнішим засобом для конститування українофільського напрямку розвитку УПЦ стали численні доповіді митрополита Володимира 2007-2013 років, у яких формувалася україноцентрична ідеологія УПЦ, пропонувалася комплексна програма церковного і суспільного розвитку для України, пропагандувалась як нормативна партнерська модель відносин із державою і суспільством, запроваджувалась політика відкритості щодо УПЦ КП та УАПЦ [178]. Сам предстоятель УПЦ і його оточення переоцінювали значення цих доповідей [182]. Взагалі по мірі прогресу власного старіння та хвороби Альцгеймера, митрополит Володимир менш критично ставився до самого себе і до культу його особи, переоцінюючи вагу своїх слів і дій [183]. До речі, саме культ особи предстоятеля УПЦ робив його доповіді значними, авторитетними. Важливе значення мали також численні доповіді та інтерв'ю владики Олександра Драбинко, в яких розвивалися ідеї, висловлювані митрополитом Володимиром [182].

Першими програмними «українофільськими» текстами митрополита Володимира стали доповіді на Соборі єпископів УПЦ 21 грудня 2007 року [54] і «Українська Православна Церква: сьогодення і перспективи», яка з'явилася як інавгураційна промова 18 лютого 2008 року на урочистій церемонії присвоєння митрополиту Володимирі ступеня почесного доктора *honoris causa* Християнською Богословською академією у Варшаві [290].

Уникаючи прямого протиставлення діям Москви, спрямованим на пониження статусу УПЦ, митрополит Володимир ясно заявив про те, що УПЦ є помісною церквою для України і де-факто є автокефальною, хоча й приймає участь у житті РПЦ. «Українська Православна Церква має сьогодні такі

канонічні права, які є цілком аналогічними правам Помісної Церкви, а її статус відповідає статусу, який вона мала за часів святителя Петра Могили. Більше того, порівняльний аналіз канонічних прав Української Церкви, що сьогодні є самокерованою Церквою у складі Московського Патріархату, і канонічних прав автокефальної Еладської Православної Церкви свідчить про те, що наші реальні права навіть більші від тих, які має автокефальна Церква Греції. Українська Православна Церква самостійно вирішує більшість церковних питань, і її канонічна залежність від Руської виражається лише в молитовному поминанні Патріарха Московського за богослужінням, а також у Патріаршому благословенні обраного Собором УПЦ Предстоятеля» [202]. Отже, вплив РПЦ на УПЦ свідомо обмежувався лише поминанням патріарха на літургіях, якого, до речі, уникали в багатьох парафіях на Західній Україні, та благословенням новому предстоятелю УПЦ в разі його обрання. Таким чином, митрополит Володимир наголошував на тому, що патріарх Московським не затверджує обраного митрополита Київського, а, отже, і не може відхилити вибір УПЦ. Формула «Патріарше благословення обраного Собором УПЦ Предстоятеля» передбачає, що Москва має благословити будь-кого, кого б не було обрано.

Митрополит у своїй промові також ясно висловлює думку, що має бути поставлене питання про «вдосконалення канонічного статусу УПЦ» [202]. Характеристика УПЦ як де-факто автокефальної у тій же промові залишає лише один варіант розуміння яким може бути це «вдосконалення» – визнана всіма помісними церквами канонічна автокефалія українського православ'я. Митрополит виголошує нову програму того, як конкретно повинна обговорюватися проблема можливої канонічної автокефалії українського православ'я: «По-перше, ми вважаємо, що обговорення проблеми канонічного статусу має відбуватися виключно у богословській площині, уникаючи будь-якої політизації цього внутрішньоцерковного питання. По-друге, оскільки більшість кліриків та вірних УПЦ сьогодні задоволені нинішнім статусом УПЦ, ми переконані, що розглядати питання його вдосконалення потрібно лише у контексті подолання розколу в Українському Православ'ї. По-третє, на нашу

думку, проблема вдосконалення канонічного статусу УПЦ та механізм її вирішення має бути погоджена киїрархальною Церквою з Православною Повнотою» [290]. В цій формулі слід звернути увагу на кілька важливих змін порівняно із попередніми традиційними заявами УПЦ. Уникнення політизації питання про статус українського православ'я означає необхідність відмовитися від націоналістичних мотивів як російським, так і українським православним. Згідно із концепцією митрополита Володимира в останні 200 років як змагання за автокефалію, так і протидія автокефалізації з боку киїрархальних церков були викликані націоналізмом, підйом якого був зумовлений духом секуляризації, просвітництва і модерну. Пропозиція предстоятеля УПЦ полягала у тому, щоб мотивами для вирішення проблеми вдосконалення канонічного статусу українського православ'я були лише канони церкви. Очевидно, що згідно із канонами УПЦ має бути надана автокефалія, особливо як буде вирішено проблему розколу. Вирішення проблеми надання канонічної автокефалії визначається не виключною компетенцією керівництва Московської патріархії, але визнається завданням усіх помісних церков. Отже, де-факто відповідальність за надання автокефалії українського православ'я віднесено до компетенції Ради предстоятелів православних церков (Синаксісу). Замість вимоги одностайного бажання автокефалії вірними УПЦ пропонується визнати можливість різних точок зору на дану проблему, які мають бути предметом обговорення, а не політичної чи церковної боротьби.

Головним мотивом для визнання необхідності автокефалії пропонується прийняти досягнення єдності українського православ'я. Дійсно, часто вірні УПЦ вважають цінністю єдність із російським православ'ям, але нехтують необхідністю єдності самого українського православ'я. А саме її митрополит Володимир пропонує зробити мета-цінністю для всіх православних України, що належать до різних юрисдикцій. Церковна єдність українського православ'я має бути євхаристійною за своєю природою. Митрополит Володимир звертає увагу на те, що зовсім різні люди – за національністю, мовою, політичними поглядами, світоглядними цінностями – можуть і повинні причащатися на літургії з однієї

чаші, якщо вони – православні християни. Євхаристії достатньо для єдності церкви. Спільне причастя всіх присутніх на літургії є моделлю єдності, яка має бути в межах помісної церкви. Митрополит Володимир вказує на те, що православна церква в 2007 році категорично засудила внесення у церковне середовище політичних ідей – якими б вони не були – проросійськими чи проукраїнськими. УПЦ та українському православ'ю взагалі митрополит Володимир пропонував пройти через період виключно церковної мотивації єдності.

Ототожнення церковної єдності із єдністю євхаристійною завжди було характерним для сучасного православного богослов'я. Митрополит Володимир в 1979 році захистив дисертацію по теологічному вченню про церкву, і як ніякий інший ієрарх розумів, що євхаристія конкретизує євангельський категоричний імператив любові до всіх. Відносини любові є альтернативою до індивідуального і колективного егоїзму. Досвід євхаристійної причетності до Бога є засобом подолання релятивізму і нігілізму [69, с. 73-75].

Досягнення ідеалу загальної єдності православних України неможливе без їх різнопланового діалогу. Митрополит Володимир відмічає як позитивне явище вдалий початок нового офіційного діалогу із УАПЦ в кінці 2006 і в 2007 роках [290]. Особливо він наголошує на цінності відмови УАПЦ від етнофілетизму. Звичайно, сама УАПЦ засудила етнофілетизм як спосіб побудови помісної церкви на своєму архієрейському соборі 15 серпня 2006 року, не визнаючи при цьому, що етнофілетизм був властивий УАПЦ і вона від нього «відмовляється». Різне прочитання постанов собору УАПЦ пов'язане із тим, що згідно із офіційною версією усіх спікерів УПЦ основною причиною розколу в українському православ'ї є вплив політичних мотивів взагалі та націоналізму зокрема. Зазначимо, що до кінця свого життя митрополит Володимир не визнавав наявності у керівників УПЦ КП та УАПЦ власне церковних мотивів. Недооцінка власної заангажованості, приписування глибокої, а то і абсолютної заангажованості іншим – типова помилка церковних діячів. Наприклад, оголошена митрополитом Володимиром програма «деполітизації» українського

православ'я була сприйнята в УПЦ партією русофілів саме як політичний крок, як намагання пристосуватися до умов політичного режиму В.Ющенко, сформувати соціально-політичний ідеал поміркованої українізації. На наш погляд, критики митрополита Володимира були праві: ідеал деполітизованої церкви, яка справляє великий позитивний вплив на суспільство, передбачав значно більшу укоріненість УПЦ в українському контексті, її активну позицію із багатьох питань культурної, національної, соціальної політики. Можна сказати, що у своїх доповідях 2008-2012 років митрополит Володимир сформував власний варіант соціального вчення православної церкви. Це стало можливим завдяки широкій «інкультурації» православного богослов'я, теоретичній та практичній позиції відкритості до усіх аспектів українського політичного і геополітичного контексту.

Першим аспектом ідеології відкритості стала відмова від тих чотирьох пунктів, які висувалися як попередня умова можливості перемовин із УПЦ КП: (1) припинення насильства з боку прихильників УПЦ КП щодо УПЦ; (2) повернення Українській Православній Церкві захоплених силою соборів, храмів, єпархіальних центрів, навчальних закладів; (3) невтручання центральної та місцевої влади, народних депутатів у внутрішнє життя Церкви; (4) відставка патріарха Філарета та його усунення від перемовин. Митрополит Володимир заявив про загальні риси нової позиції УПЦ, згадавши принципи євангельської моралі: «За прикладом люблячого батька з притчі про блудного сина, Українська Православна Церква готова сьогодні вийти назустріч своїм заблудлим дітям і випередити їхнє покаяння своєю відкритістю та любов'ю». Попередня позиція чекання від УПЦ КП та УАПЦ покаяння, вивищення над «розкольниками», задоволеність власним «канонічним статусом» однозначно засуджувалися як колективним егоїзм, якого не повинно бути серед християн: «Поза Церквою немає повноти істини та благодаті. Однак істина і благодать не можуть бути предметом власності та гордоців. Тому, зберігаючи неушкодженою чистоту своєї віри та канонічність своєї ієрархії, Українська Православна Церква не перебуває у гордовитій самоті, а є відкритою до діалогу з братами, які

відокремилися від нас. Наша мета – засвідчити перед ними, що в нашій Церкві живе та діє Христова любов, що допоможе їм повернутися до оселі Отця, яку вони колись покинули» [290]. Тезу про відкритість УПЦ митрополит Володимир доводи прикладами діалогу або початку до нього. Із УАПЦ діалог було відновлено на офіційне прохання митрополита Мефодія, і взаємні поступки дозволили мати певний прогрес у зближенні, або хоча б ілюзію щодо такого взаємного зустрічного руху один до одного. Обом юрисдикціям були необхідні хоч якісь результати діалогу заради протистояння спробам УПЦ КП завоювати центральне становище в конфесійному полі України. Засудження етнофілетизму, повернення від політичної до церковно-канонічної логіки – все це представлялося як важливий крок до єдності українського православ'я. Відкритість до УПЦ КП знайшла своє відображення у готовності розпочати консультації до можливості початку офіційного діалогу, і митрополит Володимир описує відповідні зусилля початку 2008 року. При цьому чотири умови від УПЦ щодо початку діалогу ставали предметом обговорення, а не були догмою, яку неможливо оминати. В 2008-2009 роках така політика принесла певні плоди, але перемовини потім довелося припинити під тиском Москви.

Говорячи про відкритість до УПЦ КП та УАПЦ, митрополит Володимир не зрозумів головного мотиву для існування цих юрисдикцій, оскільки не визнавав правоти позиції тих архієреїв та священників, які ставали на шлях автокефалізму в умовах Західній Україні 1990-х років заради збереження православ'я. «У ситуації початку 1990-х, коли на Західній Україні стрімко відроджувалися структури УГКЦ, багато православних кліриків дійшли висновку, що єдиний спосіб зберегти Православ'я в цьому регіоні – це створення своєї, «національної Церкви», яка б могла зупинити стихійну експансію УГКЦ. Чи мали рацію православні священники, які розірвали спілкування із законним єпископатом і похапцем оголосили свої парафії «автокефальними»? Їхнє становище в той час було вкрай нелегким. На Західній Україні панувала ейфорія, зумовлена здобуттям державності. Стрімко розширювала свої структури і вплив у суспільстві УГКЦ, що позиціонувала себе єдиною «національною церквою».

Українська Православна Церква, що перебувала в канонічній єдності з Московським Патріархатом, здавалося б, мала стати «суспільним вигнанцем», Церквою, якій назавжди відмовлено в праві бути повноцінним партнером нової держави. Однак той факт, що, незважаючи на протистояння на Західній Україні канонічного та «автокефального» Православ'я, Українській Православній Церкві вдалося сьогодні відновити там свою присутність, свідчить про те, що у тих, хто обрав шлях розколу, були й інші можливості. Як зазначив один сучасний науковець, в історії бувають моменти, коли ми не маємо можливості рушити ані ліворуч, ані праворуч, і тоді єдиним можливим напрямком руху залишається рух до неба – тобто сповідництво» [290]. Якщо проаналізувати ці роздуми, то ніякого альтернативного шляху розвитку для представників УПЦ КП та УАПЦ митрополит Володимир у них не запропонував. По-перше, УПЦ так і не змогла «відновити свою присутність» у Західній Україні. Вона залишається на основній території розповсюдження УГКЦ як маргінальна структура, чия присутність – скоріше символічна. Віруючі УПЦ на цій території не мають універсальної православної ідентичності, а є прикладом есхатологічно умотивованої маргінальної структури. Почаївська Лавра продукує альтернативну до оточуючого середовища ідентичність, агресивно її нав'язуючи всім віруючим. Замість того, щоб «відновлювати свою присутність» у західно-українському суспільстві УПЦ творить там альтернативне суспільство. Сміслом існування західноукраїнських «почаєвсько-православних» спільнот не є ані християнсько-православне сповідництво віри, ані вплив на суспільство, а, скоріше, абсолютне протистояння всьому сучасному суспільству. Практично усі прояви сучасної цивілізації взагалі та українського контексту зокрема тлумачаться не просто як гріховні. Жити сучасним європейським та українським життям для «почаєвців» – це зраджувати християнську віру на користь Антихриста. Пропонувати таке «сповідництво» і «присутність» як приклад для наслідування вірним УПЦ КП та УАПЦ з боку митрополита Володимира було вкрай нерозважливим і просто помилковим. Можна сказати, що предстоятель УПЦ поступово зрозумів недостатність посилення на євхаристійну єдність усіх з усіма та сповідництва за

будь-яку ціну, усвідомив необхідність запропонувати конкретні обриси такої ідентичності українського православ'я, які дійсно могли б бути спільною основою як для вірних всередині УПЦ, так і для прихильників «розколу».

У виступі на Архієрейському соборі РПЦ в Москві у 2008 році митрополит Володимир спробував запропонувати модель всеукраїнської соборності із центральною роллю у ній УПЦ [99]. Спочатку предстоятель УПЦ нібито приймає тезу С.Гантінгтона про те, що Україна розколота на проєвропейський Захід та проросійський Схід. Насправді у С.Гантінгтона мова йде про розкол на католицький Захід і православний Схід. Але митрополит Володимир говорить про дві культури, що сформувалися під відповідними впливами католицько-протестантського Заходу і православної Російської імперії, але потім несподівано наголошує на тому, що українська православна культура з часів Петра Могилы є синтезом, в якому обидва впливи органічно вживаються. І саме тому, УПЦ може бути рідною церквою для прихильників обох складових української культури – східноукраїнської та західноукраїнської. «Розкольники» при такому підході є представниками тієї ідентичності, яка також має місце в УПЦ – західноукраїнського культурного типу. Відновлення єдності українського православ'я стає виявом внутрішньої єдності української православної культури. Митрополит Володимир таким чином заперечував тезу релігієзнавця В.Єленського про приреченість українського православ'я на розкол через різницю у світоглядній орієнтації, культурі, типі релігійності. На думку предстоятеля УПЦ з часів Петра Могилы українська православна культура настільки відкрита і для Сходу, і для Заходу, що краще на інші національні православні культури виражає християнський універсалізм, а тому єдина православна церква може бути відкритою практично для всіх, незалежно від їх світоглядних та ментальних констант.

Найбільш негативно було сприйнято у Москві те, що митрополит Володимир в своїх доповідях 2008–2012 років схвально відгукувався про зацікавленість української влади у подоланні розколу українського православ'я та становлення єдиної помісної церкви. Особливо неприємним для московської

церковної свідомості було постійне заперечення предстоятелем УПЦ наявності політичного тиску на церкви з боку президента В.Ющенка. Неможливість демонізувати образ української влади в свідомості вірних РПЦ та УПЦ не дозволяла формувати світоглядну ідентичність кліру та мирян у протиставлення України.

Своє соціальне вчення митрополит Володимир хотів зробити нормативним через прийняття Архієрейським собором на початку 2009 року декларації «Українська Православна Церква і виклики сучасності» [400]. Проект декларації був попередньо розданий архієреям, і Московська патріархія встигла організувати спротив цьому документу з боку проросійської частини єпископату. Критика документу мала яскраво демагогічно-публіцистичний характер, оскільки вважала мета-ціністю для УПЦ «єдність слов'янських народів», до якої нібито прагне український народ і особливо вірні УПЦ [4]. Кризові явища в УПЦ КП та УАПЦ критиками декларації перебільшувалися, надії на скоріє приєднання «розкольників» через деконструкцію альтернативних юрисдикцій взагалі були утопічними.

Приводом для пропозиції проекту декларації став ювілей 1020-річчя Хрещення Русі. Оскільки документ мав увінчати завершення цих святкувань, то він дістав умовну назву «Ювілейна декларація». Метою документу було не менше, ніж формування національної ідеї. «Українська Православна Церква вважає за потрібне засвідчити: саме православна віра може і має бути фундаментом національної свідомості для українського народу; саме православне соціальне вчення може і повинно бути дієвою основою для розбудови українського суспільства» [400]. Декларація пропонувала як норму партнерські відносини між державою та церквою при збереженні автономії кожної із цих соціальних організацій, заперечуючи можливість «одержавлення» чи «націоналізації» православ'я. Разом із тим, документ позитивно оцінював феномен української християнської культури. «Християнство не скасовує національне, але наповнює його новим змістом та підпорядковує ідеї вищого порядку – єдності людського роду у Христі. Місія Церкви – свідчити про Христа,

нести Євангеліє усьому людству, кожній нації, кожній людині. Це свідчення може відбуватися у різних формах, і на рівні місії Церкви по відношенню до цілої нації перетворюється на вбрання її культури в християнські шати, коли національна культура стає буквально просякнутою християнським змістом та символізмом». Декларація пропонувала позитивно оцінити впливи Заходу на українську культуру, мати відкритість до європейського вектору розвитку духовності та нації. Також радикально переосмислювалась та ідентичність, яку звикли вважати проросійською. «Звершуючи спасительне служіння в сучасному суспільстві, Українська Православна Церква зобов'язана враховувати соціокультурні особливості нашої країни. На думку американського соціолога Семюеля Гантінгтона, "Україна – це розколота країна з двома різними культурами". Це твердження є надто категоричним, проте воно відображає певні сучасні проблеми та демонструє, що наша нація потребує більшого єднання. Сьогодні ми змушені говорити про два полюси української культури, дві різні цивілізаційні орбіти – "східну" та "західну". Східноукраїнський світ, зосереджений переважно на лівобережжі Дніпра, сформувався в результаті творчої взаємодії української та російської культур. Західноукраїнська ж соціокультурна спільнота, яка розташована головним чином на правобережжі Дніпра, навпаки, склалася в результаті взаємодії з польською, австрійською, румунською, литовською та іншими європейськими культурами. Саме тому для Правобережної України характерною є ціннісна орієнтація на Захід. Ці дві спільноти – український Схід і Захід – є різними, але нероздільними. Їх багато що об'єднує. Це і мова, і історія, і культура, але, мабуть, найголовніше – християнство, що має єдине джерело – Хрещення святого князя Володимира». Документ пропонував поглянути на різноманіття України не як на джерело проблем для держави і розколу для нації, а як на перевагу. України притаманна органічна єдність різних культурних векторів саме через український православний культурний синтез, який робить Україну унікальною: «Місія України аж ніяк не є функцією буферної зони у Європі між Сходом і Заходом. Україна – це власний соціокультурний простір, перед яким стоїть завдання

віднайдення внутрішньої цілісності через синтез спадщини Сходу та Заходу. У XVII столітті, у часи святителя Петра Могили, перед українським народом та українською Церквою вже поставало глобальне завдання культурної реформи на основі синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культур. Сьогодні Церква також покликана ініціювати створення такого соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції». Особлива історична відповідальність УПЦ пов'язана із тим, що лише вона може представляти обидва крила української культури: «Українська Православна Церква – це єдина церковна структура та одна з кількох суспільних інституцій в Україні, що має сильні позиції як на лівому, так і на правому берегах Дніпра. Виходячи з цього, саме вона може і повинна стати одним з тих центрів, навколо яких об'єднуються "східна" та "західна" ментальні спільноти. Захід і Схід, прихильники європейського вибору та слов'янської інтеграції, всі громадяни України, незалежно від політичних переконань і цивілізаційних орієнтирів, є для нашої Церкви однаково дорогими чадами, що однаково потребують любові, розуміння та духовного окормлення». Декларація пропонувала принципову аполітичність церковного життя. Політикам пропонувалося втілювати в життя не «традиційні цінності», а справедливість, побудувавши правовому і соціальну державу. Документ рішуче захищав права і гідність людини: «Згідно із вченням про Богообразність та суттєвий характер свободи, всі люди мають однакові права. Ці права люди мають незалежно від рівня власного духовного і морального розвитку, але в силу належності до людського роду». Це вчення повністю суперечить затвердженим Архієрейський собором РПЦ «Основам вчення РПЦ про свободу, гідність і права людини» [319]. Вчення РПЦ змішувало свободу людини та духовну свободу богоподібних святих, звідки робився висновок про необхідність обмеження першої свободи, а також про те, що лише богоподібні мають усю повноту прав людини [471; 441]. Декларація УПЦ, навпаки, критикувала такого роду теологічне змішання різних видів свободи та його наслідки: «Крім фундаментальної свободи і відповідальності, що є

однаковими у всіх людей, християни мають власну духовну свободу, що її дарував їм Спаситель. Це особлива можливість стояти в добрі і досягати святості. Ця свобода не дає християнам якихось додаткових прав в соціальному житті. Навпаки, християни як обдаровані благодаттю і звільнені від тягара першородного гріха в таїнстві хрещення, мають особливу відповідальність перед Богом. А саме, вони зобов'язані своїм життям являти моральний приклад для всього людства, бути живим Божим благовістям про можливість надприродного життя» [400].

Щодо вирішення питання про єдність та автокефальний статус українського православ'я, то такі перспективи митрополит Володимир пов'язував із УПЦ як автономною Церквою, що де-факто є автокефальною і помісною. За декларацією «адміністративно Українська Православна Церква єдина і має автономну форму управління, максимально наближену до автокефалії: має Предстоятеля, якого самостійно обирає, сама створює нові єпархії, поставляє єпископів, проводить Архієрейські собори» [400]. Отже, предстоятель УПЦ претендував на те, що його церква не лише користується правами автономії, але саме є автономною церквою. При цьому реальні повноваження єпископату УПЦ перевищують можливе для автономної церкви. Дійсно, у статуті РПЦ статус УПЦ описаний навіть перед автономними церквами, і є фактично унікальним для православ'я. Також митрополит Володимир заперечував помісність РПЦ для України, не визнавав того, що помісна церква має бути лише сформована. Спираючись на теологію Йоана Зізіуласа, митрополит Володимир пропонував ясно закріпити наступне положення: «Оскільки наша Українська Православна Церква – і лише вона одна в Україні – відповідає всім критеріям помісності, не підлягає жодному сумніву, що виключно вона і є на сьогодні справжньою Помісною Православною Церквою в Українській державі» [400].

Проект ювілейної декларації стривожив церковну та світську Москву. Додаткової гостроти питанню про перспективи УПЦ надавало те, що в січні 2009 року мали відбуватися вибори патріарха Московського. Митрополит Кирил, який намагався зібрати якомога більше голосів, пообіцяв митрополиту

Володимиру і архієпископу Олександру (Драбинко) вирішити питання самостійності українського православ'я разом із Вселенським патріархом Варфоломієм [183]. За це делегація УПЦ не мала висувати власного кандидата і проголосувати за митрополита Кирила. Дійсно, після виборів патріарх Кирил перший свій візит здійснив до Стамбулу (4-6 липня 2009 року) і досяг принципових домовленостей із патріархом Варфоломієм. Але зміст цих домовленостей був прямо протилежний щодо передвиборчих обіцянок керівництву УПЦ.

Патріарх Кирил пообіцяв патріарху Варфоломію піти на поступки у дискусійних питаннях, що унеможливлювали скликання Всеpravославного собору [183]. Предстоятель Константинопольської церкви давно бажав ввійти в історію як той, хто провів собор, об'єднав православ'я і досяг значного прогресу в екуменічному діалозі. У відповідь на свої поступки патріарх Кирил бажав, що Вселенська патріархія не втручалась в справи українського православ'я. Домовленості було досягнуто, і до 2014 року вони успішно реалізовувалися. Перш за все РПЦ поступилася Константинополю у питанні про те, хто має давати томос про автокефалію новим помісним церквам. Таке право було визнане за Вселенським патріархом. Однак інші предстоятеля помісних церков мали заздалегідь висловити свою згоду. Дана процедура ще не діє лише через розбіжності у тому як саме має бути оформлена ця згода. Другим етапом реалізації домовленостей двох патріархів став компроміс щодо православної діаспори. А саме, усі єпископи країн перебування мають створювати конференції, на яких головуватиме представник Константинопольської патріархії, але усі рішення мають прийматися консенсусом. Підготовка до Всеpravославного собору йшла успішно аж до кінця 2015 року. Вселенський патріарх втрутився у справи України лише в 2014-му, коли православні єпископи УПЦ в США і УПЦ в Канаді Константинопольського патріархату брали участь у перемовинах між УПЦ КП та УАПЦ [230].

Знешкодивши загрозу втручання Константинопольської патріархії в справі українського православ'я, патріарх Кирил розпочав систематичний тиск на УПЦ з метою фактичної та юридичної ліквідації її самостійності [183].

Під час свого першого візиту до України (27 липня – 5 серпня 2009 року) патріарх Кирил почав навчати про існування східнослов'янської православної цивілізації як території добра і любові, що протистоїть західній цивілізації нігілізму та ненависті. Також патріарх тенденційно тлумачив томос про патріаршество в РПЦ від 1593 році, заявляючи про те, що усі землі на північ від Константинополя тоді були даровані Москві у якості її канонічної території. Київ було оголошено «синодальною столицею» РПЦ поряд із Москвою та Петербургом [178]. Патріарх бажав прийняти титул «Московського, Київського і всієї Русі», забравши владу у митрополита Володимира. При невдачі цього плану, на Київський престол намагалися просунути найближчого співробітника патріарха Кирила – митрополита Іларіона (Алфеева), для чого пробували примусити Синод УПЦ обрати його Харківським митрополитом в 2011 році, після смерті митрополита Никодима (Руснака) [183].

Зрозумівши, що патріарх Кирил ніколи не збирається надавати УПЦ самостійності, а, навпаки, намагатиметься повністю підкорити собі українське православ'я, митрополит Володимир зайняв оборону позицію, постійно нагадуючи про те, що статус УПЦ не може бути понижений [182]. Загроза такого кроку була реальна ще й тому, що Всеправославний собор мав прийняти документ про автономію, який би унеможливив існування таких особливих автономій як це є у випадку із УПЦ [183]. Усі рішення автономних церков мали б затверджуватися у кіріархальних церквах, якою для УПЦ є РПЦ. Також особливу тривогу у керівництва УПЦ викликало намагання патріарха Кирила та РПЦ взагалі сприяти відновленню контролю Москви на пострадянському просторі. Русифікація України знищила б усі перспективи самостійності УПЦ, як це вже сталося із Білоруссю та Білоруською православною церквою.

Протистояння із патріархом Кирилом мало кілька аспектів, окрім власне відстоювання права УПЦ на збереження самостійного статусу. По-перше,

наближені до УПЦ сайти розгорнули кампанію богословської та публіцистичної критики ідеології «східно-слов'янської цивілізації», яка восени 2009 року набула чітких рис концепту «руського світу». В цілому ця кампанія була успішною, оскільки українофільській партії в УПЦ вдалося повністю довести нецерковний характер цієї доктрини та передбачити її згубні наслідки. Особливу роль в цій боротьбі відіграв портал «Релігія в Україні» та його відповідальний секретар Ю.Чорноморець. Також доктрину «русміра» успішно критикували А.Дудченко, А.Глущенко, Т.Деркач, П.Зуєв, В.Мельник та ін [478; 314]. Для критики використовувалися також сайти «РІСУ», «Портал-Кредо», «Київська Русь», світські ЗМІ.

Другим аспектом стала спроба налагодження конструктивних відносин із УПЦ КП. Ці відносини дозволили провести зустріч комісії УПЦ із підготовки діалогу із УПЦ КП 2 жовтня 2009 року. Ці комісії висловилися за перехід до діалогу після рішень Синодів обох юрисдикцій – що не було реалізовано через спротив РПЦ. Комісії двох юрисдикцій посилалися не лише на добру волю УПЦ КП та УПЦ, але й на «позитивну оцінку зусиль УПЦ, спрямованих на подолання розділення Православної Церкви в Україні, яка була дана Архієрейським Собором РПЦ в червні 2008 р., з'явилася можливість для налагодження безпосереднього діалогу між УПЦ та УПЦ КП з метою подолання існуючого церковного розділення». Було досягнуто згоди, що діалог має здійснюватися в дусі миру та порозуміння, сторони діалогу повинні прагнути вирішувати мирним шляхом усі конфлікти, що виникають у Києві та у регіонах. Важливим рішенням комісій було створення робочих комісій з вивчення позитивного досвіду подолання розділень, наголошення на необхідності проведення круглих столів із виробленням пропозицій богословів щодо шляхів подолання розколотості українського православ'я. При цьому була прийнята пропозиція використовувати у діалозі самоназви юрисдикцій на знак взаємної поваги [336]. Керівництво Московського патріархату зупинило цей процес зближення УПЦ і УПЦ КП, відкликавши рішенням Синоду РПЦ архімандрита Кирила Говоруна у Москву як клірика РПЦ. На цей момент насправді о. К.Говорун був кліриком

Київської митрополії. Однак, спонсор УПЦ В.Нусенкіс просив митрополита Володимира про його відсторонення [178]. Також за те, щоб «пожертвувати» К. Говоруном був владика Олександр (Драбинко), який вбачав у архімандриті Кирилі конкурента, не допустив до цього прийняття рішення про посвячення його у єпископи, боявся, що він може стати новим фаворитом митрополита Володимира [183]. Як показав подальший розвиток подій, митрополит Володимир і владика Олександр переоцінили власні сили, і без архімандрита Кирила вони не змогли забезпечити реалізацію власних планів щодо перспектив «українофільського» розвитку УПЦ.

Третім аспектом боротьби стала дискредитація керівництва РПЦ і особисто патріарха Кирила, для чого знадобилися особливо тісні відносини оточення митрополита Володимира із рядом російських публіцистів, пов'язаних із «Порталом-Кредо» [178].

У протистоянні керівництва УПЦ та Московського патріарха кожна із сторін намагалася заручитися підтримкою В.Януковича, який, однак, відмовився втручатися у цей конфлікт. Причиною невтручання було те, що патріарх Кирил не зумів стати ефективним лобістом інтересів України перед В.Путіним та Д.Медведевим [183].

Значною перемогою українофільської партії в УПЦ стало успішне проведення у 2011 році Собору УПЦ, на якому було підтверджено самостійність цієї юрисдикції та заблоковані спроби звести статус УПЦ до екзархату РПЦ. Результати Собору УПЦ викликали занепокоєння в керівництві Московської патріархії, яка спонукала партію «русофілів» до рішучих дій при сприятливих обставинах [182].

30 жовтня 2011 року митрополит Володимир був госпіталізований через загострення хвороби Паркінсона, чим скористалася партія «русофілів», провівши 23 грудня 2011 року Синод під головування митрополита Одеського Агафангела, як старшого за хіротонією [137]. На цьому засіданні Синоду нагляд за лікуванням митрополита Володимира було доручено архієпископу Олександрю (Драбинко). Також Синодом було створено комісію для керування Київською

єпархією, яка, однак, мала узгоджувати свою діяльність із митрополитом Агафангелом. Також Синод постановив: «Для перевірки фінансово-господарської діяльності Київської Митрополії Української Православної Церкви та Київської єпархії УПЦ за 2011 рік створити ревізійну Комісію на чолі з Преосвященним Павлом, митрополитом Вишгородським і Чорнобильським». Ця комісія мала перевірити дані про фінансові зловживання оточення митрополита Володимира під час будівництва кафедрального собору УПЦ. На засіданні Синоду 26 січня 2012 року керувати Київською єпархією було передоручено митрополиту Павлу (Лебідю), було створено комісію щодо змін до статуту УПЦ (для наступного зведення статусу УПЦ до фактичного стану екзархату) [138]. На основі доповіді комісії на чолі із владикою Павлом про зловживання при будівництві кафедрального собору було відсторонено владика Олександра (Драбинко) і о. Г. Коваленко від будівництва [Там само]. 21 лютого 2012 року були прийняті чергові радикальні рішення: «Звільнити Преосвященного Олександра (Драбинко), архієпископа Переяслав-Хмельницького і Вишневського, вікарія Київської Митрополії з посади голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Української Православної Церкви та з посади головного редактора офіційного сайту Української Православної Церкви. Вивести Преосвященного Олександра (Драбинко), архієпископа Переяслав-Хмельницького і Вишневського, вікарія Київської Митрополії зі складу постійних членів Священного Синоду Української Православної Церкви». Підстави для такого рішення Синод знайшов наступні: «члени Священного Синоду УПЦ змушені звернути увагу на смути, яку вносить в життя Української Православної Церкви діяльність Преосвященного Олександра (Драбинко), архієпископа Переяслав-Хмельницького і Вишневського, вікарія Київської Митрополії, голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Української Православної Церкви, постійного члена Священного Синоду Української Православної Церкви, особистого секретаря Предстоятеля УПЦ. Його деструктивні дії та недостойна поведінка, інтриганство і спосіб життя сіють смути і підозру серед єпископату та духовенства, породжують велику споскусу

серед вірян. Користуючись посадою секретаря Предстоятеля УПЦ, постійного члена Священного Синоду Української Православної Церкви і голови ВЗЦЗ УПЦ він дозволяє собі в ефірі світських загальнонаціональних засобів масової інформації, які і без того ставляться до нашої Церкви з необгрунтованою упередженістю, відкрито виступати з критикою рішень Вищої Церковної влади, штучно протиставляючи Священний Синод Української Православної Церкви її Предстоятелю, що є наклепом на соборний розум Церкви і хулою на Духа Святого. Він дозволяє собі недвозначно порочити своїх співбратів-архіпастирів, членів Священного Синоду УПЦ, організовує публікацію в антицерковних ЗМІ строго конфіденційних церковних документів, призначених для ознайомлення виключно членам Священного Синоду. Чисельні спроби братського напоумлення з боку членів Священного Синоду УПЦ та співбратів-архієреїв не мали належного результату» [139]. Звичайно, оцінка критики єпископом інших єпископів як «хули на Духа Святого» є перебільшенням і богословською помилкою. В усьому іншому Синод був частково правий, оскільки владика Олександр як фаворит митрополита Володимира мав зухвалий стиль поведінки [178]. «Проросійська партія» шляхом консультацій із єпископатом вивчала питання про можливість скликання Архієрейського собору УПЦ на якому б митрополит Володимир був би відправлений у відставку за станом здоров'я, а предстоятелем був би обраний один із представників проросійської трійці кандидатів – митрополит Одеський Агафангел, митрополит Чорнобильський Павло, митрополит Донецький Іларіон. Цей собор не було скликано лише тому, що названі архієреї зрозуміли, що можуть розраховувати у найкращому випадку на голоси лише третини єпископату [183]. До речі, митрополит Володимир забороняв скликання Синоду на 21 лютого у своєму листі від 17 лютого до членів Синоду, однак вони все одно зібралися на це засідання [14; 287; 288]. Таким чином, наміри путчистів Агафангела, Іларіона і Павла були дуже серйозні. Керуючий справами архієпископ Митрофан навпаки коливався, і після засідання повів підписувати журнали Синоду до митрополита Володимира у лікарню «Оберіг» [183]. Цікаво, що предстоятель журнали підписав, змирившись із

прийнятими рішеннями, однак на сайті ці журнали були вивішені без його підпису, а у той же день з'явився лист митрополита Володимира про невизнання ним рішень Синоду. Отже, путчисти змогли захопити владу, але не могли її втримати, закріпивши свій успіх виборами нового предстоятеля.

8 травня 2012 року відбулося засідання Синоду [140], на якому митрополит Володимир повернувся до керівництва УПЦ у зв'язку із покращенням стану здоров'я. Слід відмітити, що це покращення було доволі відносним, і його у будь-який момент можна було визнати недієздатним [183]. В історії помісних церков ХХ століття були відповідні прецеденти визнання як на основі медичних документів, так і без них [477, с. 53, 78; 459]. Тому повернення до влади було проблематичним, і митрополит Володимир намагався заручитися широкою підтримкою в юрисдикції. На засіданні була присутня значна кількість єпископів, які погрожували негайно провести Архієрейський собор УПЦ і обрати новий Синод, якщо митрополит Володимир не буде визнаний повноспроможним. Особливо важливою була підтримка авторитетних консерваторів - владик Онуфрія Чернівецького і Сергія Тернопільського. Путчисти могли розколоти УПЦ і оголосити про «південно-східну митрополію» чи «український екзархат» у безпосередньому підпорядкуванні Московському патріархові, тому негайного їх відсторонення від посад за їх нещодавні неканонічні дії не могло бути [183]. Влада предстоятеля була відновлена, але значно розширювалися повноваження керуючого справами УПЦ, який ставав найближчим помічником митрополита Володимира. Оскільки старий керуючий справами архієпископ Митрофан через свою пасивність під час подій кінця 2011 – початку 2012 року втратив довіру Предстоятеля, то новим керуючим справами було обрано архієпископа Бориспільського Антонія (Паканіча). Митрополит Володимир після засідання Синоду також призначив його своїм указом Першим вікарієм Київської єпархії, та доручив йому оперативне керування нею. До числа постійних членів Синоду було введено митрополита Лазаря (Швеця), поміркованого прибічника автокефалії. Рішення про зняття архієпископа Олександра з посади голови ВЗЦС і позбавлення членства у Синоді не було

відмінено, однак, була відкликана довідка під цим рішенням, в якій і говорилося про «хулу на Святого Духа» [140].

В складних умовах 2012 і наступних років особливу роль відігравав владика Антоній, а тому потрібно проаналізувати його діяльність. Після посвячення в єпископи та призначення ректором КДАіС в 2006 році він відразу був залучений до перемовин із УАПЦ і УПЦ КП, оскільки його ставлення і як голови Богословсько-канонічної комісії і як члена переговорних груп та комісій завжди було конструктивним, відкритим, збалансованим. За часів його ректорства настрої серед викладачів та студентів стали проавтокефальними, викладачів-русофілів ставало все менше (владика Антоній мав мандат від митрополита Володимира міняти не більше 4 викладачів на рік, і кожен рік він проводив ротації у напрямку не лише покращення з точки зору рівня викладання, але і зменшення проросійських настроїв).

Владика Антоній став керуючим справами УПЦ в квітні 2012 року на хвилі боротьби Блаженнішого митрополита Володимира проти проросійського триумвірату митрополитів Іларіона-Павла-Агафангела. Він був кандидатурою всіх проукраїнських єпископів УПЦ і також пасивної більшості у Синоді, яку очолював митрополит Онуфрій. Коли його висували на пост керуючого справами і також передавали більшість повноважень митрополита Володимира основними аргументами на його користь були такі:

-те, що він дійсно чернець – не має ні порочних зв'язків, ні квартир, будинків чи машин; за його чернечий склад життя поважав його президент В.Янукович, який відкрито зневажав проросійських єпископів за їхній аморальний спосіб життя;

-те, що він був єдиний серед всього єпископату УПЦ, який підійшов до членів Синоду відразу після зняття з посад владика Олександра і сказав, що записувати у звинувачення «хулу на Святого Духу» не можна – це безграмотно і яким би не був архієпископ Олександр (Драбинко) він такого не заслужив;

-те, що його слову всі вірили абсолютно. Не було випадку щоб він щось пообіцяв єпископам і не зробив. Тому Предстоятель, коли робив його керуючим

справами відразу взяв обіцянку, що Антоній захистить його до самого кінця: до смерті чи добровільної відставки. Владика Антоній обіцянку виконав і численні спроби посунути митрополита Володимира з боку проросійського триумвірату митрополитів Іларіона-Павла-Агафангела та інших сил були нейтралізовані – при тому без скандалів та зайвого застосування сили [183].

Після призначення керуючим справами першим серйозним випробуванням були відносини із церковною Москвою, яка очікувала від владики Антонія згортання проукраїнського курсу митрополита Володимира (такі надії Москвою покладалися періодично на всіх єпископів, які колись провели значно часу в Росії). Двадцятиріччя Харківського собору з точки зору Москви було прекрасною нагодою відмовитися від розширених прав УПЦ, від засудження проросійського «політичного православ'я», і натомість прийняти ідеологію «руського міра» та визнати право патріарха Московського втручатися у внутрішнє життя УПЦ вибудовуючи все – від схеми управління до молодіжної політики за московськими взірцями. Загалом треба зрозуміти саму природу напруження: Московська патріархія з 2008 року заявляє не визнає правок у статут УПЦ у різних версіях, які розширювали самостійність УПЦ. Москва не розуміє як можна засуджувати політичне православ'я, якщо воно є офіційною доктриною «Всемірного русского народного собору», очолюваного патріархом Кирилом, як можна не визнавати численних документів РПЦ, які при патріархові Кирилові множаться десятками щороку, блокуючи всяке їхнє втілення на Україні. Отже, від митрополита Антонія очікували, що в підготовленій ним доповіді митрополита Володимира буде заявлено про необхідність змін курсу з проукраїнського на проросійський – хоча б в тій мірі в якій усі сфери життя при Януковичі визнавали важливість сприйняття побажань «північних братів». На очікуваний тріумф приїхав митрополит Іларіон Алфеев, йому переклали на російську всю доповідь і вручили тоді, коли окремі тези її почали озвучувати із трибуни (митрополит Володимир по стану здоров'я доручив це зробити владиці Антонію). В доповіді у спокійному стилі, було заявлено про збереження і сучасного статусу УПЦ, і курсу митрополита Володимира і навіть підтверджено

засудження «політичного православ'я». Все це обурило особисто митрополита Іларіона Алфеева і московське церковне керівництво [178]. Після цього почалися нові системні спроби змістити митрополита Володимира через недієздатність, але митрополит Антоній зумів захистити Блаженнішого, заручившись у цьому кілька разів навіть підтримкою В.Януковича [183].

Якщо для стилю захисту митрополита Володимира з боку владики Олександра були характерні публічні акції, застосування для викидів правдивої інформації та неправдивих чуток каналів УПЦ КП, публічних ЗМІ, то митрополит Антоній перемагав непублічними методами діяльності. Також за перші ж місяці його правління у 2012 році старі кадри у Київській митрополії, які мали ділові та спецслужбістські зв'язки із Росією, були відсторонені від влади, при чому деяких з них не могли зняти більше десятиліття. Серед цих заходів особливо важливим було відсторонення від справ о.В.Косовського [182]. Можна сказати, що вперше УПЦ побачила, що конфлікти можна не заморожувати чи вирішувати публічно, а швидко відправити проросійські кадри на спокій без всякого шуму. І вперше Україна побачила, що УПЦ може жити без постійних публічних конфліктів внутрішніх та зовнішніх. Деяке загострення відносин із УПЦ КП на початку літа 2013-го і з УГКЦ в кінці літа 2013-го через дискусію навколо визнання хрещення «розкольників» було викликано порушенням цими конфесіями непублічного правила попередження про власні недружні дії, яке діяло кілька років. Але після примирення зв'язки із УПЦ КП з одного боку і з УГКЦ з іншого – укріпилися. Зокрема, у вересні та жовтні 2013 року було досягнуто домовленості про спільну позицію під час можливих суспільних криз: УГКЦ мала б заявляти та діяти більш радикально, УПЦ КП – більш помірковано, УПЦ – закликати до миру і не застосування сили [183]. Дотримання цих домовленостей під час подій на Майдані мало позитивні наслідки, хоча відразу після розгону студентів архієпископ Євстратій із УПЦ КП намагався зірвати процес і не діяти згідно із домовленостями, і УПЦ вдалося переконати його та Патріарха Філарета після значних зусиль. Під час всіх подій УГКЦ, УПЦ КП та УПЦ намагалися зберегти мирний характер протестів та не

допустити «російського сценарію» розколу країни. При цьому УПЦ особливий наголос робила на недопущенні застосування сили щодо демонстрантів, і особисто митрополит Антоній умовляв усіх, особливі зусилля спрямувавши на умовляння В.Захарченко. Останній раз відповідні розмови були 15 лютого 2014 року, після покладання квітів пам'ятнику воїнам-інтернаціоналістам, і В. Янукович звернувся до митрополита Антонія із вимогою змінити позицію вимоги миру і недопущення насилля на позицію «підтримку захисту конституційного ладу усіма можливими заходами», подумавши про своє майбутнє, бо «через тиждень коли все закінчиться ми вирішуватимемо кадрове питання в УПЦ». Владика відмовився змінити свою позицію [183].

З усіх численних спроб відсторонити митрополита Володимира, які не вдалися через спротив владики Антонія набула публічного розголосу лише остання. Після підписання митрополитом Володимиром «Заяви членів ВРЦіРО щодо євроінтеграції» від 30 вересня 2013 року, з боку проросійського триумвірату митрополитів Іларіона-Павла-Агафангела була організована хвиля протесту. Митрополит Павло їздив по єпархіях, збирав підписи із протестами від єпископів та впливових священників, а окремо – підписи від мирян [182]. Головним аргументом проти Митрополита Володимира був той, що він не порадився із Синодом і Собором єпископів, де-факто підтримавши євроінтеграцію. У відповідь владика Антоній написав і запропонував для підписує єпископам листа із підтримкою і Митрополита Володимира, і можливої асоціації України з ЄС. 53 єпископи підписали, 7 висловили категоричну незгоду, 10 утрималися. Коли на початку жовтня СБУ проводило неопублічне опитування, то на питання «Чи підтримуєте інтеграцію з ЄС?» за церковними даними висловилися вже 63 єпископи, 7 були проти. Тобто у неопублічних бесідах єпископи виявляли ще більш прогресивну налаштованість, але публічна більшість у 53 єпископи, що гуртувалися навколо особистості та політики митрополита Володимира – це теж була значна сила, що дозволяла оптимістично дивитися на перспективи УПЦ [183]. Разом із тим, це була позиція підтримки євроінтеграції, коли це була офіційна політика В.Януковича, і коли не було

конфронтації часів Євромайдану [178]. При зміні позиції В.Януковича, такої підтримки, очевидно, вже не було, і тому помилкою ряду аналітиків була проекція цих настроїв єпископату 2013 року на 2014-й рік. Тоді ж 65% назвали митрополита Антонія як ідеальну кандидатуру на майбутнього предстоятеля, виходячи із тих історичних завдань, які постають у контексті можливої євроінтеграції та протистояння з Росією [183]. У 2014 році з ряду причин ці настрої теє зміняться, але все це потребує окремого аналізу.

У відносинах із УПЦ КП владика Антоній послідовно притримувався курсу на максимальну відкритість навіть тоді, коли УПЦ КП діяла особисто проти нього як сильної фігури в УПЦ. Ворожі дії з боку УПЦ КП викликані впливом архієпископа Євстратія, тоді як митрополит Антоній має конструктивні відносини із митрополитами УПЦ КП Епіфанієм та Димитрієм. При цьому слід розуміти, що більшість єпископів із УПЦ КП є у партіях Епіфанія, Михаїла та Димитрія, а владика Євстратій не має власних прихильників в єпископаті. Тобто митрополит Антоній орієнтується на більшість в єпископаті УПЦ КП (35 єпископів із 40). Митрополит Антоній не раз пробував вибудувати конструктивні відносини із патріархом Філаретом, ні разу не ініціював якихось дій партій єпископату УПЦ КП проти патріарха Філарета [180]. Також митрополит Антоній налагодив конструктивні стосунки із головними єпископами УАПЦ: митрополитами Мефодієм, Макарієм і Андрієм (через Макарія) [181]. Ці митрополити мають у своєму підпорядкуванні 90% парафій УАПЦ.

Сила проукраїнської партії в УПЦ була підірвана внаслідок подій літа 2013 року. Архієпископ Олександр Драбинко вирішив помститися проросійському триумвірату митрополитів Іларіона-Павла-Агафангела, відправивши їх у відставку до кінця року [183]. Його план полягав у тому, що «вдарити по найсильнішій ланці» – митрополиту Агафангелу. Засобом розправи владика Олександр вибрав внутрішньоцерковну інтригу. Були організовані листи вірних із Одеси, які розкривали подробиці негідної поведінки митрополита Агафангела. Владики Агафангел та Павло звернулися за допомогою до генерального прокурора В.Пшонки. Операція по знешкодженню владики Олександра виникла

у зв'язку із «зникненням черниць» та незаконними фінансовими оборотками [289]. Владика Олександр уник арешту лише завдяки заступництву керівництва УПЦ та наближених до церкви олігархів.

В умовах суспільної кризи кінця 2013 – початку 2014 років УПЦ змогла гідно представляти миротворчу позицію українських церков і не була схильна до підтримки режиму В.Януковича, окрім проросійського триумвірату митрополитів Іларіона-Павла-Агафангела. Будучи головуючою у ВРЦіРО УПЦ переважно діяла через спільні дії та заяви з іншими українськими церквами.

Оточення митрополита Володимира зуміло зберегти честь УПЦ під час цих подій, але у подальшому УПЦ була просто приречена на внутрішню кризу через втрату єдності проукраїнською партією в церкві. Ініційоване митрополитом Олександром (Драбинко) протистояння із митрополитом Антонієм (Паканічем) знищило перспективи розвитку УПЦ. На кінець 2013 року митрополит Володимир вже не міг керувати УПЦ за станом свого здоров'я, і залишився при владі до 24 лютого 2014 року лише тому що митрополит Антоній затягував із скликанням Синоду, на якому б було піднято питання про відставку.

Таким чином, у напруженій боротьбі проти Москви та проросійської партії в УПЦ, митрополиту Володимиру і його оточенню до початку 2014 року вдалося зберегти цю юрисдикції в її «проукраїнському» і навіть «проєвропейському» дрейфі. Окремі виступи митрополитів Агафангела, Іларіона і Павла із радикальним засудженням євромайдану залишалися їх особистою точкою зору, у той час як керівництво УПЦ докладало усіх зусиль для пошуків мирного виходу із кризи, налагодження діалогу тодішніх влади і опозиції.

Висновки до розділу 3

Основними причинами проросійського курсу в 1992–2004 роках були співпраця із проросійським спектром українського політикуму і страх перед можливим входженням в Україну Константинопольського патріархату, а

українофільство 2007–2013 років було викликане загрозами владі керівництва УПЦ з боку Москви.

Досліджено становлення і розвиток системи управління цієї церковної юрисдикції при митрополиті Володимирі, виникнення фаворитизму орієнтованого на російські еліти протоієрея В.Косовського, становлення співпраці з адміністрацією Л. Кучми, вагання вірних УПЦ в бік КПУ та П.Симоненка, виникнення систематичної співпраці з донецькою бізнесовою і політичною елітою.

Константинопольський патріархат бажає ослаблення РПЦ, а тому патріарху Варфоломію вигідне як усамостійнення українського православ'я, так і стан розколу. Керівництво УПЦ КП і УАПЦ насправді не було ніколи зацікавленим у об'єднанні й унормуванні статусу українського православ'я, але завжди боролось за владу, що особливо яскраво виявилось при спробах Константинополя модерувати об'єднавчий процес в 2000–2001 і 2008 роках. Керівництво УПЦ завжди було зацікавлене у нейтралізації зусиль Константинопольського патріархату утворити на основі альтернативних українських православних юрисдикцій автономну канонічну церкву, і це спонукало до тісної співпраці з Партією регіонів із моменту її створення і до перемовин із УАПЦ 2005–2008 років, які вимагали імітації проукраїнських кроків.

Українофільський курс митрополита Володимира був відповіддю на тиск з боку Московської патріархії, пов'язаний із намаганням зупинити кар'єру його фаворита Олександра (Драбинка). Проти хіротонії останнього у єпископи категорично виступили патріарх Алексій та його оточення. У відповідь митрополит Володимир зібрав на хіротонію 19 грудня 2007 року єпископат УПЦ, за виключенням митрополита Агафангела і його вікарного єпископа Олексія (Гроху). 21 грудня 2007 року відбувся Архієрейський собор УПЦ, на якому було засуджене проросійське «політичне православ'я», взятий курс на деполітизацію церковного життя і становлення УПЦ як де-факто автокефальної церкви. Українофільська політика УПЦ знайшла свій вираз у боротьбі за незатверджену

Московським патріархом редакцію статуту УПЦ, яку вдалося відстояти в 2008 році на Архієрейському соборі РПЦ, у 2011 на Соборі УПЦ, а також у 2012-му, при спробах «привести статут УПЦ до відповідності із статутом РПЦ». У результаті, усі рішення УПЦ не потребують для своєї чинності затвердження у Москві, обрання нового Предстоятеля УПЦ не «затверджується», а лише «благословляється». Становище УПЦ було особливо складним після того, як влітку 2009 року патріарх Кирил домовився із патріархом Варфоломієм про невторчання в українські справи в обмін на обіцянку спільно завершити підготовку до Всеправославного собору і провести його. У ряді програмних доповідей 2007–2013 років митрополит Володимир створив ідеологію православного українофільства для УПЦ, запропонував і реалізовував політику відкритості у відношенні до інших церков України, обґрунтовувалась необхідність відмови від проросійського «політичного православ'я» й «укорінення» в українському суспільстві. Митрополит Володимир розвивав вчення про УПЦ як помісну для України церкву, що має бути «національною» та об'єднувати «західноукраїнську» та «східноукраїнську» «культури» завдяки своїй відкритості. Імператив відкритості предстоятель УПЦ виводив із євхаристійної природи церкви. Ця відкритість передбачала можливість перемовин з альтернативними українськими православними юрисдикціями без попередніх умов. Наслідком розвитку УПЦ та її діалогу із УПЦ КП, УАПЦ і помісними православними церквами світу мала стати канонічна автокефалія українського православ'я. Суттєвою складовою боротьби УПЦ за власну самостійність стала інформаційна політика митрополита Володимира, яка мала обґрунтувати необхідність «удосконалення канонічного статусу» і безпідставність аргументації прибічників збереження єдності із Москвою. Інформаційна політика УПЦ здійснювалась не лише через церковні ЗМІ (сайт «Православ'є в Україні», телеканал «Глас»), але через ряд формально незалежних ресурсів (сайти «Релігія в Україні», «Київська Русь»), що критикували ідеологію «русміра» та утверджували цінності вселенського і київського християнства. Митрополит Володимир створив ідеологію

православного українофільства для УПЦ, запропонував і реалізовував політику відкритості у відношенні до інших церков України, домігся засудження проросійського «політичного православ'я». При митрополиті Володимирі відбувся розквіт фаворитизму (протоіерей Віталій Косовський, митрополит Олександр (Драбинко), митрополит Антоній (Паканіч) та ін.), що за відсутності системної кадрової політики привело до гострої боротьби за владу в 2011–2013 роках і кризи УПЦ в 2014–2015 роках. В кінці 2011 – на початку 2012 року митрополит Володимир був відсторонений від влади, а його оточення зазнало перших значних репресій. Повернення до влади митрополита Володимира 8 травня 2012 року стало можливим завдяки підтримці більшості єпископів УПЦ, яка висунула на роль нового фаворита владика Антонія (Паканіча), призначеного керуючим справами із розширеними повноваженнями. Спираючись на позитивний досвід відсторонення від посад ряду проросійських ієрархів (Іполіт Тульчинський, Антоній Олександрійський, Гурій Житомирський та ін.), владика Олександр (Драбинко) спробував розвинути успіх, відсторонивши від посад представників проросійського крила в Синоді. Ця спроба завершилась «ув'язненням» митрополита Олександра, що ускладнило становище УПЦ в останні місяці правління митрополита Володимира.

РОЗДІЛ 4

ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТОК СИСТЕМНОЇ КРИЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПОЧАТКУ ПРАВЛІННЯ МИТРОПОЛИТА ОНУФРІЯ (2014-2015)

24 лютого 2014 року відбулося засідання Синоду УПЦ МП на якому було відсторонено від обов'язків предстоятеля митрополита Володимира та обрано місцеблюстителем київської кафедри митрополита Онуфрія (Чернівецького) [142]. На думку керівництва УПЦ потреба у проведенні такого засідання була викликана необхідністю більш ефективного захисту позицій цієї церкви у часи суспільної кризи. Засідання Синоду відбувалося в оточенні протестуючих біля Києво-Печерської Лаври, що вимагали відставки митрополита Павла, як найбільш одіозного представника проросійського та провладного угруповань УПЦ. На засіданні Синоду митрополит Олександр (Драбинко), як відповідальний за стан здоров'я митрополита Володимира, доповів про неможливість для останнього виконувати обов'язки Предстоятеля. Тим самим було визнано вже давно очевидний факт, що кілька місяців митрополит Володимир перебував у стані недієздатності. Останніми документами, які він зміг більш-менш свідомо підписати, були його звернення від 13 листопада 2013 року і заява ВРЦіРО від 10 грудня того самого року. Останнім актом, який свідомо здійснив митрополит Володимир стало дарування владиці Олександрю (Драбинко) сану митрополита 23 листопада 2013 року [394]. Подальше зволікання із визнанням недієздатності митрополита Володимира вже було просто неможливим.

При виборі місцеблюстителя київської митрополичої кафедри де-факто змагалися кілька ліній подальшого можливого розвитку УПЦ. Збереження політики митрополита Володимира пов'язувалося із можливим обранням митрополита Антонія (Бориспільського). Цей церковний діяч обережно, але ефективно захищав ідеологію та діяльність митрополита Володимира з травня

2012 р., коли він був призначений керуючим справами УПЦ та першим вікарієм Київської митрополії. Проти кандидатури митрополита Антонія на кандидатуру місцеблюстителя на початку засідання Синоду відразу виступили представники проросійського крила митрополити Агафангел Одеський та Іриней Дніпропетровський. Крім ідеологічних розходжень практично всі члени Синоду боялись концентрації влади в руках митрополита Антонія вважаючи його жорстким керівником, який би керував Церквою жорсткою рукою в разі обрання його місцеблюстителем, а потім предстоятелем УПЦ.

Як головуючий на засіданні старший за хіротонією, Митрополит Агафангел висунув на посаду місцеблюстителя власну кандидатуру [183]. На його думку, в умовах, коли попередній предстоятель ще живий, місцеблюститель не має обиратися з числа кількох кандидатів. Митрополит Агафангел вважав, що за таких умов обов'язки місцеблюстителя має виконувати старший за хіротонією постійний член синоду УПЦ, тобто він сам. Таким чином митрополит Одеський хотів у нових умовах повторити досвід 2012 року, але вже із значно розширеними повноваженнями його самого як тимчасового керівника УПЦ. Якщо у 2012 році митрополит Агафангел та його прибічники не наважувались на оголошення його новим керманічом УПЦ, то тепер вони пішли в активний наступ, намагалися тиснути самі та апелювали до думки патріарха Кирила, який нібито повністю підтримував плани впливових русофілів, щодо предстоятельства митрополита Агафангела.

Знаючи, що за митрополита Антонія мають намір голосувати 5 членів Синоду, митрополит Агафангел погрожував заблокувати будь-які рішення Синоду, якщо це не буде виборами його самого. Нажаль митрополит Антоній не міг використати той факт, що митрополит Володимир рекомендував обрати саме його у власному заповіті. Заповіт був прихований митрополитом Олександром (Драбинко) і оприлюднений після смерті предстоятеля із значними змінами. Коли засідання Синоду стало безперспективним через неможливість примирити сторони протистояння була оголошена перерва, під час якої перед членами синоду виступили Петро Порошенко та Андрій Деркач.

Петро Порошенко пояснив членам Синоду, що неможливо гарантувати безпеку керівництва УПЦ, якщо буде обрано такого одіозного лідера, як митрополит Агафангел. Андрій Деркач запропонував йти на поступки та особисто вмовляв митрополита Антонія зняти свою кандидатуру та підтримати митрополита Онуфрія як розумний компроміс. На той час члени Синоду недооцінювали ступеня консерватизму та проросійськості митрополита Онуфрія розглядаючи його як прибічника традиційного благочестя, а не адепта православного фундаменталізму. Митрополит Онуфрій мав чотири голоси у Синоді та при об'єднанні з митрополитом Антонієм це давало дев'ять голосів. Відразу після закінчення перерви було проведено рішення про вибори місцеблюстителя, а не призначення старішого члена Синоду. На це рішення митрополит Агафангел погодився лише після вказівки з Москви не блокувати діяльність Синоду. На посаду місцеблюстителя було висунуто кілька кандидатур при цьому митрополит Антоній запропонував кандидатуру митрополита Онуфрія. Останній був обраний місцеблюстителем. За нього проголосувало дев'ять членів Синоду, а за митрополита Агафангела лише два [183].

Важливо зрозуміти, чим була викликана позиція Андрія Деркача, який переконав митрополита Антонія не змагатися за посаду місцеблюстителя, що знизило шанси керуючого справами на обрання Предстоятелем, але значно вплинуло на зміцнення позицій митрополита Онуфрія. В ніч з 22 на 23 січня 2014 року, коли підбурені активісти із Майдану стояли під стінами Лаври [30], митрополит Олександр Драбинко прибув разом із деякими іншими архієреями УПЦ та УПЦ КП на захист святині. В цей час відбулася його важлива розмова із митрополитом Антонієм. Владика Олександр запропонував владиці Антонію свою підтримку для обрання останнього місцеблюстителем, а потім предстоятелем УПЦ, для себе вимагаючи посади керуючого справами УПЦ. Така комбінація видавалася митрополиту Олександру цілком реальною – Синод мав обрати місцеблюстителем митрополита Антонія, а керуючим справами самого владика Олександра, виконуючи волю митрополита Володимира та поступаючись тиску з боку політиків, який Драбинко мав намір організувати.

Митрополит Антоній вважав, що внаслідок підтримки з боку владики Олександра він може і зможе стати місцеблюстителем, але архієрейський собор точно не підтримає кандидатуру його в якості предстоятеля, якщо Драбинко з його подачі буде керуючим справами УПЦ. На інші формати співпраці митрополит Олександр не погодився [183]. Таким чином було втрачено шанс на єдність проукраїнської і поміркованої партій в УПЦ. Приходу до влади митрополита Онуфрія владику Олександр не боявся: йому здавалося, що практично будь-який архієрей буде займати проукраїнську і прогресивну позицію у разі обрання предстоятелем вже під тиском самого сучасного контексту. Крім того, владику Олександр мав надію, що завжди вся проукраїнська і значна частина поміркованої партій буде орієнтуватися на нього у разі, коли керівництво УПЦ буде проросійським або консервативним [183]. За допомогою цього ресурсу митрополит Олександр (Драбинко) мав намір тримати нового предстоятеля під постійною загрозою можливої відставки. Майстер інтриги не врахував лише одного: без підтримки митрополита Володимира вага його особистих лідерських якостей буде мінімальною, а отже, шансів контролювати нове керівництво УПЦ насправді не було. Інформаційна війна весни-літа 2014 року між митрополита Антонієм та Олександром взаємно знищувала їх потенціал, сприяючи консолідації єпископату навколо митрополита Онуфрія. Те що перед засідання Синоду 24 лютого митрополити Олександр і Антоній не досягли компромісу стало початком кінця УПЦ в тому її вигляді, якого вона досягла за часів правління митрополита Володимира. Крім тиску Андрія Деркача, який з подачі владики Олександра став підтримувати митрополита Онуфрія на посаду місцеблюстителя, причиною для відмови митрополита Антонія від боротьби на Синоді 24 лютого, став страх перед значними масами некерованих людей, які могли захоплювати храми. Владика Антоній вважав, що вірним УПЦ необхідний у часи гострих викликів, пов'язаних із потребою оборони святинь, такий авторитетний лідер, який є митрополит Онуфрій. Такі міркування в значній мірі виявилися помилковими, оскільки особливої користі від авторитету митрополита Онуфрія як духовного лідера, що

твердо дотримується канонів церкви та ефективно її захищає від різних викликів, не було. В кризові моменти митрополит Онуфрій хіба що наймав професіоналів для охорони Лаври, так само як він вчиняв це у Почаєві на початку 1990-х. У всьому іншому він дотримувався пасивної позиції, не виїхав особисто у Рівненський регіон тоді, коли там почалися переходи громад в УПЦ КП, не об'єднав навколо себе всі активні сили УПЦ. Таким чином, і владика Антоній, і владика Олександр помилися у своїх розрахунках, допустивши прихід митрополита Онуфрія на пост місцеблюстителя 24 лютого 2014 року.

Обрання місцеблюстителя стало початком системної кризи в УПЦ, яка триває кілька останніх років. Відразу після засідання Синоду митрополит Онуфрій запровадив новий стиль спілкування із суспільством, мінімізувавши публічні виступи та заяви. В умовах суспільної кризи, коли до голосу УПЦ прислухувались значні маси вірних, авторитет УПЦ почав стрімко падати.

Разом з тим ідеї перших проповідей митрополита Онуфрія були цілком прийнятними для суспільства. В умовах розгортання конфлікту на Сході України митрополит Онуфрій намагався показати шляхи для збереження єдності країни. У своїй першій проповіді в якості місцеблюстителя другого березня 2014 року митрополит Онуфрій говорив про особистий та регіональний егоїзм, як джерело конфліктів. Вихід із кризи митрополит бачив у прийнятті іншого в його іншості, у поєднанні народу України на основі християнських та загальнолюдських цінностей [294].

2 березня 2014 року митрополит Онуфрій оприлюднив відкритий лист до президента російської федерації Путіни від імені всієї повноти Української Православної Церкви. В цьому листі місцеблюститель київського митрополичого престолу застерігав керівництво Російської федерації від військового втручання на територію Криму та всієї України. В листі говорилося про те, що саме президент Російської Федерації може і повинен не допустити широкомасштабного конфлікту між російським та українським народом. Митрополит Онуфрій вважав, що конфлікт між сусідніми православними народами, які мають спільну історію може привести до глобального розділення

між ними, а також до розколу православної церкви в Україні. Ці негативні наслідки перевищують усі можливі вигоди і мають бути застереженням для всього керівництва Російської федерації [285]. Нажаль, голос митрополита Онуфрія не був почутий В. Путіним, трагічні події в Криму та на Сході розгорталися, а одним із їх побічних результатів стала широкомасштабна криза УПЦ. Ця юрисдикція вже не була «своєю» для українців, які значно змінювалися внаслідок зміни соціальної та політичної ідентичності України, яка оборонялася від зовнішньої агресії в умовах гібридної війни на Сході країни, а УПЦ залишалася також як і була, і навіть ставала більш проросійською.

Напередодні, 1 березня 2014 року, аналогічний лист був направлений патріарху Московському Кирилу. В цьому листі митрополит Онуфрій прохав патріарха Кирила зробити все можливе, щоб зупинити введення до України «обмеженого контингенту» російських військ [292]. Митрополит Онуфрій попереджав: «якщо це станеться, український і російський народи будуть втягнуті у протистояння, які матимуть катастрофічні наслідки для наших країн». Цілком вірно оцінюючи загрозу ескалації конфлікту митрополит Онуфрій просив патріарха Кирила зупинити дії керівництва Російської Федерації спрямовані на початок широкомасштабного конфлікту на території України та порушення цілісності української держави. А саме, митрополит Онуфрій писав: «Як місцеблюстителю київської митрополичої кафедри звертаюся до Вас, з проханням зробити все можливе, щоб не допустити кровопролиття на території України. Прошу Вас підняти свій голос на захист збереження цілісності території української держави» [292]. Патріарх Кирило у відповіді митрополиту Онуфрію від 2 березня 2014 року завірив українських православних у тому, що зробить все можливе для збереження цілісності України. Зокрема патріарх писав: «відповідаючи на Ваше звернення, дорогий Владико, запевнюю Вас і нашу українську паству у тому, що зроблю все можливе, щоб переконати тих, в чиїх руках знаходиться влада, що неможна допустити загибелі мирних людей на дорогій для мого серця землі України» [207]. Разом з тим відповідальність за військові дії на території України патріарх Кирило перекладав на «суспільно-

політичні сили», які не змогли «домовитися про ненасильне вирішення існуючих в суспільстві проблем» із Януковичем. Так зване братерство російсько-українсько-білоруського народу патріарх Кирило ставив вище за збереження цілісності України. З одного боку патріарх визнавав, що український народ повинен сам, без зовнішнього втручання, обирати своє майбутнє. Але з іншого боку єдність східнослов'янських народів на думку патріарха повинна бути визначальною при прийнятті рішення щодо майбутнього України. Патріарх заявив: «братерство російського і українського народів – це реальність, що вистраждана історією і багатьма поколіннями наших предків. Це реальність, яка живе в наших серцях, повинна визначити наше майбутнє, і її неможна приносити в жертву скороминущим інтересам» [Там само].

Патріарх Кирило не звернувся до президента В. Путіна із офіційним закликом, хоча саме на це розраховував митрополит Онуфрій. За свідченнями найближчих соратників патріарха Кирила, цей церковний лідер неофіційно застерігав Володимира Путіна від вторгнення у Крим та агресивних дій щодо України взагалі [183]. Ці заклики, були сприйняті скептично керівництвом Російської Федерації. Особисто ображений патріарх Кирило не прийшов пізніше на церемонію включення Криму до складу Російської Федерації. В подальшому з вуст патріарха Кирила та керівників РПЦ жодного разу не прозвучало підтримки анексії Криму. А. Кураєв так пояснює цей факт: «вся ситуація навколо Криму та РПЦ – це прямі втрати. Надбань ніяких немає, тому, що Крим і так єпархія РПЦ, а ось втрати можуть бути дуже серйозні. По всій Україні на хвилі антиросійських настроїв люди можуть почати переходити в інші конфесії» [393].

Слід сказати, що із анексією Криму та розгортання гібридної війни на Сході країни, УПЦ опинилася у важкій ситуації, оскільки попередження Путіну не спрацювало. Об'єктивні історичні обставини склалися так, що необхідно було робити радикальний вибір на користь України та її народу. Дії керівництва УПЦ після «революції гідності» дозволяли припустити, що УПЦ може зробити вибір на користь підтримки української армії в конфлікті, що розгортався. 26 лютого 2014 року УПЦ разом з іншими членами ВРЦіРО заявила про визнання нової

влади, категорично засудила усі дискусії відносно можливого розділення України, закликала до збереження миру та громадянської солідарності [150]. 2-го березня 2014 року митрополит Онуфрій, як головуєчий у ВРЦіРО підписав заяву цієї організації, що представляє 95% віруючих України, з приводу рішення РФ про можливе введення російських військ в Україну. У цій заяві зокрема говорилося: «Ми закликаємо владу Росії відмовитися від військового та іншого непередбаченого міжнародним правом і двосторонніми угодами втручання у внутрішні справи України. Російська влада повинна усвідомити власну відповідальність перед Богом і людством за можливі незворотні наслідки військового конфлікту на українській землі» [151].

Також у зверненні ще раз визнавалася нова українська влада, містився заклик до Росії та міжнародного співтовариства зберегти Україну як цілісне, незалежне, державне утворення із непорушними кордонами. ВРЦіРО цілком вірно зазначало: «Порушення миру і стабільності в Україні загрожує зруйнувати всю сучасну систему світової безпеки» [Там само]. Заклик ВРЦіРО був почутий міжнародним співтовариством, але проігнорований керівництвом Російської федерації.

З розгортанням трагічних подій на Сході країни керівництво УПЦ все менше говорило про необхідність підтримки України, її армії, волонтерського руху. Після трагічних подій в Одесі 2 травня 2014 року місцеблюститель київської кафедри митрополит Онуфрій та керуючий справами митрополит Антоній взагалі змінили риторичку і почали активно заявляти про те, що «вірні УПЦ знаходяться по обидва боки барикад» у ході «громадянського конфлікту». Оскільки українська держава не оголосила стану війни з Російською федерацією, керівництво УПЦ відмовлялося визнавати агресію РФ на територію України, наголошувала на відповідальності української влади за загибель мирних жителів на Донбасі. Перемога геополітичної орієнтації на Москву була частковою в травні-серпні 2014-го, але стала повною у вересні 2014 року. А саме, після виборів митрополита Онуфрія повноправним Київським митрополитом, та

переформотування керівних органів УПЦ розпочалась тісна співпраця із всіма керівниками РПЦ, що робило неможливим проукраїнську позицію УПЦ взагалі.

Важливо відмітити, що на початку свого перебування на посаді місцеблюстителя київської кафедри, митрополит Онуфрій займав прогресивну позицію із питань взаємодії Церкви та держави, Церкви та громадянського суспільства. На думку митрополита Онуфрія, висловлену 3 березня 2014 року, Україна переживає період радикальних змін у відносинах церков і держави, церков і суспільства [392]. Участь вірних різних церков у подіях на Майдані, миротворчі зусилля Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, жертвна діяльність ряду українських церков у часи трагічного конфлікту на сході України показали, що церкви не відірвані від суспільства, і розділення між церквами та громадянським суспільством в Україні вже не існує. Все це зумовило повернення до дискусій щодо українських перспектив церковно-державних відносин. При цьому відносини «держави-церкви» розглядаються як частина більш широких відносин у форматі «держави-церкви-громадянське суспільство».

Митрополит Онуфрій наголошував на тому, що «Україні необхідне стратегічне партнерство церков, громадянського суспільства, держави» [392]. Ситуація в Україні є значно відмінною від Росії, оскільки сьогодні неможливе існування однієї панівної церкви, яка б мала фактичний статус «державної». Конфесійне і юрисдикційне різноманіття України є таким, що його вже ніколи не вдасться уніфікувати. Для різних регіонів України різні церкви є церквами більшості. Не маючи змоги досягнути домінування, церкви погоджуються на міжрелігійний та міжюрисдикційний мир, навіть якщо першопочатково хотіли завоювати серця усіх українських громадян чи, принаймні, їх більшості. Також і держава в Україні є не настільки сильною, щоб регулювати релігійну сферу без огляду на необхідність дотримання принципів релігійної свободи. Держава потребує підтримки, яку надають і надаватимуть не лише волонтерський рух, а і церкви. На Євромайдані та після нього церкви та релігійні організації власною діяльністю значно посилюють українське громадянське суспільство, діючи як

самі, так і через парацерковні організації та рухи. Митрополит Онуфрій висловився на цю тему так: «На наше глибоке переконання, в Україні є неможливим ані одержавлення церкви, ані маргіналізація релігійного фактору. Релігійну сферу не можна перетворити на продовження державного апарату, з одного боку, та неможливо винести на маргінес, з іншого боку. А це означає, що ми покликані будувати партнерські взаємини. Мотивом для формування таких взаємин є усвідомлення спільної відповідальності за сьогодення та майбутнє України» [Там само].

Очевидна слабкість українських церков, держави та громадянського суспільства дозволяє не боятися авторитарних та фундаменталістичних сценаріїв розвитку ситуації в Україні. Вони – малореалістичні. Саме тому митрополит Онуфрій як головуєчий у ВРЦіРО запропонував перейти до нового формату відносин у трикутнику «держава-церкви-громадянське суспільство»: «Нині церкви та релігійні організації мають допомогти у новому відродженні української держави. І тут відкривається широке поле для взаємодії між церквами і громадянським суспільством. Та солідарність, яка виникла за останні місяці серед нас, у ВРЦіРО, є новим кроком в нашій історії. Сьогодні саме знизу мають творитися вже оновлені партнерські відносини церков і громадянського суспільства. Самим ходом історії ми покликані до синергії між церквами, громадянським суспільством і державою, як трьома самостійними інституціями. Синергія передбачає не злиття чи поглинення однієї інституції іншою, а творчу взаємодію на благо народу України» [392]. Такі відносини можна назвати не лише партнерськими, а і союзницькими. Загальна логіка сказаного митрополитом Онуфрієм така ж, як і логіка, що лежить в основі ЄС чи НАТО. Адже сьогодні суверенітет держави залежить не стільки від її самостійності, скільки від того, яких і скільки союзників вона має держава. Так само і автономія церков, захист їх прав залежить не стільки від того, наскільки ефективно вдається не взаємодіяти із державою і суспільством, скільки від того, наскільки держава і суспільство бачать у церкві союзницьку силу, партнера у реалізації загального потенціалу країни. Союзницькі відносини церкви і держави дозволяють церкві

не лише ефективніше захищати власний суверенітет і автономію, а і реалізовувати власну соціальну політику, здійснювати місіонерські проекти, спрямовані на досягнення загального блага. Митрополит Онуфрій з цього приводу зазначив: «Сьогодні українське громадянське суспільство ще перебуває у стадії становлення. І єдині потужні інститути громадянського суспільства – це церкви. Так сталося, що церкви – це природній стратегічний партнер держави у формуванні української політичної нації, що живе за всіма принципами верховенства права та захисту прав людини, але розвиває внутрішнє традиційне багатство людського потенціалу. Наше завдання – уникнути вузько-етнічних моделей, з одного боку, та розмивання ідентичності у глобальному плавильному тиглі, з іншого боку. Традиційна релігійність, яка позбавлена фундаменталізму та радикалізму, яка протистоїть релятивізму та нігілізму – це саме той елемент суспільного життя, який може стати визначальним для майбутнього України» [Там само]. Митрополит Онуфрій визнав, що ще недавно і у церков, і у держави, і у громадянського суспільства не було готовності до нової партнерської моделі відносин. Але події на майдані, під час яких допомога церков суспільству була важливою і часто мала історичне значення, становище радикально змінилося. У зв'язку із цим митрополит Онуфрій доволі різко заявив: «Можливо, раніше ще ні церкви, ні держава, ні суспільство не були готові прийняти соціального лідерства церков в Україні, не могли спокійно реагувати на повноцінне партнерство у трикутнику «церкви-суспільство-держава». Але сьогодні, після всіх тих подій, у яких ВРЦіРО, церкви, релігійні організації проявили себе як сповідники твердої віри та абсолютних цінностей, не можна вже не творити нової реальності. Ми більше не можемо чекати прийняття кожного законопроекту місяцями і роками, буквально вимолювати все те, що давно необхідне для України. Треба швидко, просто, ефективно перейти до нової моделі, перейти Рубікон. Тому сьогодні на всіх нас лежить величезна відповідальність за правильний вибір» [Там само].

Після Революції гідності УПЦ разом із іншими церквами очікувала на прийняття в якості закону «Концепції державно-церковних стосунків»,

розробленої у 2004 році ВРЦіРО разом із Центром імені О.Разумкова. У першій частині цієї концепції закріплювалися і розвивалися норми діючого профільного «Закону про свободу совісті та релігійні організації», забезпечуючи захист прав вірних та релігійних організацій за американським взірцем. У другій частині концепції держава і церква, суспільство і церква, школа і церква представлені як такі, що зберігають власну автономію, але при цьому мають між собою партнерські відносини. Сама модель партнерської взаємодії, пропонована у концепції, нагадує за своїми основними характеристиками німецьку парадигму дієвого партнерства церков та держави [460]. На жаль, держава прийняла дещо іншу стратегію впровадження партнерських відносин у трикутнику «держава-церква-громадянське суспільство». Основні зусилля були спрямовані на створення нормативної бази для капеланства у війську та інших соціально важливих сферах, на визнання процесу та результатів духовної освіти згідно із новим законом про освіту, на надання церквам права засновувати школи та дитячі садки тощо. Церкви, в свою чергу, переключилися на лобіювання змін до Конституції, зокрема, запропонували доповнити норму 35 статті про розділення церкви та держави згадкою про партнерські відносини між ними.

Із обранням митрополита Онуфрія предстоятелем УПЦ він зайняв зовсім іншу позицію. У першому інтерв'ю, яке він дав 15 вересня 2014 року через місяць після обрання його Митрополитом Київським Блаженнійший Онуфрій заявив про те, що проповідувати необхідно виключно тим, хто прийде в храм, йти у суспільство священикам не потрібно, оскільки люди їх там зовсім не чекають [293]. Важко уявити, щоб православні єпископи виступали за мінімізацію взаємодій із державою та суспільством в Росії, Греції, Румунії, Болгарії та інших країнах світу, але в Україні така позиція сприймається все ще можливою внаслідок деякої пасивності громадянського суспільства та державних органів, що відповідають за релігійну політику [460].

Також після обрання місцеблюстителем київської кафедри митрополит Онуфрій погодився на активізацію перемовин між УПЦ та УПЦ КП і УАПЦ, щодо майбутнього українського православ'я. Це рішення митрополита Онуфрія

і Синоду УПЦ було викликано особливими обставинами, що склалися відразу після перемоги Євромайдану. У відповідь на звернення священного синоду УПЦ КП від 22 лютого 2014 року «з приводу необхідності невідкладного подолання розділення православної Церкви в Україні на своєму засіданні 24 лютого 2014 року Священний Синод УПЦ засвідчив готовність до діалогу з УПЦ КП та УАПЦ» [142]. Також було створено комісію «для діалогу з представниками УПЦ КП та УАПЦ». Слід звернути увагу вже на саму назву комісії. До 2014 року УПЦ мала комісію по діалогу лише з УАПЦ. Щодо УПЦ КП, то існувала лише комісія «з підготовки діалогу», і то вона функціонувала лише в часи президенства Віктора Ющенка. В 2014-му вже сама назва комісії мала вказувати на серйозні наміри керівництва УПЦ провести перемовини з УПЦ КП. Необхідність таких перемовин зумовлювалась загальною ситуацією у суспільстві, оскільки на Євромайдані звучали вимоги негайно об'єднати українське православ'я. У разі відмови існувала реальна погроза захоплення Києво-Печерської Лаври та інших культових споруд прибічниками УПЦ КП. Напередодні засідання Синоду 24 лютого 2014 року, на якому було обрано місцеблюстителя значні маси з Євромайдану на чолі з колишнім священником УПЦ КП П.Добрянським намагалися захопити Києво-Печерську Лавру. На захист Лаври приїхали не лише представники керівництва Євромайдану, але й члени Синоду УПЦ КП. В результаті керівництво УПЦ відчувало себе зобов'язаними провести перемовини з УПЦ КП. Важливо, що з п'яти членів комісії три були пов'язані з ліберальним проукраїнським крилом, а саме: єпископ Львівський і Галицький Філарет (Кучеров), протоієрей Микола Данилевич та професор В.В. Бурега. Голова комісії архієпископ Луганський і Алчевський Митрофан, керівник відділу зовнішніх зв'язків УПЦ, займав нейтральну позицію, визнаючи необхідність провести перемовини, або хоча б імітувати їх. П'ятий член комісії, представник крайніх консерваторів Кам'янець-Подільський і Городоцький архієпископ Феодор на першому робочому засіданні комісії повністю підтримав необхідність перемовин із УПЦ КП. Керівництво Московського Патріархату, а також російські церковні публіцисти бурхливо реагували на саму назву комісії,

оскільки за їхніми переконаннями УПЦ КП не могла бути повноцінним суб'єктом перемовин. На думку російських та проросійських церковних діячів переговори можна було розпочинати лише у випадку, якби УПЦ КП заявило про намір покаятися у розколі та повернутися до складу УПЦ.

УПЦ КП зробила суттєвий крок назустріч традиційним вимогам УПЦ вести перемовини згідно із логікою православних канонів, а не політичної доцільності. В зверненні Архієрейського собору від 11 березня 2014 року до УПЦ підкреслювалося: «Ми, як і ви, бажаємо здійснити це об'єднання на основі канонічного порядку і традицій Православної Церкви» [152]. Звичайно, сама УПЦ КП вважала головним канонічним принципом для об'єднання необхідність існування у самостійній державі із тисячолітньою православною традицією, якою є Україна, автокефальної церкви. «Низка правил та традицій православ'я свідчить про тісний зв'язок між державним станом народу і статусом автокефалії його Церкви. Зокрема про це говорять 34 Апостольське правило: «Єпископам всякого народу належить знати першого серед них, і визнавати його, як главу, і нічого, що перевищує його владу, не творити без його розсуду...», 17 правило IV Вселенського Собору, 38 правило VI Вселенського Собору, де вказано, що «устрій церковних справ повинен відповідати політичним і громадським формам», та численні історичні прецеденти проголошення автокефалії Помісних Церков у минулому» [Там само]. Дійсно, відповідні канони передбачають можливість для України творення автокефальної православної церкви. У дусі цих правил в Зверненні Архієрейського собору перетлумачуються політичні максими ідейної пропаганди УПЦ КП: «Принцип «у незалежній державі – незалежна (автокефальна) Церква» – норма православної традиції, а не вигадка сучасних політиків, як вас намагаються переконати неправдомовці» [Там само]. Керівництво УПЦ КП в якості головного аргументу посилялося на конкретні прецеденти застосування канонічних норм щодо автокефального устрою православ'я в різних країнах в ХХ столітті. Ці аргументи замінюють звичайні штампи із минулого дискурсу УПЦ КП із посиленням на досвід самопроголошених автокефалій, які через кілька десятиліть були визнані

Вселенським православ'ям. Ці аргументи, разом із посиланнями на документи Архієрейського собору УПЦ 1-3 листопада 1991 року [317], повертає обговорення статусу українського православ'я в канонічне русло: «Це підтверджується, окрім іншого, такими документами, як Томос Константинопольського Патріархату про визнання автокефалії Православної Церкви в Польщі, в якому цитується Апофегма патріарха Фотія: «Прийняти, що права, які торкаються церковних справ, а особливо справ парафій, повинні відповідати політичним і адміністративним перемінам» (1924 р.) і виписка з визначення Священного Синоду при Святійшому Патріарху Московському і всієї Русі від 19 листопада 1943 року №12 (Журнал Московської Патріархії № 3 за 1944 р., с. 3) щодо визнання автокефалії Грузинської Церкви, де сказано: «за церковними правилами (Всел. IV, 17 та ін.), церковні кордони повинні слідувати за державними» [152]. Саме виходячи з цих канонічних підстав Собор УПЦ 1-3 листопада 1991 р. ствердив: «Незалежна Церква у незалежній державі є канонічно виправданою та історично неминучою» [317]. Маємо зазначити, що під цим рішенням стоять підписи всіх тогочасних архієреїв УПЦ, в тому числі і нинішнього Місцеблюстителя престолу УПЦ митрополита Онуфрія» [152]. Вже сам перехід із мови політичних максим до дискурсу про канонічні засади можливого об'єднання був знаковим кроком з боку УПЦ КП. Пошук аргументів в церковній традиції та канонах показав якісне зростання аргументів на користь існування єдиної автокефальної православної церкви в Україні з боку керівництва УПЦ КП і бажання застосувати силу відповідної аргументації в дискусіях навколо перспектив українського православ'я. Однак, в «Заяві» Архієрейського собору УПЦ КП не було висловлено готовності принести покаяння за вчинення розколу.

За цих умов керівництво УПЦ вирішило в ході неофіційних консультацій перевірити серйозність намірів УПЦ КП щодо об'єднавчих процесів. Керівництву УПЦ КП було запропоновано до роздумів схему досягнення стану єдиної автокефальної православної церкви за взірцем позитивного болгарського досвіду подолання розколу. (1) УПЦ скликає Архієрейський собор, на який

приходить єпископат УПЦ КП, приносить формальне покаяння і приймається до складу УПЦ. (2) У цей же день об'єднана Церква просить Константинопольську патріархію як прадавню Церкву-Мати разом із іншими визнаними автокефальними православними церквами врегулювати канонічний статус об'єднаної УПЦ. (3) Предстоятелем Церкви мав би стати архієрей від УПЦ, керуючим справами і секретарем Синоду – від УПЦ КП. Представництво у Синоді мало бути рівним, а рішення прийматися двома третинами голосів. На Архієрейських соборах заради забезпечення прав меншості пропонувалося приймати усі рішення трьома четвертями голосів [183].

Керівництво УПЦ КП радо зустріло усі пропозиції, визнало їх слушність та можливість реалізації. Але при цьому вже під кінець неофіційних консультацій патріарх Філарет цілком несподівано висловив категоричне бажання бути Предстоятелем об'єднаної УПЦ [396]. Для керівництва УПЦ дане прагнення було ознакою небажання патріарха Філарета йти на об'єднання. Більше того, патріарх Філарет відразу запропонував альтернативний алгоритм єднання. (1) УПЦ МП відмовляється від рішень Харківського собору 1992 року, визнає Філарета законним предстоятелем УПЦ, а потім (2) приєднується до УПЦ КП, і (3) вже разом єдина церква просить визнання у Константинопольського патріарха. Таким сценарій для УПЦ означав би втрату визнання свого канонічного статусу із неясними перспективами, відпадиння значної частини громад у безпосереднє підпорядкування Московському патріархові безпосередньо або в межах проекту «Південно-Східної митрополії». Але навіть реалізація проекту УПЦ, описаного вище, але із зміною пункту про керівництво єдиною церквою на дзеркальний варіант (предстоятель – від УПЦ КП, керуючий справами і секретар Синоду – від УПЦ) викликала б спротив серед вірних УПЦ. Також сама особистість патріарха Філарета як сильного лідера із схильністю до диктаторських методів управління викликала негативну реакцію серед єпископату УПЦ, який звик до м'якого стилю керівництва церквою за часи правління митрополита Володимира. Власне небажання піти у відставку в ході об'єднавчих процесів незабаром патріарх Філарет підтвердив публічно [68].

Після цього ведення перемовин про об'єднання втрачало сенс [438]. Також доволі швидко відпала надія підписати оновлений варіант меморандуму про уникнення насильства у міжцерковних відносинах. У Зверненні Архієрейського собору УПЦ КП від 11 березня 2014 року говорилося: «Хочемо всіх ще раз запевнити, що Київський Патріархат не заохочує, не підтримує і не схвалює погромів чи захоплень храмів УПЦ МП. Ми переконані, що подолати розділення зможемо лише мирним шляхом. У зв'язку з цим закликаємо всіх наших прихильників не піддаватися на жодні провокаційні заклики, пам'ятати про свою християнську гідність та відповідальність» [152]. Але вже через місяць, коли почали зникати надії на об'єднання, почалася хвиля переходів громад із УПЦ до УПЦ КП із випадками взаємного насилля.

Оскільки комісії з об'єднання ніяк не могли провести спільного засідання, прихильники УПЦ КП та експерти запідозрили, що керівництво УПЦ насправді має на меті затягування часу [475]. Дійсно, відразу після Революції гідності існувала небезпека насильницьких дій щодо Києво-Печерської Лаври та інших храмів столиці. Мотив недопущення цих захоплень був вирішальним у демонстрації відкритості УПЦ до УПЦ КП, але не менш важливим було з'ясувати чи хоче УПЦ КП об'єднання? Як бачимо, патріарх Філарет бажав простого приєднання УПЦ до своєї юрисдикції, і це при тому, що УПЦ КП багато разів засуджувало пропозиції УПЦ як такі, що передбачають «приєднання», а не «об'єднання». Слід відмітити, що в 2014-му суспільство за провал об'єднання УПЦ та УПЦ КП в основному винуватило митрополита Онуфрія, а не патріарха Кирила. І це значно полегшувалося появу процесів відходу громад УПЦ до УПЦ КП.

Хвиля переходів громад із УПЦ до УПЦ КП і спротив УПЦ цьому процесу породила близько 30 конфліктів навколо храмових споруд в 2014 році та вдвічі більше проблемних ситуацій в 2015-му. Загалом за 2014-2016 роки УПЦ КП вдалося завершити перехід у свою власність 39 храмів, що складає приблизно третину від наявних «гарячих точок» [5]. Серед активних вірних УПЦ це привело до наростання антифіларетівських настроїв. На фоні соціальної депресії та

конфліктів навколо храмів серед вірних УПЦ розповсюдилась антипатія до всіх вимог суспільства щодо об'єднання із УПЦ КП. Таким чином, незначна кількість храмових споруд, придбана в результаті переходів для УПЦ КП виявилася «піровою перемогою», оскільки ці процеси радикально відштовхнули єпископат, священство і більшість активних мирян УПЦ від всякого можливого діалогу із УПЦ КП.

Важливою причиною для відмови керівництва УПЦ від офіційних перемовин із УПЦ стало втручання оточення патріарха Філарета в процес виборів нового предстоятеля УПЦ. Відомий релігієзнавець Юрій Чорноморець так описав діяльність керівництва УПЦ КП, підкреслюючи відповідальність особисто патріарха: «Після смерті предстоятеля УПЦ Митрополита Володимира Патріарх Філарет постав перед новим вибором. Кого підтримати? Партію більшості митрополитів Онуфрія й Антонія? Партію значної меншості митрополитів Іларіона і Павла? Дивно, але Патріарх підтримує партію мікроскопічної меншості молодого Митрополита Олександра Драбинко. На майбутньому виборчому соборі із 58 виборців узагалі не буде владики Олександра, а його партія має лише 4 (чотири) голоси! І однак Патріарх Філарет, з подачі ненайкращих людей із свого різноманітного оточення, робить спробу вплинути на процеси всередині іншої юрисдикції, підтримуючи найменшу і найненадійнішу силу в УПЦ» [438]. Як відомо, митрополиту Олександр Драбинко вдалося зібрати на підтримку кандидатури митрополита Вінницького Симеона 9 голосів, але в цілому песимістичний для цієї групи прогноз Ю. Чорноморця цілком підтвердився. До речі, за свідченнями очевидців, додаткові 5 голосів були отримані буквально напередодні виборів предстоятеля УПЦ завдяки тиску на єпископів з боку окремих губернаторів, які діяли на прохання патріарха Філарета. При цьому керівництво УПЦ оцінило дії губернаторів як такі, що замовлені Адміністрацією Президента, і це сприяло відчуженню цієї юрисдикції від української державної влади у подальшій перспективі.

Навесні 2014 року патріарха Філарета умовили стати на бік групи митрополита Олександра Драбинко архієпископ Євстратій (Зоря) і

відповідальний за взаємодію УПЦ КП із силовими структурами протоієрей Микола Салабай. Вказані особи були активними у телевізійній кампанії проти митрополитів Онуфрія та Антонія, яку активно проводив канал «1+1». Саме втручання керівництва УПЦ КП у перебіг передвиборчої кампанії стало вирішальним фактором до різкого погіршення ставлення більшості єпископату УПЦ до патріарха Філарета, його оточення і УПЦ КП як цілого [178].

Додатковим фактором погіршення відносин із УПЦ КП в 2015 році було постійне втручання УПЦ в перемовини між УПЦ КП та УАПЦ щодо їх об'єднання. Традиційно УПЦ не бажала приєднання УАПЦ до УПЦ КП, оскільки це наблизило б можливе визнання автокефального українського православ'я з боку Константинопольського патріархату в відповідності до «Домовленостей» 2001 року. 24 лютого 2015 року після важкої хвороби помер предстоятель УАПЦ митрополит Мефодій. Головний претендент на пост голови УАПЦ митрополит Львівський Макарій позитивно ставився до єднання із УПЦ КП при перемовинах між цими юрисдикціями в 2008 і 2011 роках. Восени 2011 року митрополит Макарій навіть мав відкритий конфлікт із митрополитом Мефодієм, оскільки пропонував негайно приєднуватися до УПЦ КП. Під час передвиборчих консультацій в 2015 році митрополит Макарій обіцяв всіляко сприяти єднанню українського православ'я, відкинувши особисті амбіції. Проте відразу після свого обрання 4 червня 2015 року митрополит Макарій почав говорити про те, що визнає лише «дійсне об'єднання», а не «приєднання» до УПЦ КП. Перемовини УПЦ КП та УАПЦ 8 червня 2015 року відбувалися за посередництва архієреїв Константинопольського патріархату українського походження, які навіть поставили власні підписи під «Підсумковим рішенням комісії для ведення діалогу УАПЦ і УПЦ КП» (єпископ Іларіон із УПЦ в Канаді і єпископ Даниїл із УПЦ в США) [230]. Об'єднавчий собор було намічено провести 14 вересня 2015 року, забезпечивши пропорційне представництво двох юрисдикцій. Пізніше квота УАПЦ була збільшена до 35% учасників собору. 10 пункт «Підсумкового рішення» передбачав: «Від моменту відкриття роботи Об'єднавчого Собору і до моменту прийняття Об'єднавчим Собором рішення

про об'єднання УАПЦ і УПЦ КП в єдину Церкву та про Предстоятеля об'єднаної Церкви, Предстоятелі УАПЦ і УПЦ КП є співголовами Об'єднавчого Собору» [Там само]. Також була врахована вимога УАПЦ щодо назви об'єднаної Церкви. А саме, 11 пункт документу звучав так: «На Об'єднавчий Собор виносяться всі пропозиції та умови об'єднання, затверджені Собором УАПЦ (4-5 червня 2015 р.) та Священним Синодом УПЦ КП (12 травня 2015 р.), в тому числі питання Предстоятеля і назви об'єднаної Церкви, беручи до уваги позицію Собору УАПЦ щодо назви для об'єднаної Церкви «Українська Автокефальна Православна Церква Київський Патріархат». Рішення за всіма питаннями Об'єднавчий Собор приймає більшістю голосів» [Там само]. Отже, з одного боку була відкритість щодо збереження історичної назви «УАПЦ» разом із додатком «КП», але при цьому питання назви було віддано на добру волю УПЦ КП, за якою було 65% голосів на об'єднавчому соборі. Після тривалих консультацій всередині керівництва УАПЦ Архієрейський собор цієї юрисдикції відмовився від «Підсумкового рішення» 8 червня і зірвав об'єднавчий процес [27]. За даними Прес-служби Правого сектора митрополит Макарій (Мелетич) відмовся від намірів об'єднуватися із УПЦ КП під тиском керівництва УПЦ та фінансової стимуляції з боку наближеного до митрополита Антонія (Паканіча) олігарха Вадима Новінського [275]. Звичайно, що УПЦ і РПЦ були найбільше зацікавлені у зриві приєднання УАПЦ до УПЦ КП [397]. Для УПЦ КП було вигідним як приєднання УАПЦ як цілого, так і поступовий перехід окремих громад, а тому запропоновані патріархом Філаретом компроміси не передбачали, нажаль, збереження автономії УАПЦ за взірцем статусу РПЦЗ в РПЦ [154]. Зрив перемовин з вини УАПЦ негативно позначився на іміджі цієї юрисдикції у суспільстві та призвів до падіння авторитету церковного керівництва серед священства і вірних. Хвиля переходів із УАПЦ до УПЦ КП ускладнила становище цієї і так нечисленної за громадами юрисдикції. Звинувачення єпископату УАПЦ у співробітництві із УПЦ та РПЦ було сприйнято як правдоподібне, оскільки авторитет єпископів цієї юрисдикції є дуже низьким через низку скандальних подробиць із їх біографій [388].

Таким чином, УПЦ в 2014-2015 роках опинилася в несприятливому зовнішньому контексті, ввійшовши в затяжну конфронтацію із суспільством та УПЦ КП. Зміна орієнтації керівництва УПЦ на проросійську, поступова відмова від підтримки української влади та ігнорування гострих потреб захисту батьківщини, недостатності місіонерської та соціальної роботи, зумовлювали повномасштабну кризу УПЦ. Але особливо поглибила кризу внутрішня боротьба в УПЦ, яка розгорнулася під час виборів Предстоятеля і переросла в затяжне протистояння, що знищувало позитивний потенціал цієї юрисдикції та сприяла деструкції надбань часів правління митрополита Володимира (Сабодана).

Ініціатива інформаційної війни всередині УПЦ належала митрополиту Олександру Драбинко. Після обрання митрополита Онуфрія місцеблюстителем, владика Олександр поставив за мету обрання предстоятелем того, хто погодився б реальну власну передати в його руки [178]. Переговори щодо цього йшли із митрополитом Митрофаном Луганським, митрополитом Симеоном Вінницьким, митрополитом Анатолієм Сарненським і навіть із митрополитом Іларіоном Донецьким. Консультації затягувалися, і те що владика Олександр довго не міг визначитися із кандидатурою, яку він просуватиме, негативно позначалося на кампанії. Задум митрополита Олександра полягав у послідовній реалізації кількох кроків: (1) дискредитація митрополита Антонія та усунення його з посади керуючого справами УПЦ на найближчому засіданні Синоду весною 2014 року; (2) висунення альтернативної щодо митрополитів Онуфрія і Антонія кандидатури на пост предстоятеля, та просування цієї кандидатури як продовжувача справи митрополита Володимира; (3) дискредитація митрополита Онуфрія [183]. До інформаційної кампанії проти митрополита Антонія, яку, за деякими свідченнями, фінансував Андрій Деркач (за іншими даними митрополит Олександр сам платив за все), були залучені телеканал «1+1», газета «Урядовий кур'єр», інтернет-видання «Портал-Кредо». Наприклад, 5 квітня 2014 року в газеті «Урядовий кур'єр» було опубліковано статтю «Проект «Ламання Церкви» через коліно: час збирати каміння» [390]. Під псевдонімом Влад Стравінський один із спічрайтерів митрополита Олександра приписував митрополиту Антонію

честолюбні плани із захоплення поста предстоятеля. Затримання владики Олександра після історії із зникненням черниць в червні 2013 року було нібито приводом для шантажу митрополита Володимира, щоб змусити останнього піти у відставку. У статті стверджувалося, що метою керівництва держави було створення єдиної помісної церкви на чолі із митрополитом Антонієм, яка б підтримала В.Януковича на виборах президента, що мали відбутися 2015 року. Метою статті була дискредитація митрополита Антонія в церковному середовищі як особи, що зрадила свого покровителя митрополита Володимира. Також стаття повинна була посіяти недовіру щодо митрополита Антонія з боку патріарха Кирила як учасника проєктів творення єдиної помісної церкви. І нарешті, стаття очевидно підривала авторитет владики Антонія в світському середовищі України – як і численні сюжети на «1+1».

Явно у відповідь на статтю «Проєкт «Ламання Церкви» через коліно: час збирати каміння» 8 квітня з'явилася публікація «Два Олександри» [92]. У цьому матеріалі владику Олександр зображувався як співорганізатор торгівлі «Лексусами», співучасник «викраденні черниць» Покровського монастиря, гомосексуаліст.

Митрополитом Олександром і оточенням митрополита Антонія на розгляд Синоду УПЦ були подані два пакети документів, які мали на меті відповідно відсторонення керуючого справами та переведення на спокій бувшого секретаря митрополита Володимира. Владиці Антонію у вину були поставлені нібито наявні в 2013 році: (1) спроби відсторонити митрополита Володимира і самому зайняти посаду предстоятеля УПЦ за допомогою В.Януковича, (2) участь в обмеженні свободи владики Олександра, (3) неналежне лікування митрополита Володимира, яке привело до стрімкого розвитку у старіючого предстоятеля онкологічного захворювання. Митрополита Олександра звинувачували у спробах розколоти УПЦ, в участі у дискредитації церкви з боку світських ЗМІ, у відсутності необхідної поваги до членів Синоду [183].

Намагаючись створити в межах УПЦ негативний імідж для митрополита Антонія, 9 квітня митрополит Олександр (Драбинко) і о. Г. Коваленко зібрали

нараду голів регіональних прес-служб. На нараді взагалі намагалися примирити Схід і Захід. Але під кінець наради митрополит Олександр підняв тему публікацій у ЗМІ матеріалів із компроматом. Були прямо заявлені наступні тези: (1) У церкві є диктатор – це митрополит Антоній (Паканіч). З ним я буду боротися всіма способами. (2) Орієнтуйтеся у всьому на мене. Всі Ви – перспективні люди, яких я ціную, а м. Онуфрій, м. Антоній та інші Вас не цінять. Будьте зі мною, що не ставалося, бо я – єдиний виразник лінії Блаженішого та єдиний захисник його інтересів. (3) Я згодний із тим, що написано у статті в «Урядовому кур'єрі», тому що це правда, а не маніпуляції.

Більшість тих, хто були на нараді в замішанні від дій митрополита Олександра і від того, з якою енергією та відвертістю були заявлені тези про необхідність війни всередині УПЦ. Всю цю програму він має надію реалізувати серед іншого і через наступний фестиваль ЗМІ, який мав відбутися протягом місяця у Вінниці. Керівництво УПЦ фестиваль ЗМІ анулювало, і пропагандистське представлення митрополита Симеона Вінницького як кандидатури від владики Олександра довелося перенести у репортажі «1+1».

При підготовці до Синоду 19 червня 2014 року митрополит Олександр використовував різного роду документи, підписані митрополитом Володимиром, які дійсно подавалися в церковні та світські інстанції в 2013 році, а також ті, які не були раніше нікому відомі. Сторона митрополита Антонія поставила питання про фальсифікацію документів за допомогою факсиміле митрополита Володимира, а також робила особливий наголос на небезпеці розколу в УПЦ через деструктивні дії владики Олександра [183].

Засідання Синоду відбулося 19 червня 2014 року, і на ньому не було ухвалено рішення ані про відставку митрополита Антонія, ані про ухід на спокій митрополита Олександра. Протистояння приводило лише до того, що митрополит Антоній все більше рухався у руслі консервативної траєкторії, яка задавалася митрополитом Онуфрієм. Союз владик Онуфрія та Антоній був викликаний не лише протистоянням владиці Олександрю, але і бажанням Антонія залишитися керуючим справами у випадку, якщо б вибори предстоятеля

були ним програні. В цілому ці розрахунки справдилися, і хоча Онуфрій та Антоній були конкурентами на виборах, після 13 серпня 2014 року їх тандем не зник, але лише зміцнився [178].

Скандальні публікації та телесюжети, які мали дискредитувати особисто митрополитів Антонія та Олександра, вдарили по загальному іміджу УПЦ. Також ця боротьба вплинула на настрої єпископату. Якщо восени 2013 року 65% єпархіальних єпископів УПЦ підтримували кандидатуру митрополита Антонія, то в серпні 2014-го ситуація змінилася. Поміркований єпископат побачив, що митрополит Антоній не зумів організувати ефективного відсторонення митрополита Олександра, не зміг надати допомоги у захисті православних храмів у провінції (м. Суми, Рівненська область), не знайшов спільної мови із новою владою. Голоси поміркованого єпископату почали перетікати на бік митрополита Онуфрія. Останній влітку 2014-го року заручився підтримкою консервативного крила УПЦ, пообіцявши повну недоторканність їм самим та сприяння їх ставленикам [183]. Ці обіцянки зберегти статус-кво для всіх вплинули на позиції поміркованого єпископату, що все ще вагався, оскільки митрополит Антоній таких гарантій не надавав. Також такого роду заяви про збереження за кожним єпископом його позицій та відсутність у майбутньому репресій вплинули на проукраїнську групу, що орієнтувалася на владу Олександра: вони не боялися втрати позицій, якщо буде обрано митрополита Онуфрія. Також митрополит Антоній вважав, що слід турбуватися про позицію лише 4 вікарних єпископів, які за статутом голів синодальних відділів мали право голосувати на виборах предстоятеля. Однак напередодні виборів, рішенням Синоду, прийнятим на пропозицію митрополита Онуфрія, право голосу надавалося всім 22 вікарним архієреям [141]. Якби митрополит Антоній як керуючий справами ефективно захищав інтереси УПЦ в період Євромайдану і початку війни, зміг би налагодити співробітництво із новою владою, яке б гарантувало безпроблемний розвиток юрисдикції, то він би отримав підтримку більшості, не дивлячись на власну деяку схильність до авторитарного стилю правління. Але у виборі між митрополитами Онуфрієм і Антонієм як

безпомічними перед новими викликами і постмайданною владою, єпископи вибирали менш авторитарного Онуфрія, який обіцяв відсутність хвилі відставок під час свого предстоятельства.

На Соборі при голосуванні 13 серпня у першому турі митрополит Онуфрій отримав 36 голосів, митрополит Антоній – 24, митрополит Симеон – 9, митрополит Павло – 3. У другому турі партія владики Олександра та прихильники митрополита Павла підтримали митрополита Онуфрія, за якого всього проголосували 48 єпископів УПЦ. Митрополит Антоній практично не зміг привернути нових прихильників, і мав у другому турі 25 голосів на користь своєї кандидатури.

Після виборів Собор єпископів УПЦ прийняв «Постанову» [338]. У документі перебільшено оптимістично підводилися підсумки правління покійного предстоятеля: «Протягом двадцяти двох років, коли Його Блаженство стояв на чолі нашої Церкви, відбулося справжнє духовне відродження України. Збудовано тисячі храмів та монастирів, канонізовано більше 250 святих, відкрито нові духовні та богословські навчальні заклади, створено сотні церковних засобів масової інформації» (пункт 2). За минулий після Собору час не реалізованими залишилися заходи із вшанування пам'яті митрополита Володимира: не встановлено йому пам'ятнику (пункт 3), і не виданого повного зібрання його творів (пункт 4). Під тиском ряду архієреїв, які відчували патріотичні настрої пастви (владики із Західної України, Волинсько-Рівненського регіону, Полтавщини, тощо) було прийняте, не дивлячись на спротив митрополитів Онуфрія та Агафангела, наступне рішення щодо перемовин про об'єднання: «Собор Єпископів вважає невідкладним завданням Української Православної Церкви докласти реальних зусиль для подолання церковних розділень в Україні. Ми знов і знов підкреслюємо, що подолання розколу має відбуватися виключно на основі церковних канонів та без втручання в цей процес політичних чинників. Подолання церковних розділень в Україні є заповітом, який залишив нам Блаженніший Митрополит Володимир, і ми маємо цей заповіт виконати» (пункт 8). Нажаль, ця вимога постави не виконана, і

загальний дрейф УПЦ до відвертої антиукраїнської позиції унеможливив її виконання. Документ доволі сміливо закликав «ополченців» здати зброю і розпочати дійсний діалог: «Закликаємо всіх, хто незаконно узяв до рук зброю, скласти її та шукати шляхів мирного вирішення конфлікту» (пункт 9). УПЦ знайшла в собі сили протестувати проти вбивств протестантських служителів у Слов'янську та інших переслідувань віруючих на Донбасі: «Ми висловлюємо занепокоєння тим, що в зоні військових дій регулярно фіксуються факти насильства щодо церковних служителів. Це несе загрозу порушення міжконфесійного та міжрелігійного миру в Україні. Висловлюємо співчуття родинам та близьким усіх православних священників та служителів інших християнських конфесій, які загинули або постраждали під час військових дій. Закликаємо органи державної влади до неупередженого розслідування усіх випадків насильницьких дій проти служителів християнських церков та інших релігійних організацій» (пункт 10). Рішення собору посилити гуманітарну допомогу постраждалим у зоні АТО та надати всебічну підтримку вимушеним переселенцям було виконано лише частково (пункт 11). Цікаво, що Собор єпископів УПЦ присвятив окремий, 12-й, пункт постанови антицерковній пропаганді, яка розповсюджувалась на замовлення митрополита Олександра (Драбинко): «Собор Єпископів з жалем констатує, що у період підготовки до обрання нового Предстоятеля з боку окремих засобів масової інформації було розпочато брудну кампанію проти Української Православної Церкви, під час якої суспільству систематично подавалася неправдива та викривлена інформація про внутрішнє життя Церкви. Вважаємо, що такі дії журналістів не лише не відповідають вимогам професійної етики, але й несуть у собі загрозу міжконфесійному миру в країні. Закликаємо засоби масової інформації з максимальною відповідальністю ставитися до висвітлення подій церковного життя. Українська Православна Церква відкрита до конструктивної співпраці зі ЗМІ заради збереження духовних та культурних цінностей українського народу, ствердження моралі та розвитку інститутів громадянського суспільства» [338]. Дивно, але винні за антицерковну пропаганду із середовища УПЦ так і не були

покарані до сьогодні. В цілому проукраїнська і прогресивна «Постанова» собору УПЦ мали врівноважити обрання консервативного предстоятеля [474]. Нажаль, митрополит Онуфрій заблокував практичну реалізацію «Постанови» Собору і задав зовсім інший вектор розвитку УПЦ – фундаменталістичний та проросійський.

Після обрання Онуфрія Київським митрополитом відбулося переформатування керівного апарату УПЦ, пов'язане із поступовим відстороненням проукраїнськи налаштованих професіоналів та заміною їх на консервативні проросійські кадри.

Ще до смерті митрополита Володимира були звільнено цілий ряд співробітників Київської митрополії, близьких до митрополита Олександра (Драбинко). З посади заступника голови Відділу зовнішніх церковних справ був звільнений протоієрей Валерій Кравець і ряд інших співробітників. На засіданні Синоду 19 червня був ліквідований Нагородний відділ, контрольований владикою Олександром [143]. Тоді ж було звільнено Волинця Валентина Феодосійовича з посади голови Юридичного відділу Української Православної Церкви [Там само]. Ця відставка відбулася не дивлячись на те, що звичайно у період місцеблюстителства такі кадрові зміни заборонені. На цьому ж засіданні було прийнято рішення звільнити архімандрита Віктора (Бедь) з посади Уповноваженого Української Православної Церкви з питань вищої освіти і науки, у зв'язку з її скасуванням [Там само]. Цей наблизений до митрополита Олександра архімандрит був також звільнений з посади ректора Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила і Мефодія [Там само].

Незабаром після обрання Предстоятелем, митрополит Онуфрій демонстративно нагородив представників партії консервативних та проросійських архієреїв. 28 серпня 2014 року в сан митрополита були возведені архієпископи: Хустський і Виноградівський Марк, Луганський і Алчевський Митрофан, Тульчинський і Брацлавський Іонафан, Рівненський і Острозький Варфоломій, Кам'янець-Подільський і Городоцький Феодор. Перший був спеціально присланий на Україну для посилення проросійської партії та навіть

позиціонувався Москвою як можливий Предстоятель УПЦ. Не проявивши лідерських якостей, не зміг створити власну партію і стати главою УПЦ, але став наближеним до митрополита Онуфрія проросійським архієреєм. Владика Митрофана нагородили за перехід на сторону проросійських сил під час виборів предстоятеля та пасивність на Сході України під час штучного роздмухування сепаратистських настроїв. Владика Іонафан був нагороджений за багаторічну вірну службу ідеалам «руського міра». Митрополити Варфоломій та Феодор були захочені з причини свого крайнього консерватизму. У сан архієпископа були возведені проросійські єпископи: Макіївський Варнава, Ніжинський і Прилуцький Іриней, Володимир-Волинський і Ковельський Володимир, Івано-Франківський і Коломийський Пантелеїмон. Серед всіх проукраїнських архієреїв було відмічено лише одного: Предстоятель Української Православної Церкви нагородив митрополита Волинського і Луцького Ніфонта правом носіння другої панагії [395].

На засіданні Синоду 16 вересня 2014 року до числа постійних членів Синоду було введено давнього соратника, церковного діяча консервативного спрямування, митрополита Кам'янець-Подільського і Городоцького Феодора [144]. Він був також призначений Головою Церковного Суду Української Православної Церкви. З подачі митрополита Онуфрія поступово до активного служіння були повернуті вкрай консервативно налаштовані єпископи, які перебували на спокої. 16 вересня було прийнято рішення призначити єпископом Краснолиманським, вікарієм Горлівської єпархії єпископа Аліпія (Погребняка) [Там само]. Цей архієрей був одним із трьох єпископів, що були ініціаторами протесту у січні 1992 року проти курсу тодішнього Київського митрополита Філарета на автокефалізацію УПЦ. Повернення владика Аліпія до активного служіння стало символом повороту до фундаменталізму. Це призначення стало додатковим фактором неможливості об'єднання із УПЦ КП, оскільки патріарх Філарет вкрай негативно до єпископа Аліпія. Соратника митрополита Олександра (Драбинко) єпископа Макарівського Іларія, вікарія Київської

Митрополії, звільнили з посади голови Комітету з біоетики та етичних питань при Священному Синоді Української Православної Церкви [Там само].

Головні кадрові новації були пов'язані із інформаційною сферою УПЦ. Центральним в цій царині стало створення 16 вересня 2014 року Синодального інформаційного відділу на чолі із єпископом Климентом Ірпінським, вікарієм Київської митрополії [144]. У віддані протоієрея Георгія Коваленко залишили лише просвітництво, і то формально. Владика Климент був висунутий митрополитом Сергієм Тернопільським. Останній, будучи духовним батьком Климента, явно переоцінив його здібності. Климент не зміг налагодити ефективної роботи із світськими ЗМІ, привів церковні ЗМІ до занепаду, і від авторитету УПЦ в суспільстві, так важко завойованого в часи правління митрополита Володимира та інформаційної роботи протоієрея Георгія Коваленко не залишилося нічого. Головним редактором «Православної газети» було затверджено протоієрея Владислава Софійчука, відомого своїми консервативними поглядами. 29 вересня 2014 митрополитом Київським і всієї України Онуфрієм був призначений головним редактором офіційного сайту Української Православної Церкви був призначений сам владика Климент. Також було створено новий неофіційний сайт «УПЦ» під назвою «Православная жизнь». Цей сайт мав витіснити проект о. Г. Коваленко «Православіє в Україні», який півтора десятки років виконував роль головного неофіційного інформаційного проекту УПЦ і був доволі популярним. Головними журналістами сайту «Православная жизнь» стали проросійськи налаштовані миряни і священники. Головним редактором Київська митрополія зробила Наталію Горошкову – бувший редактор журналу «Фамілія», що видавався при проросійському Іонінському монастирі м. Києва. Важливу роль у проекті відіграє Дмитрій Марченко, який на російському телебаченні відкрито закликав Путіна «звільнити Київ від фашистів». Свої «антимайданні погляди» Д.Марченко не приховував [277] і систематично висловлював на порталі «Православіє в Україні» [276], а на новому сайті спеціалізувався на систематичній критиці всього українського. Силами цього «ядра» редакції сайту

«Православная жизнь» також видався журнал «Направо» для впливу на священство УПЦ. До роботи було залучено наближеного до В.Анісімова журналіста Сергія Герука. Ідеологом інформаційної війни проти постмайданної України, «розкольників» та «уніатів» став Максим Костенко, що був помічником Раїси Богатирьової в часи, коли вона очолювала РНБО України. Названі особи, разом із головним редактором «Уніан-Релігії» Анною Горпінченко, у своїй діяльності консультувалися із російським журналістом Д.Кисельовим та головою Синодального інформаційного відділу РПЦ В.Р.Легойдою ще з часів забезпечення інформаційного супроводу першого візиту патріарха Кирила в Україну. В 2014-2015 роках робота із російськими кураторами відбувалася як через владика Климента, що систематично бував у Москві, так і безпосередньо. Також із РФ були тісно пов'язані такі автори сайту «Православная жизнь» як професор Київської Духовної академії і куратор «антисектанської пропаганди» в УПЦ Віктор Чернишов, доцент КДА і відомий апологет концепту «русского міра» Тарас Борозенець, архімандрит Аліпій (Світлічний). Всі ці журналісти брали участь у нарадах, на яких головували митрополит Антоній та єпископ Климент. Цьому «інформаційному центру УПЦ» вдалося налагодити системну співпрацю із телеканалом «Інтер» та журналом «Кореспондент». На сайті «Кореспондент-нет» Максим Костенко розгорнув систематичну інформаційну війну як під власним прізвищем [235], так і під псевдонімом Мирослав Горський [87], який свого часу використовував владика Іонафан (Єлецьких). Пропагандистська кампанія проти УПЦ КП та України часто переходила межі пристойності, особливо коли патріарх Філарет попросив в США надати Україні зброю у межах виконання Будапештського меморандуму. Вся інформаційна політика УПЦ мала фінансову підтримку Вадима Новинського. Також була зроблена спроба використовувати для розпалювання інформаційної війни телебачення, а саме «17 канал» та «Канал Козацький», що належать В.Новинському.

В 2015 році додатковою силою у інформаційній війні став сайт «Спілки православних журналістів» (СПЖ) (<http://uoj.org.ua/>). Колектив журналістів

СПЖ також активно знімає відео-сюжети, який викладає на власному відео-каналі (<https://www.youtube.com/channel/UC9fWmcq4cpNNwj3Kpu4GzMw>). Новини і відео з сайту і каналу СПЖ активно запозичуються всіма ЗМІ УПЦ. Фінансує цей журналістський колектив донецький бізнесмен Віктор Вішневецький [197]. В минуле десятиліття він був спонсором десятників храмів та каплиць на шахтах Донбасу. Таку діяльність він провадив для того, щоб полегшити котування свого холдінгу на Варшавській біржі. Розбудова його холдінгу привела до великих кредитних капіталовкладень, які під час кризи не було нічим покривати. Очевидно, що допомога прийшла із РФ, і як В.Нурсенкісу, за неї В.Вишневецькому довелося віддячувати підтримкою інформаційної діяльності РПЦ в Україні. За деякими свідченнями, від УПЦ діяльність СПЖ курує архімандрит Віктор Коцаба, голова адміністративного апарату Київської митрополії, наближений до митрополита Антонія (Паканича). Команда СПЖ першими прибуває на місце подій, особливо якщо мова йде про конфлікти за храми, формує первинний контент, який потім транслюється всім основним інформаційним пулом УПЦ. До цього матеріалу з місця подій митрополія додає власні численні коментарі. Основними спікерами є митрополити Онуфрій та Антоній, єпископ Климент, наближені до владики Антонія заступник Голови Відділу зовнішніх справ протоієрей Микола Данилевич і голова Юридичного відділу УПЦ протоієрей Олександр Бахов. Активно транслюють коментарі наближених до бувшої Партії регіонів та Віктора Медведчука проросійських політологів Михайла Погребінського і Руслана Бортніка.

На нашу думку, ідеологічні посили, які сповіщалися церкві та суспільству за допомогою інформаційного центру УПЦ, тяжіли до двох міфологем. Перша міфологема – про УПЦ як церкву, що об'єднує Україну, має серед власних вірних множину різних ідентичностей, може бути миротворцем, якщо цій юрисдикції дати себе вільно проявити у повній мірі. Ця міфологема використовується УПЦ у спробах побудувати ефективну апологетику у змінних обставинах постмайданого українського соціуму та захистити власні храми. Друга

міфологема – про конкурентні релігійні організації як про джерело розбрату в українському та у глобальному контекстах.

Сучасний дослідник Ю.П.Чорноморець вважає ці дві міфологеми єдиними, оскільки, на його переконання, вони завжди були присутніми в ідеології УПЦ. Зокрема, український релігієзнавець стверджує: «Традиційний наратив Української Православної Церкви у єдності з Московським патріархатом був розповіддю про наступну драму: 1) православна церква в Україні повинна бути єдиною, панівною, об'єднувати всіх вірних православного віросповідання, бути миротворцем для суспільства та лікарем від політичного націоналізму в релігійній сфері; 2) драма «гріхопадіння» полягає у церковному розколі та політичному розбраті на теренах України; 3) УПЦ неодноразово закликала розкольників до перемовин, а політиків до згоди; 4) зараз УПЦ зазнає гонінь від політиків на місцях та в центрі, від «розкольників» та їх союзників; 5) страждання УПЦ завершаться есхатологічним торжеством, коли розкольники повернуться до лона церкви, відмовляться від націоналістичного і світського типу мислення на користь церковного образу думок та дій» [466, с. 36]. Стан інформаційної війни 2014-2015 років Ю.Чорноморець вважає наслідком кризи та розпаду описаного традиційного наративу УПЦ [466, с. 36-37]. Дослідник стверджує: «Після обрання митрополита Онуфрія предстоятелем УПЦ (13.08.2014) вже у вересні 2014 року ця церква розпочала масштабну інформаційну війну проти УПЦ КП. Ця війна не лише зробила УПЦ відповідальною за конфлікти навколо храмів. Ця війна дуже швидко перейшла усі межі політичної та церковної лояльності щодо України та стала антиукраїнською кампанією, яка повністю унеможливила подальшу ідентифікацію УПЦ МП як української церкви. Саме тому почали звучати цілком логічні пропозиції називати цю церкву «РПЦ в Україні». Такого роду зміни ідентичності перекреслили можливість позитивного розвитку розповіді УПЦ про саму себе, а тому наратив УПЦ втратив власну силу. Адже якщо не можна явити жодного позитивного сценарію для п'ятого, завершального, акту наративу, то не можливий і сам наратив як такий: спасіння Церкви у фіналі розповіді не

відбувається навіть у мріях. Колапс нарративу має глобальне значення для УПЦ, оскільки приведе до її саморуйнування: без нарративу Церква не може існувати історично довгий період і має зникнути протягом найбільше як одного покоління українців» [466, с. 37]. На наше переконання, слід визнати, що за часів митрополита Володимира в УПЦ не існувало «єдиного нарративу». В 1992-2004 роках УПЦ в основному притримувалася розповіді про себе як єдину істину Церкву, перебування поза межами якої є гріхом, а повернення до УПЦ – є благом. Такі міфи завжди продовжували культивуватися всередині церкви. Те, що у 2007-2013 роках УПЦ вписала цю розповідь у більш широкий контекст нового міфу про УПЦ як силу, що єднає Україну, привело до творення «апологетичної стратегії», яка перебільшувала українську ідентичність УПЦ та була продуктом для «зовнішнього споживання». Цей міф народився в умовах викликів часів В.Ющенка та культивувався і в часи президенства В.Януковича у межах риторики, спрямованої на захист самостійності УПЦ всередині Московського патріархату. Митрополит Онуфрій ніколи не відчував потреби розвивати міф про українськість УПЦ та її унікальну роль для єднання України. По-перше, як правильно відмічає Ю.П.Чорноморець: «Для публічного чи непублічного протистояння патріархові Кирилу новий предстоятель УПЦ не має ні світоглядного, ні особистого потенціалу. Він навіть не може впливати на єпископат, який його вибрав, а тим більше не може об'єднати його у тихому чи відвертому протистоянні Москві» [473, с. 99]. По-друге, на думку митрополита Онуфрія, церква автоматично займає центральне місце в житті людини і соціуму, і завойовувати це місце в процесі інкультурації – значить не вірити в надприродну силу церкви.

Цікаве зіткнення світоглядів відбулося на першій зустрічі новообраного предстоятеля УПЦ Онуфрія і Президента України П. Порошенка. Останній переконував співбесідника у тому, що церква повинна реагувати на зміну обставин у суспільстві та по-новому відкрити для себе необхідність проукраїнської теоретичної та практичної орієнтації. Митрополит Онуфрій висловив переконання, що церкву мають цінувати вже тому що вона – церква, і

жодних компромісних змін традиційної позиції не повинно бути. При цьому традиційність для предстоятеля УПЦ полягає у фундаменталізмі, ідеалом якого є консервативна афонська духовність, збереження за будь-яку ціну «канонічності», тощо.

Вловивши ці настрої митрополита Онуфрія, офіційні та неофіційні церковні ЗМІ УПЦ почали культивувати наступний міф: (1) ідеальним є суспільство традиційної православної релігійності, яке може існувати лише за умов домінування канонічної церкви; (2) Україна має численні проблеми через суспільний хаос, що породжується через заперечення частиною політикуму та релігійних організацій провідної ролі УПЦ в суспільному житті; (3) суспільна злагода існує завжди, коли релігійні та політичні лідери погоджуються із УПЦ; (4) обрання митрополита Онуфрія є унікальним шансом для України, оскільки саме його молитвами може бути збережена Україна; (5) завершення кризи полягатиме в національному примиренні після приходу до влади політиків, які практично реалізують ідеали фундаменталізму митрополита Онуфрія. Остання теза прямо не проговорюється, але саме на неї містяться численні натяки як у виступах, так у демонстрації підтримки таких політиків як Юрій Бойко, Олександр Вілкул, Вадим Новинський. Очевидно, що така ідеологічна розповідь не може претендувати на роль центрального месиджу в церковних ЗМІ. Прикметним є намагання створити культ особистості митрополита Онуфрія як «молитовника», «чудотворця», приписуючи в деякій мірі йому функції «спасителя» України. Звичайно, що надії на надприродню дію молитви предстоятеля зникають по мірі примноження жертв конфлікту. Церковні ЗМІ підкреслюють, що без такого молитовника-предстоятеля і без такої УПЦ, справи в Україні розвивалися значно гірше. Досягти широкої популярності такого роду культу особистості та культу УПЦ не вдається. Навпаки, усі соціологічні опитування яскраво демонструють падіння авторитету УПЦ як організації та відсутність значного авторитету митрополита Онуфрія як особистості у суспільстві. За умови деструкції міфологеми про УПЦ як суспільну силу, з новою силою повертається базова конфесійна ідеологема про УПЦ як канонічну церкву

та ворогів, які намагаються її знищити. Саме ця ідеологема стала основною у наступальній кампанії в межах інформаційної війни, яку в 2014-2015 роках активно вели офіційні та неофіційні церковні ЗМІ УПЦ.

Дві міфологеми, описані нами, в 2015 році УПЦ намагалася популяризувати в спеціально виданих брошурах, що великими накладками розповсюджувалися в храмах, особливо – Центральній та Західній Україні.

Міфологема про УПЦ як єдину істину церкву, існування якої є спасительним для України та яка має бути абсолютно недоторканою популяризувалася у виданні «Українська Православна Церква: міфи та реальність» [202]. В цій брошурі помітний акцент зроблено на самоцінності УПЦ. Крім укріплення вірних УПЦ у їх переконаннях, видання мало на меті вплив на суспільну думку. Співробітник Київської митрополії о.Віталій Бойко в офіційному коментарі пояснив призначення цього видання так: «Цільова аудиторія брошури — це, більшою мірою, люди, які знаходяться поза огорожею Церкви і які відповідно не володіють інформацією про події у Неї. Крім того, брошура буде корисна і воцерковленим людям, оскільки перед ними іноді виникають питання, на які важко знайти відповіді самотійно. У складні часи завжди знаходяться люди та організації, які бажають використати ситуацію в своїх цілях, і тим вносять ще більшу смуту. Часто боротьба ведеться саме в інформаційному полі, і парафіянам важливо бути готовими давати відповіді на найрізноманітніші і злободенні питання» [Там само]. Брошура побудована на спростуванні міфів про УПЦ, всупереч яким розвиваються концепти про церкву, які нібито «відображають реальність». Проблема полягає у тому, що «істина» є відображенням не того, чим УПЦ є в 2014-2015 роках, а тим, чим вона намагалася стати в часи правління митрополита Володимира. Таким чином, читачам пропонується ставитися до УПЦ сьогодні відповідно до того, чим вона була вчора. І навіть більше – чим вона не була, але чим вона себе вчора уявляла.

Міфологема про УПЦ КП як анти-церкву і головного ворога церкви та України знайшла відображення у брошурі «“Київський Патріархат”, як він є: дійсні факти про недійсну “Церкву”» [1]. Цей документ розповсюджується

анонімно, але за власними стилістичними особливостями він явно був написаний тією самою «ініціативною групою» при Київській митрополії, що і перша брошура про УПЦ (або ж журналістами СПЖ). Зокрема, цілком аналогічними є передмови, оформлення брошури, ідейне наповнення. Широке розповсюдження видання через громади УПЦ не дозволяє вважати його появу явищем маргінальним. Навпаки, ця брошура стала символом повернення до тієї радикальної мови ненависті до УПЦ КП та особисто патріарха Філарета, яка використовувалась в 1990-ті [110]. Завдяки цьому виданню мова ненависті знову стала легітимною не лише в інтернет-просторі, а й у храмах УПЦ.

У брошурі розкол оголошувався таким же гріхом, як зрада Іуди. Тим самим легітимізувалася думка про те, що максима Христа вибачати все і всім не стосується цього випадку – настільки радикально сатанинським є гріх розколу [1, с. 1-2]. На думку авторів брошури через особу і діяльність Філарета Україна проклята Богом, який з цієї причини «посилає» на нашу країну усі сучасні «негоди» [1, с. 2]. Відразу за допомогою софістики «аргументовано» доводиться, що Філарет «служить дияволу», оскільки голова УПЦ КП нібито постійно «бреше» і «маніпулює українцями», а батьком брехні є диявол [1, с. 2]. Ця теза розвивається у цілому ряді прикладів у радикальній зміні позиції патріарха Філарета, для чого наводяться висловлювання цього ієрарха в 1988-1991 роках і сьогодні. Це давній спосіб пропаганди журналістів із УПЦ, який ще на початку і у середині 1990-х систематично використовував В.Анісімов. Наприклад, в 1991 році митрополит Філарет схвалював самостійність УПЦ, підкреслював її незалежність від Москви, хоча сьогодні заявляє про її повну підкореність Москві у всьому [1, с. 3-7]. При цьому автори брошури забувають, що мова йде не лише про формальний статус УПЦ, який дійсно за 24 роки не змінився [1, с. 6]. Якщо сьогодні Київська митрополія керується дзвінками із Москви, її керівники постійно звіряють свою поведінку на зустрічах із патріархом та його оточенням в РФ, то герменевтика прочитання томосу про «незалежність та самостійність в управлінні» від 27 жовтня 1990 року природно стає зовсім іншою. Окремим пунктом у брошурі згадується про апологію митрополитом Філаретом

церковнослов'янської мови у минулому та сучасну оцінку звичаю УПЦ служити на ній як фактору русифікації [1, с. 8]. При цьому автори звинувачення у суперечності забувають, що терпима на зорі незалежності мовна політика УПЦ цілком нелогічна через чверть століття [315]. Третє суттєве протиріччя між минулими і сучасними висловлюваннями традиційне: до 1992-го року митрополит Філарет радикально засуджував «автокефалістів», а потім сам набув того ж самого статусу [1, с. 9-10]. Усі критичні закиди Філарета 1988-1991 років на адресу УАПЦ переадресовані УПЦ КП [1, с. 9].

Шлях самопроголошеної автокефалії для українського православ'я характеризується як безперспективний із двох причин: 1) «За більше ніж 100 років існування УАПЦ так і не отримала визнання від світового Православ'я» [1, с. 9]; 2) «Нещодавно «Київський патріархат» спробував об'єднатися із Українською автокефальною церквою. Однак з цього нічого не вийшло. І це цілком зрозуміло, адже розкольники нездатні до злагоди та примирення. Сутність їхньої душі – це неприйняття, непримирення та смута» [с. 9-10]. В цій аргументації впадає у очі очевидна безграмотність першого аргументу. УАПЦ виникла 1921 року, тому ніяк не може вирішуватися «більш ніж 100 років» питання про її визнання. УАПЦ першої формації була ліквідована 1930-го року. УАПЦ другої формації, яка діяла в 1941-1944 роках в Україні, була визнаною світовим православ'ям згідно із томосом 1924 року про автокефалію Польської Церкви як частини бувшої Київської митрополії. Єпископи УАПЦ діяли з благословіння митрополита Діонісія Варшавського, визнавали його канонічну зверхність. При приєднанні до Константинопольського патріархату УПЦ в США та УПЦ в Канаді, які були спадкоємницями УАПЦ другої формації, усі ієрархи та клірики були прийняті у суцільному сані, що викликало протести Московської патріархії. Тобто УАПЦ формації 1942 року була канонічною, її громади в Америці змогли «отримати визнання від світового Православ'я». Щодо другого аргументу, то керівники УПЦ словом і ділом демонструє, що вони «нездатні до злагоди та примирення» не менше, ніж «розкольники» із УПЦ КП та УАПЦ.

Причиною розколу українського православ'я називаються оголошуються особисті амбіції митрополита Філарета [1, с. 10-12]. Автори брошури запевняють, що після смерті патріарха Пімена в 1990 році «велика частина єпископату і мирян» були переконані, що новим патріархом стане Філарет [1, с. 10-11]. Обрання іншого кандидата нібито стало єдиною причиною для проголошення автокефалії УПЦ [1, с. 11]. «Філарет вирішив стати патріархом за будь-яку ціну. Він буквально марив цією ідеєю» [Там само]. Ніяких доказів цього фантастичного припущення про внутрішні переживання митрополита Філарета не наводиться. Далі автори брошури оповідають таке: «Філарет самовільно проголосив «автокефалію» і без того незалежної УПЦ» [Там само]. Це твердження повністю невірне: автокефалію просив Помісний Собор УПЦ 1-3 листопада 1991 року, просив її у Московської патріархії як Церкви-Матері [317]. По-друге, «незалежність» УПЦ згідно із томосом 27 жовтня 1990 року зовсім нетотожна автокефалії, але не є навіть дійсною автономією, але користується правами широкої автономії. Також автори брошури далі після перетлумачення прохання про автокефалію на її «проголошення» і після приписування цього акту лише самому владиці Філарету, продовжують власні пропагандистські видумки наступним чином: «Згідно із церковними правилами подібне рішення повинне прийматися за цілковитої згоди усього єпископату та мирян, а також після схвалення цього рішення іншими Православними Помісними Церквами. Однак ніхто з чинних єпископів Української Православної Церкви не підтримав цей крок» [1, с. 11]. По-перше, згода із рішеннями Помісного собору 1-3 листопада 1991 року була практично одноголосна: рішення просити автокефалію підтримали усі єпископи УПЦ, представники священства і мирян. Перед собором провадилися єпархіяльні збори скрізь по Україні і проти автокефалії на них проголосувало менше 1% присутніх. По-друге, попереднього схвалення іншими помісними церквами щодо автокефалії канонічне право та практика його застосування не знають взагалі.

До речі, у брошурі є очевидні ляпи, що вказує на її поспішну підготовку. Вибір патріархом Олексія приписується чомусь священному Синоду [1, с. 11],

Житомирська нарада єпископів УПЦ у квітні 1992 року названа Собором [1, с. 12]. Леонід Кравчук названий «головним комуністом УРСР», хоча таким був Станіслав Гуренко [1, с. 11].

У брошурі опускаються усі подробиці створення УПЦ КП, голосливо заявляється, що дві третини УАПЦ не ввійшли в УПЦ КП 1-3 листопада 1991 року [1, с. 13], а та «третина», що поєдналася із Філаретом представлена як група «священиків» [Там само]. Насправді у єдність із Філаретом ввійшов практично весь єпископат УАПЦ в Україні. Також не можна сказати, що Філарет був єдиним архієреєм від УПЦ [1, с. 11] – адже його підтримав Яків (Панчук) і Андрій (Горак). УПЦ КП представляється як невизнана ніким [1, с. 13-14] юрисдикція, яка порушує головний принцип християнства – Любов [1, с. 14], оскільки «захоплює храми» [1, с. 15]. Ці «захоплення» розцінюються як розкол українського суспільства перед обличчям зовнішніх загроз [Там само]. Особливо критикується патріарх Філарет за прохання до США виконати Будапештський меморандум і надати озброєння Україні [1, с. 17]. На думку авторів брошури, Христос не вчинив би на місці патріарха Філарета таким чином, а отже і він мав би утриматися від такого кроку. У продовження цього дивного аргументу пропагандисти від УПЦ звинувачують особисто патріарха Філарета у тому, що через це прохання і нібито проведений УПЦ КП поділ населення на «своїх» та «москалів» на Сході України мають місце смерті військових та мирного населення [Там само]. Без міри демонізованому патріарху Філарету протиставляється без міри сакралізований митрополит Онуфрій: «Дякувати Богові, сьогодні в Україні є справжній християнський архіпастир. Предстоятель УПЦ митрополит Онуфрій – справжній Божий миротворець. Він від усього серця бажає Україні процвітання та миру, тому не боїться відкрито казати правду про війну. Він не поділяє українців на «своїх» і «чужих». Однаково дбає про всіх. І робить все можливе, аби Україна знову стала єдиною і соборною, та нарешті отримала довгоочікуваний мир» [1, с. 17, 19]. Ці твердження автори брошури залишають без доказів, оскільки вони не відповідають дійсності та аргументувати їх просто нічим. Цілком у межах міфологічної свідомості

митрополиту Онуфрію приписується функція не лише «спасителя», але й «чарівника», завдяки якому може наступити свого роду «золотий вік» [Там само]. В цей есхатологічний період православні вірні повернуться до УПЦ, яка завжди відкрита до всіх. За твердженням авторів брошури, яке видає бажане за дійсне, вже сьогодні багато мирян і навіть священників УПЦ КП усвідомлюють власні помилки та бажають навернутися до істинної церкви [1, с. 19]. На думку пропагандистів із київської митрополії, «філаретівці» мають навернутися не лише завдяки впливу митрополита Онуфрія та очевидності істини, але й через усвідомлення недійсності таїнств і всіх священнодійств УПЦ КП [1, с. 19-23]. Особливо наголошується на недійсності хрещення, яке має здійснювати лише правильно рукопокладений священник [1, с. 22]. Автори брошури зовсім забувають, що хрещення може звершувати і мирянин. Головним аргументом для пропагандистів УПЦ є те, що богоявленівська вода в УПЦ КП нібито завжди залишається звичайною, та іноді псується на 3-4 день [Там само]. Цікаво, що загальновідомі випадки, коли така вода псувалася і будучи освяченою в УПЦ.

Із проведеного аналізу очевидно, що автори брошур не лише повертаються до мови ненависті 1990-х, але й маніпулюють свідомістю читачів, перекручуючи факти, плодячи примітивні міфи, в яких протиставляються Філарет та Онуфрій як уособлення абсолютного зла і абсолютного добра для українських християн.

Вибір проросійськи орієнтованої ідеології збереження церкви у її єдності із Москвою став незворотнім для УПЦ після подій навколо Рівненського меморандуму [201]. 13 листопада 2014 року з ініціативи Рівненської облдержадміністрації був підписаний меморандум, який передбачав певну перспективу мирного вирішення існуючих в області конфліктів між УПЦ та УПЦ КП. Рівненська область на той момент була епіцентром напруженості у зв'язку із найбільшою кількістю парафій УПЦ, які виражали бажання перейти до УПЦ КП. Суди по різному вирішували наявні конфлікти. Одні судді брали до уваги положення «Закону про свободу совісті» згідно із яким громада має право на зміну юрисдикційної приналежності. Інші судді брали до уваги наявні у статутах громад положення про необхідність згоди настоятеля парафії та архієрея для

чинності загальних зборів парафіян. У Рівненській області УПЦ має дві єпархії – Рівненську на чолі із митрополитом Варфоломієм та Сарненську, яку очолює митрополит Анатолій. Останній ефективно демонстрував свою проукраїнськість, і проблем із переходами в його єпархії не було. Митрополит Варфоломій, навпаки, як консерватор із дуже обмеженим світоглядним горизонтом, не зумів створити в єпархії атмосфери церковної єдності та здорового патріотизму. Світська влада і митрополит Анатолій зуміли переконати митрополита Варфоломія, така незначна символічна поступка, якою є підпис під меморандумом, може спасти єпархію від катастрофічних наслідків. З боку УПЦ КП меморандум підписав Рівненський та Острозький Іларіон. УАПЦ представляв керуючий Рівненсько-Волинською та Таврійською єпархіями УАПЦ митрополит Львівський Макарій. Меморандум також підписали правлячий єпископ Луцького екзархату УГКЦ Йосафат, голова Рівненської ОДА Сергій Рибачок та його заступник Олександр Савчук. Головними були підписи митрополитів від УПЦ КП та УПЦ, усі інші скоріше висловлювали власну підтримку домовленостей [183].

Напевно, складніше інших наважитися на підписання меморандуму було представнику від УПЦ МП митрополиту Рівненському і Острозькому Варфоломію, який чутливо ставився до того, що його дії негативно оцінили в колах вищого духовенства УПЦ МП в Києві і в Москві. Митрополит Варфоломій, готуючи шляхи для відступу, заявив у день підписання, що дуже важливо, щоб об'єднання церков хотіли не тільки керівники, а й миряни [201].

Митрополит Анатолій Сарненський намагався підвищити власні шанси стати одним із лідерів українського православ'я. На Синоді 24 лютого 2014 року митрополит Олександр Драбинко і його соратники із числа співробітників висували митрополита Анатолія Сарненського до комісії із перемовин щодо об'єднання із УПЦ КП. Після невдачі цього плану, Рівненський меморандум став наступним шансом для митрополита Анатолія, якби цей меморандум став початком процесу об'єднання, підтриманого церквами і державою. Але вже через кілька днів Варфоломій відкликав свій підпис під меморандумом. Серед

причин цієї дії Варфоломій назвав нові спроби захоплення храмів в селах Птича Дубенського і Бадейки Острозького районів. Наступним за митрополитом Варфоломієм відкликав свій підпис митрополит Анатолій. Керівництво УПЦ МП не лише негативно відреагувало на дії своїх підлеглих – митрополитів Анатолія та Варфоломія. Вже 17 листопада предстоятель УПЦ МП митрополит Онуфрій звернувся зі скаргою до президента України Петру Порошенку на «незаконні дії» Рівненського губернатора. А також з'явилася інформація про те, що патріарх Кирил викликав представників УПЦ МП на розмову щодо підписаного меморандуму.

Отже, меморандум, який переслідував виключно мирні і взаємно узгоджені між конфесіями Рівненщини цілі, спричинив за собою сплеск негативних емоцій і критики в РПЦ і УПЦ МП в Києві. РПЦ ці дії засудила і назвала самоуправством, оскільки ймовірні наслідки їх підписання викликали б зменшення впливу УПЦ МП в регіонах України, і все ж не дивлячись на суперечливі наслідки, поява цього документа відповідало соціальним очікуванням регіону. Головною метою меморандуму була дієва демонстрація прагнення до взаєморозуміння між церквами Рівненщини та наявність у них спільних цілей і єдиної позиції з таких питань як перспективи створення єдиної помісної церкви і сприйняття військового конфлікту на сході країни як прояв агресії сусідньої держави, яке повинно бути припинено.

Рівненський губернатор С. Рибачок звернувся до представників інших регіонів для організації підписання аналогічних меморандумів. Підписанти Рівненського меморандуму сподівалися що хоча б частина архієреїв з УПЦ МП розділять їх думки. Нажаль, таких єпископів не знайшлося. Крім того, ніхто не очікував настільки негативну реакцію як від митрополита Онуфрія, так і патріарха Кирила. Якщо давати оцінку підписанню меморандуму то воно безсумнівно переслідувало патріотичні і консолідаційні цілі, і в разі якби митрополит Володимир (Сабодан) був живий, то реакція на меморандум була б дещо іншою. Більш того, він би сам ініціював аналогічні меморандуми на національному рівні.

Негативна реакція на Рівненський меморандум показала, що діяльність УПЦ МП при предствоятельством Володимира (Сабодана) і УПЦ МП Онуфрія (Березовського) відрізняються, і що керівництво УПЦ відмовляється від постанов Собору 13 серпня 2014 року, в яких говорилося, що потрібно молитися за Україну, протистояти внутрішньої і зовнішньої агресії, сепаратисти повинні скласти зброю і покинути країну. Говорилося і про створення помісної церкви, переговори по створенню якої повинні бути не декларативними, а реальними [338].

Те, що меморандум був суголосним із пунктом 8 «Постанов» про необхідність реальних зусиль для подолання розколу, очевидно із аналізу тексту меморандуму. Перший пункт меморандуму був виразом патріотизму: «Всі православні церкви Рівненської області визнають і моляться за цілісну і єдину державу Україну» [201]. Другий пункт свідчив про загальні наміри у невизначеній конкретно перспективі: «Всі православні церкви Рівненської області виступають за створення єдиної Української Помісної Православної Церкви». Для ієрархів УПЦ це формулювання було значною поступкою, оскільки звичайна концепція для УПЦ полягала у тому, що сама УПЦ є помісною православною церквою для України. Альтернативна теорія, яку проповідував патріарх Кирил, полягає у тому, що помісною церквою для України є Московський патріархат як ціле. Третій пункт мав зовнішньополітичний зміст: «Всі православні церкви Рівненської області засуджують дії Росії як агресора та інших держав щодо захоплення території України та посягання та цілісність і державний суверенітет України». Разом із тим, цей пункт мав зняти з УПЦ звинувачення у відкритій чи прихованій підтримці агресивних дій РФ. Четвертий пункт мав на меті припинити насилля: «Всі православні церкви Рівненської області засуджують розпалювання міжрелігійної ворожнечі і захоплення православних храмів однієї конфесії іншою». Особливо важливим було намагання ув'язати із мораторієм на насилля також мораторій на інформаційну війну, на засуджене карним кодексом розпалювання релігійної ворожнечі. Головною поступкою з боку УПЦ була згода на п'ятий пункт меморандуму, який

був сформульований наступним чином: «Всі православні церкви Рівненської області не заперечують релігійне волевиявлення жителів Рівненщини щодо конфесійної належності згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». В умовах Рівненщини це була згода на місцеві референдуми у церковних громадах із визнанням їх результатів.

Реалізація положень меморандуму в життя могла бути початком національного примирення у релігійній сфері, від якого УПЦ КП отримала б можливість відносно мирно прийняти кілька десятків парафій, а УПЦ – позбутися іміджу проросійської сили. Але меморандум був вкрай негативно сприйнятий у Москві. Патріархія наголошувала на неможливості поступок «неканонічним» і «нецерковним» силам. Київська митрополія не мала бажання проводити самостійну політику і чинити спротив тиску патріархії. Митрополит Онуфрій вважав, що церква – це човен, за межами якого є лише загибель. Сприяти такому «духовному самогубству» як перехід у розкол предстоятель УПЦ категорично заборонив. Не раз він категорично заперечував не лише проти передачі храму навіть якщо перейшла абсолютна більшість громад, але й проти почергового служіння, яким нібито оскверняється храм. Православний журналіст Лана Самохвалова резонно запитує: «У храмі Воскресіння Господнього в Єрусалимі на Гробі Господньому служать і православні, і католики. Так само почергово служать в італійському Барі, де знаходяться моці Миколая Чудотворця. Ну, чому жителі одного села і одної віри не можуть почергово користуватися храмом?» [374]. Нажаль, УПЦ вибрала тактику конфронтації та відстоювання храмів будь-якою ціною. В результаті, за 2014-2015 роки було втрачено і 39 громад УПЦ із храмами, і реноме УПЦ як україноцетричної сили, і вже ніколи УПЦ не позбудеться іміджу проросійської церкви.

Митрополитів Антонія та Варфоломія викликали у митрополію до Києва на розмову [291]. Після тиску на митрополитів вони відмовилися від підписів під меморандумом. Також УПЦ зірвала роботу комісії УПЦ та УПЦ КП щодо

розгляду конфліктних ситуацій при департаменті у справах релігій та національностей Мінкультури.

Цікавою для релігієзнавчого аналізу був коментар на Рівненський меморандум голови Синодального інформаційного відділу єпископа Климента. На думку останнього, попередньою умовою для єднання має бути є не лише дотримання канонічного порядку, але і суспільний консенсус. «Українська Православна Церква наголошує, що пошук церковної єдності має відбуватися в умовах суспільної консолідації всіх представників віруючої української спільноти та на основі церковних канонів» [201]. Полемізуючи із владикою Климентом, Ю.Чорноморець висловив таке зауваження: «Щодо висування суспільного консенсусу всіх вірних як попередньої умови – тут вл. Клімент щось не додумав. Абсолютного суспільного консенсусу не буває, але помісні церкви існують і не зникають від розбіжностей, які завжди існують у суспільстві. Відносний консенсус фіксується у Конституції. Владика Клімент не бажає визнавати українську Конституцію? Автори Рівненського меморандуму як раз дійшли згоди на основі консенсусу щодо української конституції. Якщо ми притримуємося конституції України, то дійсно написані в меморандумі оцінки та цілі – цілком природні. Ну а якщо хтось не визнає Конституції, то як казав класик філософії права Кельзен у нього є найбільше право людини – право на еміграцію до тієї країни, конституцію якої він визнає» [437]. На нашу думку, керівництво УПЦ як раз фактично вибрало позицію внутрішньої еміграції, але при цьому бажає, що юрисдикція мала усі права громадянства незалежно від ступеня її антидержавницької теорії та практики.

Ю.Чорноморець після розриву Рівненського меморандуму правильно відмічав у своєму інтерв'ю: «Ще трохи такого збереження православ'я у душі московського шаблонного протистояння всім, і УПЦ стане чужою для України. Звичайно, можна мати надії що економічна криза наведе людей до антиєвропейської орієнтації. Але вибачайте, за умов агресії ніякої проросійської хвилі вже не буде. Тому УПЦ треба було б трошки згадати про реалізм, і бути із своїм народом, а не із своїми радикалами. Бо ці радикали все одно – меншість, і

все одно за ними лише минуле і ніякого майбутнього. Якщо УПЦ зараз уподібниться до КПУ, то її доля комуністів і чекатиме. Колись була більшість взагалі, потім найбільша фракція, потім впливова опозиція, і де вони зараз? Суспільні настрої змінюються. Керівництво УПЦ чує «знизу» лише те, що хоче почути. Тому чує «обурення» з приводу підписання Рівненського меморандуму, а обурення з приводу своєї пасивності – не чує. Це – помилка» [437]. Нажаль, деструктивні процеси в УПЦ наростали протягом 2014-2015 років, і відчуження від українського суспільства стало основною тенденцією в цих процесах. Це відчуження проявлялося: у мінімізації проявів патріотизму всередині УПЦ; у підігруванні тим силам, що бажали згоди із сепаратизмом і РФ за будь-яку ціну; у агресивному протистоянні всім конкуруючим конфесіям та юрисдикціям.

Після повороту до конфронтації УПЦ використовувала силу для зриву почергових богослужінь. Наприклад, у селі Катеринівка Рівненської області 148 членів громади виявили бажання перейти до УПЦ КП, 21 – захотіли залишитися в УПЦ. Меншості було запропоновано почергове служіння, а також надання нового приміщення у селі. Меншість, що залишалася в УПЦ спочатку погодилася на ці умови, що зафіксовано їх підписами. Але після втручання центрального керівництва УПЦ, ця згода була розірвана, на громаду УПЦ КП було здійснено напад силами семінаристів з Почаєва. Конфлікт дозволив УПЦ та РПЦ говорити по системні порушення прав вірних в Україні, а путінському режимові було дано новий привід для втручання у внутрішні справи нашої держави аж до можливого військового вторгнення.

Символом антиукраїнської орієнтації УПЦ для суспільства стало невставання митрополита Онуфрія та митрополита Антонія у Верховній Раді на хвилині мовчання пам'яті загиблих воїнів на Сході України. Цю акцію керівництво УПЦ витлумачило як протест проти війни. На думку керівників та інформаційного пулу УПЦ невставання митрополитів було успішним виступом, який був позитивно сприйнятий суспільством. Ситуацію із невставанням владика Олександр Драбинко описав так: «Позиція Церкви часто «зчитується» суспільством з символічним вчинків її керівників. Одна з таких символічних

подій мала місце 8 травня 2015 року: митрополити Онуфрій і Антоній не встали під час урочистого засідання Верховної Ради, коли президент Петро Порошенко зачитував імена героїв України. Як пізніше пояснив Митрополит Онуфрій: «Ми не встали, бо це був наш знак протесту проти війни як явища». Але в українському суспільстві цей вчинок отримав переважно негативну оцінку. І незалежно від намірів глави нашої Церкви і супроводжуючих його ієрархів, в очах суспільства він став не символом протесту проти «війни як явища», а символом «непатріотичності» УПЦ» [215]. Неадекватність світоглядних уявлень та вчинків керівництва УПЦ щодо самих себе, суспільного контексту, конкуруючих релігійних організацій спричиняє поглиблення системної кризи церкви.

Для церковного середовища знаковим стало рішення Синоду УПЦ від 27 жовтня 2015 року про прийняття до спілкування відлученого 28 червня 2011 року лідера «політичного православ'я» Валентина Лукіяника «у зв'язку із його щирим покаяттям» [145]. Очевидно, що причиною повернення Лукіяника до лона УПЦ була не зміна його позиції та діяльності, що визнана в 2011 році «антицерковною, деструктивною і такою, що вносить смуту в церковне і суспільне життя» (журнал № 56 за 2011 р.)» [Там само], а перехід самої УПЦ на фундаменталістичні позиції.

Позитивних сценаріїв виходу із кризи УПЦ дослідники поки що не знаходять. На думку багатьох релігієзнавців, зміни можливі лише тоді, коли УПЦ КП отримає визнання з боку Константинопольського патріархату. До такої легітимізації конкуруючої юрисдикції УПЦ блокуватиме усі об'єднавчі процеси, посиляючись на розкольніцький статус УПЦ КП та УАПЦ. Чекати повернення до поміркованої проукраїнської орієнтації часів другого періоду правління митрополита Володимира з боку теперішнього керівництва УПЦ нереалістично. Подальший дрейф у фарватері проросійської політики могло б зупинити втручання держави щодо покарання винних за конкретні злочини із числа кліру чи активних мирян. В Одеській єпархії арешт кількох активістів та еміграція до Росії ще декількох чоловік у сані та без нього, привели до

припинення проросійської пропаганди з боку митрополита Агафангела і його оточення [178]. Так само зміна орієнтації керівництва УПЦ могла бути забезпечена покарання кількох винних у агресивній інформаційній війні проти України та конкуруючих юрисдикцій. Нажаль, пасивність держави в області релігійної політики дозволяє УПЦ повністю знищувати у власному середовищі спадщину митрополита Володимира і перетворюватися на «РПЦ в Україні».

Шанси на зміни в українському православ'ї в 2014-2015 роках були пов'язані із можливим втручанням Вселенського патріархату в міжюрисдикційні суперечності в Україні. Готуючи всеправославний собор, який відбувся у червні 2016 року, Константинопольський патріарх не мав бажання сперечатися із Московською патріархією. Разом із тим, патріарх Кирил брав участь у підготовчому процесі до всеправославного собору перш за все для того, щоб відвернути небезпеку втручання Константинополя в Україну. Коли в 2009 році починалась безпосередня підготовка до всеправославного собору, московський патріарх розраховував назавжди унеможливити надання канонічної автокефалії для українського православ'я та обмежити автономію УПЦ. Згідно із задумом патріарха Кирила на Всеправославному соборі 2016 р. мав би бути прийнятий документ про порядок надання автокефалії, згідно із яким, автокефалії надаватиме Константинопольський патріарх, але будь-яка помісна православна церква матиме право вето. Тому після всеправославного собору Константинопольський патріархат вже не зміг би надати Києву автокефалії, навіть якщо далі наголошуватиме, що це – його канонічна територія. Також Московський патріарх бажав, що на Всеправославному соборі було прийнято документ про автономні церкви, права УПЦ згідно із ним будуть автоматично обмежені. Тоді усі рішення УПЦ як автономної церкви мали бути дійсними після затвердження у Москві. Слова із документів про «широку автономію та самоврядування» УПЦ втратили б сенс, статус УПЦ як «майже автокефальної церкви» став би неканонічним. Узгодження статуту УПЦ із положенням про автономні церкви перетворило б її на таку ж безправну частину РПЦ, якою є Білоруська Православна Церква. Під час підготовки Всеправославного собору

обидва документи були зняті із обговорення через формальну причину: не було досягнуто рішення про формат процедури підписання томосу про автокефалію. А саме, Вселенський патріарх мав підписувати томос «надаю автокефалію», а інші предстоятелі мали підписувати нижче «погоджуюся». Але Москва забажала, щоб останні підписи ставили першими і вони теж були б не погодженням, а рішенням про надання автокефалії. Таким чином, і після Всеpravославного собору Константинопольський патріархат може одноосібно прийняти рішення про автокефалію українського православ'я. І якщо до 2014 року патріарх Варфоломій очікував або повної єдності УПЦ КП та УАПЦ, або ще й участі в об'єднаній церкві до 40 єпископів УПЦ, то сьогодні перемовини йдуть про творення автокефальної визнаної Константинополем української церкви на основі УПЦ КП. Можливе приєднання до такої церкви громад інших українських юрисдикцій експертами оцінюється доволі оптимістично. Болгарський професор Іван Стоянов, який з боку держави курував подоланням розколу в Болгарській Православній Церкві, зазначив: «Соціологічні та аналітичні дослідження показують, що надання Константинополем автокефального статусу Київському Патріархату могло б зробити його центром об'єднавчого процесу. До такої помісної канонічної Церкви готові були б досить швидко приєднатися близько 25-30% парафій УПЦ МП і до 90% парафій УАПЦ. Крім того, як ми зазначали вище, приєдналося б і до 60% віруючих УГКЦ» [389].

Оскільки для багатьох вірних і священників УПЦ перебування в цій юрисдикції психологічно дискомфортне через звинувачення в колабораціонізмі із російськими агресорами, то можлива частка парафій УПЦ, що приєдналися б до альтернативної канонічної юрисдикції може бути і більшою. Як відмічають аналітики (Ю.Чорноморець, О.Саган, І.Стойнов, К.Щоткіна та ін.) в 2014 році УПЦ втратила останній шанс стати центром об'єднання для українського православ'я, УАПЦ більше не розглядається Константинополем як відповідальний діалогічний партнер, і УПЦ КП залишалась єдиною церковною юрисдикцією, на основі якої буде відбуватися становлення канонічної визнаної помісної церкви українського православ'я. Це означає, що в Україні у

найближчій перспективі буде реалізований «естонський сценарій», згідно із яким в одній країні існують дві канонічні юрисдикції, зорієнтовані на Московський та Константинопольський патріархати відповідно. Питаннями для дискусії залишається те, чи буде це визнання за часів правління патріарха Філарета і чи буде визнано статус патріархії. Відповіді на ці питання традиційно були негативними. Проте старіючий та хворий патріарх Варфоломій налаштований не лише досягти визнання Москвою результатів Всеправославного собору, в тому числі і засудження фундаменталізму, об'єктивно спрямованого проти сучасної ідеології РПЦ, але й визнати українське православ'я в його канонічній самостійності. Таким чином, багаторічні зусилля митрополита Володимира по утвердженню помісного статусу українського православ'я можуть принести плоди, але у зв'язку із визнанням іншої української православної юрисдикції, створеної його багаторічним суперником митрополитом, а потім патріархом Філаретом [183].

Керівництво РПЦ та УПЦ не визнає системної кризи УПЦ МП, гадаючи, що сучасні постмайданні труднощі – це лише тимчасові виклики, подібні до випробувань часів правління В.Ющенка. Наприклад, патріарх Кирил в доповіді на 70-річчі Відділу зовнішніх церковних справ сказав наступне: «Найважливішим напрямком роботи стали дії щодо захисту канонічного Православ'я на Україні. Створення так званого «Київського патріархату» було викликано виключно політичними причинами. В вигідних для себе умовах він розвинувся в політичний, націоналістичний рух, і це дуже сумно. Але розкол на Україні – явище тимчасове, як тимчасова і політична кон'юнктура, його породила. А майбутнє – за Церквою, яка протягом тисячоліття несе своє служіння, в тому числі і на берегах Дніпра. Сьогодні це Українська Православна Церква. Вона і зараз вже досягла небувалого розквіту: тисячі парафій, сотні монастирів, численні навчальні заклади – це вагомий внесок у творення духовної спадщини і культурних традицій нашої Церкви, так само як і в духовну скарбницю всього світового Православ'я, яке з любов'ю і принципово підтримує канонічна Православна Церква на Україні – і через відповідні заяви глав

Помісних Православних Церков, і через спільні заяви. Але також, звичайно, і через відвідування України, через співслужіння з нашими ієрархами, через надання гостинності, в тому числі і літургійного, представникам Української Церкви, де б вони не були, в якій би країні вони не знаходилися, де існує Православна Церква» [205]. Між тим, криза за своїм масштабом не менша, ніж буремні події початку 1990-х. Немає жодних причин думати, що УПЦ КП зникне, як і гадати, що в майбутньому не існуватиме політична воля українців мати власну незалежність. УПЦ КП сьогодні – не лише політичний рух, але саме невизнана православна церква. Так само УПЦ – це не лише церковна дійсність, але й політичний зв'язок із Москвою, свідоме систематичне протистояння українізації як церкви, так і суспільства в цілому. Цікаво, що у промові патріарх сумує за можливістю впливати на Україну через свої візити. Дійсно, у 2014 році стали персонами «нон-грата» в Україні патріарх Кирило і його найближчі соратники. Так митрополит Іларіон Алфеев, голова ВЗЦЗ РПЦ був затриманий в аеропорту Дніпропетровська 9 травня 2014 року. Соратники митрополита описали цю подію так: «Митрополит Іларіон прибув в аеропорт Дніпропетровська 9 травня на урочистості, присвячені ювілею поважного ієрарха Руської Православної Церкви. При проходженні прикордонного контролю він був затриманий. Після тривалого очікування голові ВЗЦС було вручено офіційне письмове повідомлення, що йому заборонений в'їзд на територію України без пояснення причин такої заборони». Цікаво, що у своїй заяві ВЗЦС РПЦ визнає Ірінея Дніпропетровського ієрархом РПЦ, а не УПЦ. Саме цього ієрарха довелося вітати в аеропорту і повертатися в Росію [78].

УПЦ залишається найбільшою релігійною організацією України, але її вірні вже розділені практично наполовину. Згідно із опитуваннями, віряни УПЦ (Московського Патріархату) розділилися у своїх поглядах на дві великі групи. 41,9 % опитаних хочуть зберегти канонічну єдність із РПЦ, тобто перебувати у юрисдикції Московського Патріархату. Водночас 37,3 % не хочуть бути у складі РПЦ, серед них 14,2 % пропонують гуртуватися навколо УПЦ Київського Патріархату, а 23,1 % виступають за єднання всіх у єдину, незалежну

(автокефальну) Церкву, яку ще потрібно створити [343]. Серед мирян УПЦ митрополиту Онуфрію повністю довіряються 25,2%, частково довіряються 25,8%, скоріше не довіряють 8,6 %, повністю не довіряють 2,3%, зовсім не знають свого лідера 19,9%, не можуть відповісти – 18,2% [356]. Цікаво, що високим серед мирян УПЦ став авторитет патріарха Філарета, якому повністю довіряють майже 14% вірних УПЦ, 25,7% – скоріше довіряють. Символу всього негативного в українському релігійному середовищі для пропаганди РПЦ, патріарху Святославу довіряють 11,7% вірних УПЦ, скоріше довіряють – 17,7%. Звичайно, половина мирян УПЦ, що орієнтуються на Москву, зберігає повагу до патріарха Кирила: 30% довіряють йому повністю, 25,4% скоріше довіряють, 16% не довіряють, 8,6% не знають його [Там само]. Звичайно, в інших релігійних організаціях рівень довіри до патріарха Кирила значно нижчий, а рівень недовіри – значно вищий. Патріарху Кирилу повністю довіряють 4% вірних УПЦ КП, частково довіряють 9,3 %, повністю не довіряють – 36,5%, скоріше не довіряють 20,4 %. Очевидно, що повернути вірних УПЦ КП до лона УПЦ і РПЦ при таких настроях неможливо. Предстоятеля РПЦ вкрай негативно оцінюють вірні УГКЦ: 0 % довіряють повністю, 9,2 % – частково, 17,7 % скоріше не довіряють, 60 % повністю не довіряють [Там само].

Головною проблемою для українського православ'я стало протиріччя між російським православним фундаменталізмом, якого притримується керівництво РПЦ і УПЦ, з одного боку, і європейським шляхом розвитку суспільства, який вибрала Україна. Керівництво УПЦ не відчуває закономірного характеру цього вибору. Також воно не пропонує жодної конкретної альтернативи, яка б була б життєздатною в українських умовах. При митрополиті Володимирі вірним з проукраїнською та проєвропейською ціннісною орієнтацією вказували хоча б в офіційній риторичі певну перспективу, надавали їм легітимне місце в УПЦ. Сьогоднішнє керівництво УПЦ перестало це робити, і люди не відчувають себе вдома в цій церкві. Звуження легітимної ідентичності УПЦ до проросійської церковності привело до того, що після осені 2013 року УПЦ жодного разу не

підтримала ні проєвропейського курсу України, ні її національної ідентичності [183].

На наш погляд, головною причиною системної кризи УПЦ в 2014-2015 роках стала невдача кадрова політика бувшого предстоятеля митрополита Володимира. Особливо гостро ця невдача відчувається на фоні того, що патріарху Філарету вдалося створити команду однодумців із єпископів УПЦ КП, хоча вихідна якість кадрів в цій церкві була дуже невисока. Маючи більше можливостей підібрати правильну команду, митрополит Володимир не зміг підібрати ані вдалої кандидатури наступника, ані хоча б десятка найближчих соратників собі та йому [178]. Вірна митрополиту Володимиру (Сабодану) команда більшості серед єпископату УПЦ виявилась просто особисто лояльною до церковної більшості. При митрополиті Онуфрії як предстоятелі та митрополиті Антонії як керуючому справами склалася ще численніша більшість лояльних до нового керівництва єпископів, яка де-факто зрадила справу митрополита Володимира. Якби бувший глава УПЦ провадив системну кадрову політику, то ідентичність УПЦ не вдалося б так швидко змінити, і навіть надзвичайно важкі умови 2014-2015 років не породили б системної кризи цієї юрисдикції.

Висновки до розділу 4

У зв'язку із неможливістю виконання обов'язків предстоятеля митрополитом Володимиром, 24 лютого 2014 року Синод УПЦ обрав місцеблюстителем Київського митрополичого престолу митрополита Онуфрія (Березовського), подолавши спротив митрополита Агафангела. У період місцеблюстителства митрополит Онуфрій виступав за партнерські відносини церкви і держави, церкви й суспільства; звертався із закликом припинити війну до В. Путіна і патріарха Кирила; дозволив розпочати перемовини із УПЦ КП та УАПЦ. Останній процес провалився через небажання патріарха Філарета

поступитись місцем предстоятеля об'єднаної церкви на користь кандидатури від УПЦ. У березні 2014 року митрополит Олександр (Драбинко) розпочав боротьбу за владу, яка була пізніше підтримана УПЦ КП. Внутрішній розбрат в УПЦ підірвав авторитет цієї юрисдикції. Після обрання митрополита Онуфрія Предстоятелем 13 серпня 2014 року все більш очевидними ставали невідповідності між діями УПЦ та суспільними запитами в умовах війни, загальне згортання проукраїнських тенденцій в УПЦ, неможливість для УПЦ запропонувати українському суспільству об'єднавчі та миротворчі проекти. Вибравши агресивну інформаційну війну проти УПЦ КП та її союзників, УПЦ свідомо виконує роль сателіта «Опозиційного блоку». Залишки авторитету УПЦ в релігійному середовищі України та суспільстві були знищені завдяки керованій із РФ інформаційній політиці УПЦ, яка повернулася до «мови ненависті» і риторики «оточеної фортеці». Знищення позитивних набутків «українофільського» періоду правління митрополита Володимира, зміна нав'язуваного вірним типу ідентичності з відкритого до закритого перетворили УПЦ на «РПЦ в Україні». Системна криза УПЦ має тенденцію до загострення, проте, чим саме завершиться ця криза, залежить від майбутнього української держави і суспільства, а також від альтернативних православних юрисдикцій. В 2015 році УПЦ та її союзникам вдалося зірвати об'єднання УАПЦ та УПЦ КП, внаслідок чого Константинопольська патріархія розглядає лише УПЦ КП як можливого претендента на канонічне визнання. Якщо таке визнання відбудеться, УПЦ очікує швидкий занепад і деструкція, при відсутності такого визнання – внутрішня стагнація і маргіналізація в суспільстві. В перспективі УПЦ вже не може стати центром об'єднання українського православ'я, а тому для світового православ'я й українського суспільства все більш цікавим стає проект становлення канонічної помісної церкви шляхом розвитку УПЦ КП.

ВИСНОВКИ

Здійснений у дисертації комплексний теоретичний і фактографічний аналіз виникнення, становлення, сучасного стану й основних тенденцій розвитку УПЦ як автономної православної юрисдикції дає підстави для таких узагальнень та висновків.

Розгляд наукової літератури з питань, що вивчаються, дозволив зробити висновок про відсутність комплексного систематичного дослідження трансформацій УПЦ, в якому були б виявлені причини кількох змін політичної та геополітичної орієнтації, пояснені складні процеси творення ідентичності УПЦ, її розвитку та сучасної кризи.

Одні дослідники вбачають в УПЦ переважно проросійську духовно-політичну силу, інші оптимістично говорять про її укоріненість в українській ідентичності. Більш зваженою є позиція науковців, які говорять про прихований культурний розкол в УПЦ на проросійську і проукраїнську частини (В.Єленський, А.Окара) та відзначають коливання УПЦ між різними світоглядними орієнтаціями.

На основі релігієзнавчого аналізу широкого масиву історико-церковних і богословсько-канонічних матеріалів доведено, що становище українського православ'я в 1988–2015 роках мало специфічні риси, які утруднювали визнання його автокефалізації порівняно з історичними прецедентами становлення помісних церков в інших країнах. Особливо важливо, що сьогодні немає одностайної волі церковного народу щодо набуття автокефалії українським православ'ям і немає єдності серед українських єпископів. Ця умова відіграла значну роль у процесах набуття або відновлення автокефалії Руської, Болгарської, Румунської церков. Водночас, її не можна абсолютизувати, оскільки вона не враховувалася при відновленні чи наданні вперше автокефалії Грузинській, Албанській, Польській церквам. Всеправославні собори, а у

проміжках між ними – Константинопольський патріарх є вищою апеляційною інстанцією, що може вирішити проблему статусу українського православ'я сьогодні.

УПЦ завжди мала обмежені можливості для власного розвитку, оскільки ситуація, що склалася в українському православ'ї, є унікальною. Як бачимо, необхідні умови – зокрема, єдина позиція православного українського єпископату при згоді народу – відсутні; і тому самопроголошення автокефалії немає чітких перспектив на визнання, а звична процедура клопотання до церкви-матері не може навіть формально початися, кого б не вважали кіріархальною церквою – чи то Московський, чи то Константинопольський патріархати.

Сприятлива ситуація мала місце лише в 1991 році, коли на Соборі УПЦ 1–3 листопада вдалося забезпечити консенсусну підтримку прохання про автокефалію. В інші періоди українське православ'я було далеке від необхідних для повноцінного становлення помісної автокефальної церкви передумов, а тому розвиток УПЦ мав специфічний характер становлення самостійної церкви без чіткого традиційного канонічного статусу. Митрополитам Філарету, Володимиру й Онуфрію, як предстоятелям УПЦ, доводилося розвивати цю юрисдикцію в дуже складних, із церковно-канонічної точки зору, умовах, постійно будучи під загрозою радикальних дій Московської та Константинопольської патріархій.

УПЦ виникла шляхом трансформації українського екзархату РПЦ до статусу «умовно автономної» церкви (томос від 27 жовтня 1990 року), яка змагалася за автокефальний статус (Собор 1–3 листопада 1991 року). Ці два етапи розвитку були історично зумовленими, а переривання цих трансформацій, збереження канонічної єдності з Московським патріархатом було протиприродним.

Основними причинами проросійського курсу в 1992–2004 роках були співпраця із проросійським спектром українського політикуму і страх перед можливим входженням в Україну Константинопольського патріархату, а українофільство 2007–2013 років було викликane загрозами владі керівництва

УПЦ з боку Москви. Сприяли цим трансформаціям особливості становлення і розвиток системи управління цієї церковної юрисдикції при митрополиті Володимирі, для якої було характерне виникнення фаворитизму орієнтованого на російські еліти протоієрея В.Косовського, становлення співпраці з адміністрацією Л. Кучми, вагання вірних УПЦ в бік КПУ та П.Симоненка, виникнення систематичної співпраці з донецькою бізнесовою і політичною елітою.

Встановлено, що Константинопольський патріархат бажає ослаблення РПЦ, а тому патріарху Варфоломію вигідне як усамостійнення українського православ'я, так і стан розколу. Керівництво УПЦ КП і УАПЦ насправді не було ніколи зацікавленим у об'єднанні й унормуванні статусу українського православ'я, але завжди боролось за владу, що особливо яскраво виявилось при спробах Константинополя модерувати об'єднавчий процес в 2000–2001 і 2008 роках. Керівництво УПЦ завжди було зацікавлене у нейтралізації зусиль Константинопольського патріархату утворити на основі альтернативних українських православних юрисдикцій автономну канонічну церкву, і це спонукало до тісної співпраці з Партією регіонів із моменту її створення і до перемовин із УАПЦ 2005–2008 років, які вимагали імітації проукраїнських кроків.

Українофільський курс митрополита Володимира був відповіддю на тиск з боку Московської патріархії, пов'язаний із намаганням зупинити кар'єру його фаворита Олександра (Драбинка). Проти хіротонії останнього у єпископи категорично виступили патріарх Алексій та його оточення. У відповідь митрополит Володимир зібрав на хіротонію 19 грудня 2007 року єпископат УПЦ, за виключенням митрополита Агафангела і його вікарного єпископа Олексія (Гроху). 21 грудня 2007 року відбувся Архієрейський собор УПЦ, на якому було засуджене проросійське «політичне православ'я», взятий курс на деполітизацію церковного життя і становлення УПЦ як де-факто автокефальної церкви. Українофільська політика УПЦ знайшла свій вираз у боротьбі за незатверджену Московським патріархом редакцію статуту УПЦ, яку вдалося відстояти в 2008

році на Архієрейському соборі РПЦ, у 2011 на Соборі УПЦ, а також у 2012-му, при спробах «привести статут УПЦ до відповідності із статутом РПЦ». У результаті, усі рішення УПЦ не потребують для своєї чинності затвердження у Москві, обрання нового Предстоятеля УПЦ не «затверджується», а лише «благословляється». Становище УПЦ було особливо складним після того, як влітку 2009 року патріарх Кирил домовився із патріархом Варфоломієм про невтручання в українські справи в обмін на обіцянку спільно завершити підготовку до Всеправославного собору і провести його. У ряді програмних доповідей 2007–2013 років митрополит Володимир створив ідеологію православного українофільства для УПЦ, запропонував і реалізовував політику відкритості у відношенні до інших церков України, обґрунтовувалась необхідність відмови від проросійського «політичного православ'я» й «укорінення» в українському суспільстві. Митрополит Володимир розвивав вчення про УПЦ як помісну для України церкву, що має бути «національною» та об'єднувати «західноукраїнську» та «східноукраїнську» «культури» завдяки своїй відкритості. Імператив відкритості предстоятель УПЦ виводив із євхаристійної природи церкви. Ця відкритість передбачала можливість перемовин з альтернативними українськими православними юрисдикціями без попередніх умов. Наслідком розвитку УПЦ та її діалогу із УПЦ КП, УАПЦ і помісними православними церквами світу мала стати канонічна автокефалія українського православ'я. Суттєвою складовою боротьби УПЦ за власну самостійність стала інформаційна політика митрополита Володимира, яка мала обґрунтувати необхідність «удосконалення канонічного статусу» і безпідставність аргументації прибічників збереження єдності із Москвою. Інформаційна політика УПЦ здійснювалась не лише через церковні ЗМІ (сайт «Православ'є в Україні», телеканал «Глас»), але через ряд формально незалежних ресурсів (сайти «Релігія в Україні», «Київська Русь»), що критикували ідеологію «русміра» та утверджували цінності вселенського і київського християнства. Митрополит Володимир створив ідеологію православного українофільства для УПЦ, запропонував і реалізовував політику

відкритості у відношенні до інших церков України, домігся засудження проросійського «політичного православ'я». При митрополиті Володимирі відбувся розквіт фаворитизму (протоіерей Віталій Косовський, митрополит Олександр (Драбинко), митрополит Антоній (Паканіч) та ін.), що за відсутності системної кадрової політики привело до гострої боротьби за владу в 2011–2013 роках і кризи УПЦ в 2014–2015 роках. В кінці 2011 – на початку 2012 року митрополит Володимир був відсторонений від влади, а його оточення зазнало перших значних репресій. Повернення до влади митрополита Володимира 8 травня 2012 року стало можливим завдяки підтримці більшості єпископів УПЦ, яка висунула на роль нового фаворита владика Антонія (Паканіча), призначеного керуючим справами із розширеними повноваженнями. Спираючись на позитивний досвід відсторонення від посад ряду проросійських ієрархів (Іполіт Тульчинський, Антоній Олександрійський, Гурій Житомирський та ін.), владика Олександр (Драбинко) спробував розвинути успіх, відсторонивши від посад представників проросійського крила в Синоді. Ця спроба завершилась «ув'язненням» митрополита Олександра, що ускладнило становище УПЦ в останні місяці правління митрополита Володимира.

У зв'язку із неможливістю виконання обов'язків предстоятеля митрополитом Володимиром, 24 лютого 2014 року Синод УПЦ обрав місцеблюстителем Київського митрополичого престолу митрополита Онуфрія (Березовського), подолавши спротив митрополита Агафангела. У період місцеблюстителства митрополит Онуфрій виступав за партнерські відносини церкви і держави, церкви й суспільства; звертався із закликом припинити війну до В. Путіна і патріарха Кирила; дозволив розпочати перемовини із УПЦ КП та УАПЦ. Останній процес провалився через небажання патріарха Філарета поступитись місцем предстоятеля об'єднаної церкви на користь кандидатури від УПЦ. У березні 2014 року митрополит Олександр (Драбинко) розпочав боротьбу за владу, яка була пізніше підтримана УПЦ КП. Внутрішній розбрат в УПЦ підірвав авторитет цієї юрисдикції. Після обрання митрополита Онуфрія Предстоятелем 13 серпня 2014 року все більш очевидними ставали

невідповідності між діями УПЦ та суспільними запитами в умовах війни, загальне згортання проукраїнських тенденцій в УПЦ, неможливість для УПЦ запропонувати українському суспільству об'єднавчі та миротворчі проекти. Вибравши агресивну інформаційну війну проти УПЦ КП та її союзників, УПЦ свідомо виконує роль сателіта «Опозиційного блоку». Залишки авторитету УПЦ в релігійному середовищі України та суспільстві були знищені завдяки керованій із РФ інформаційній політиці УПЦ, яка повернулася до «мови ненависті» і риторики «оточеної фортеці». Знищення позитивних набутоків «українофільського» періоду правління митрополита Володимира, зміна нав'язуваного вірним типу ідентичності з відкритого до закритого перетворили УПЦ на «РПЦ в Україні». Системна криза УПЦ має тенденцію до загострення, проте, чим саме завершиться ця криза, залежить від майбутнього української держави і суспільства, а також від альтернативних православних юрисдикцій. В 2015 році УПЦ та її союзникам вдалося зірвати об'єднання УАПЦ та УПЦ КП, внаслідок чого Константинопольська патріархія розглядає лише УПЦ КП як можливого претендента на канонічне визнання. Якщо таке визнання відбудеться, УПЦ очікує швидкий занепад і деструкція, при відсутності такого визнання – внутрішня стагнація і маргіналізація в суспільстві. В перспективі УПЦ вже не може стати центром об'єднання українського православ'я, а тому для світового православ'я й українського суспільства все більш цікавим стає проект становлення канонічної помісної церкви шляхом розвитку УПЦ КП.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. «Київський Патріархат», як він є: дійсні факти про недійсну «Церкву». – К.: Ліга захисників православ'я, 2015. – 23 с.
2. «Русский мир» Кирила не для України. Зб. наук. статей / за ред. проф. А. Колодного. – К.: УАР, 2014. – 340 с.
3. «Семь слов о русском мире» Патриарха Кирилла [Електронний ресурс] // Дни.ру. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.dni.ru/society/2015/11/9/320043.html>.
4. «Украина православна». Василий Анисимов о «Юбилейной декларации». [Електронний ресурс]. //Православіє в Україні. – Режим доступу : <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/21728>.
5. 39 парафій УПЦ (МП) перейшли до Київського Патріархату» – архієпископ Євстратій (Зоря). – [Електрон. ресурс] // Релігійно-інформаційна служба України. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/legislation/64700/.
6. Азаровщина. – "Народні блоги" [Електрон. ресурс] / Народна правда. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4b76e67614b64/>. 00
7. Академічне релігієзнавство / За заг. наук. ред. А. М. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
8. Акт об отлучении от Церкви монаха Филарета Денисенко [Електронний ресурс]. // Официальный сайт РПЦ. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/417804.html>.
9. Александр (Драбинко), архиепископ. Бог, человек, церковь / Архиепископ Александр (Драбинко). – К.: Издательский отдел УПЦ, 2012. – 188 с.
10. Андрусишин Б., Бондаренко В. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2011. – 512 с.
11. Андрущенко А. «Схема» Януковича, или два способа «отстранить» Блаженнейшего Митрополита Владимира [Електрон. ресурс] / Александр Андрущенко // Сторінка у мережі Фейсбук. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1117003558353150&id=100001305490758.
12. Андрущенко А. Вторая история с печатью Предстоятеля УПЦ [Електрон. ресурс] / Александр Андрущенко //Сторінка у мережі Фейсбук. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1114009301985909&id=100001305490758.
13. Андрущенко А. Последние дни Блаженнейшего митрополита Владимира [Електрон. ресурс] / Александр Андрущенко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/65003/.
14. Андрущенко А. Февральский Синод 2012 – попытки объяснить официально [Електрон. ресурс] / Александр Андрущенко // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/65004/.

15. Андрущенко А. Экзамен на доверие [Електрон. ресурс] / Александр Андрущенко // Сторінка у мережі Фейсбук. – Режим доступу: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1110629748990531&id=100001305490758.
16. Андрущенко В. Гуманітарна політика України: методологія, теорія, практика / В. Андрущенко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї / Редкол. : М. Михальченко, В. Андрущенко, Ф. Рудич. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 197-222.
17. Антоний (Паканич), митрополит. Богословские статьи, доклады и речи / Митрополит Антоний (Паканич). – К. : Издательский отдел УПЦ, 2013. – 448 с.
18. Антоний (Паканич). Богословские статьи, доклады и речи / Митрополит Антоний (Паканич). – К.: Издательский отдел УПЦ, 2013. – 448 с.
19. Апостольські правила [Електронний ресурс]. // Парафія – Режим доступу: http://parafiya.io.ua/s81768/apostolski_pravila.
20. Аржаковський А. Очікуючи на Всеправославний собор. Духовний та екуменічний шлях. Книга 1 / Антуан Аржаковський. – Л. : Вид-во УКУ, 2013. – 452 с.
21. Аржаковський А. Очікуючи на Всеправославний собор. Духовний та екуменічний шлях. Книга 2 / Антуан Аржаковський. – Л. : Вид-во УКУ, 2014. – 560 с.
22. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи / Антуан Аржаковський. – Х. : Віват, 2015. – 256 с.
23. Арістова А. В. Етнорелігійні конфлікти в процесах національного відродження України / А. В. Арістова // Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства / Релігійна свобода: науковий щорічник ; Держ. ком. України у справах національностей та релігій ; За ред. А. Колодного. – К., 2009. – № 14. – С. 80-83.
24. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах: природа, динаміка, вплив на релігійно-суспільні процеси [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Алла Вадимівна Арістова; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2008. – 429 с.
25. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в сучасному світі: природа, вияви, шляхи врегулювання : Монографія / А. В. Арістова. – К.: НТУ, 2007. – 336 с.
26. Арсеній (Бочкарь), ігумен. Що являє собою «Руський мир»? Витоки, сучасний стан, уроки [Електронний ресурс] / Арсеній (Бочкарь). // Релігія в Україні. – Режим доступу до джерела : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/7780-shho-yavlyaye-soboyu-ruskij-mir-vitoki-suchasnij-stan-uroki.html>
27. Архієреї УАПЦ відкинули попередні домовленості та компромісні пропозиції і зірвали об'єднання з Київським Патріархатом [Електрон.

- ресурс] // Офіційний веб-сайт УПЦ КП «Церква.інфо». – Режим доступу:<http://www.cerkva.info/uk/publications/articles/7100-zajava.html>.
28. Бабій М. Ю. Міжконфесійні конфлікти у контексті взаємовідносин етноконфесійних ідентичностей / М. Ю. Бабій // Релігія і нація в суспільному житті України й світу : Моногр. / Л. О. Филипович, М. Ю. Бабій, В. Є. Єленський, С. І. Здіорук, А. М. Колодний ; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. – К. : Наук. думка, 2006. – 287 с.
 29. Балух В. Стан Православ'я в Україні та особливості його розвитку в західному регіоні / В. Балух // Релігія та соціум. – 2011. – №1(5). – С. 42-49.
 30. Белецкий М. УПЦ после победы Майдана. Киевский центр политических исследований и конфликтологии. – [Електрон. ресурс] / Белецкий Михаил. // Аналитик. – Режим доступу: <http://www.analitik.org.ua/author/53159454c71ff/>.
 31. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту / Переклад патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Видання Київської Патріархії УПЦ КП, 2004. – 1500 с.
 32. Блаженніший Митрополит Володимир готовий надати для проведення переговорів між владою та опозицією свою особисту резиденцію [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua>.
 33. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації : Підручник / В. Д. Бондаренко, В. Є. Єленський, В. С. Журавський. – К.: Логос , 2001. – 318 с.
 34. Бондаренко В. Д. Інституалізована православна релігійність в контексті сучасної суспільно-політичної ситуації в Україні [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Бондаренко Віктор Дмитрович ; АН України, Ін-тут філос. – К., 1993. – 347 с.
 35. Бондаренко В. Духовно-моральний потенціал Церкви і шляхи посилення його впливу на українське суспільство / В. Д. Бондаренко // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні ; Зб. матеріалів / За загальною редакцією В. Бондаренка, А. Колодного, М. Новиченка, В. Любчика. – К., 2004. – С. 6-10;
 36. Бондаренко В. Межцерковный конфликт: ростки надежды / В. Бондаренко // Политика и время. – 1992. – № 3. – С. 22-26.
 37. Бондаренко В. Православ'я в Україні: розкол замість автокефалії / В. Бондаренко // Людина і світ. – 09/1992. – № 9-10. – С. 2-6.
 38. Бондаренко В.Д., Котлярова Т.О. Релігійно-церковне життя в Україні: особливості відродження та розвитку // Пріоритети державної політики в галузі свободи совісті: шляхи реалізації: Зб. наук. матеріалів / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. ун-т ім.М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во “Світ Знань”, 2007. – С. 13-41.
 39. Бондаренко В. Д. Еволюція сучасного православного богослов'я / В. Д. Бондаренко. – К. : Знання, 1988. – 48 с.

40. Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции / В. Д. Бондаренко. – Симферополь: Таврия, 1989. – 176 с.
41. Борозенец Т. Русский мир и РПЦ (попытка прояснения смыслов) [Электронный ресурс] / Т. Борозенец. // РИСУ. – Режим доступа : http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/open_theme/39124/.
42. Борозенец Т. Богословские основания Русского мира [Электронный ресурс] / Т. Борозенец. // Релігія в Україні. – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/7123-bogoslovskie-osnovaniya-russkogo-mira.html>.
43. Борозенец Т. Русский мир – благовестие воскресения [Электронный ресурс] / Т. Борозенец. // РИСУ. – Режим доступа : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/39001/.
44. Борозенец Т. Русский мир – плод боговоплощения [Электронный ресурс] / Т. Борозенец. // РИСУ. – Режим доступа : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/39412/.
45. Братасюк М. Християнство як етноконсолідуючий чинник / М. Братасюк // Християнство і національна ідея. Науковий збірник / За ред. А. Колодного. – Тернопіль, 1999. – С. 48-53.
46. Бучма О. Держава – релігія – нація: взаємодія в українському суспільстві / О. Бучма // Релігія в контексті соціокультурних трансформацій України. Колективна монографія / За ред. Л. Филипович. – К., 2009. – № 50. – С. 171-174. – Українське релігієзнавство.
47. Бучма О. Фундаменталізм і лібералізм в сучасному християнстві / О. Бучма // Християнство доби постмодерну : Колективна монографія / ред. А. Колодного. – К. : , 2005. – С. 69–86. – (Українське релігієзнавство. – 2005. – № 3 (35)).
48. Бучовський В. Конфлікти, комунікація та діалоги у міжконфесійному вимірі сучасної України / В. Бучовський // Релігія та соціум. – №1. – К. : 2011. – С. 181-189.
49. Варфоломій, Вселенський Патріарх. Віч-на-віч із тайною. Православне християнство у сучасному світі. / Варфоломій, Вселенський Патріарх [пер. з англ.]. – К. : Дух і літера, 2011. – 360 с.
50. Верховский А. Политическое православие: русские православные националисты и фундаменталисты, 1995 – 2001 – Москва: СОВА, 2003. – 317 с.
51. Ветошников К. «Передача» Киевской митрополии Московскому патриархату в 1686 году: канонический анализ [Електрон. ресурс] / Константин Ветошников. // Релігія в Україні. – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/34067-peredacha-kievskoj-mitropolii-moskovskomu-patriarxatu-v-1686-godu-kanonicheskij-analiz.html>.
52. Визит Святейшего патриарха Московского и всея Руси Алексия II в Украину // Журнал Московского Патриархата. – 1990. – №12. – С.14-18.
53. Визначення Собору УПЦ від 26 червня 1992 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступа : <http://orthodox.org.ua/article/viznachennya-soboru->

- ukra%D1%97nsko%D1%97-pravoslavno%D1%97-tserkvi-v%D1%96d-26-chervnya-1992-roku-0.
54. Виступ Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира на Соборі єпископів Української Православної Церкви 21 грудня 2007 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article/vistup-blazhenn%D1%96shogo-mitropolita-ki%D1%97vskogo-%D1%96-vs%D1%96%D1%94%D1%97-ukra%D1%97ni-volodimira-0>.
55. Виступ Патріарха Московського Кіріла 3.11.2010 на відкритті IV Асамблеї Русского міра [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт Московського патріархата. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/1310954.html>
56. Виступ Святішого Патріарха Кирила на урочистому відкритті III Асамблеї фонду «Руський світ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/2495-vistup-patriarxa-kirila-na-vidkritti-asambleyi.html>.
57. Відбулося робоче засідання Комісії УПЦ для діалогу з УПЦ КП і УАПЦ [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://news.church.ua/2014/03/26/vidbulosya-roboche-zasidannya-komisiji-upc-dlya-dialogu-z-upc-kp-i-uapc/>.
58. Відповідь Вселенського Патріарха Варфоломія I на постанову зібрання українського єпископату Московського патріархату // Інформаційний бюллетень УПЦ КП. – № 9. – 2000. – с. 11-12.
59. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття / Віллем Жан-Поль. Пер. з фр. – К. : Дух і літера, 2006. – 331 с.
60. Владиченко Л. Концепція державно-конфесійних відносин України / Л.Д. Владиченко // Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013», 16–17 квіт. 2013 р. : [матеріали доповідей та виступів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. – Ч. 5. – С. 122-124.
61. Владиченко Л. Огляд відносин між державою і релігійними організаціями в Україні у 2012 р. / Л.Д. Владиченко // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – 2014. – Вип. 6-7(134-135). – С. 154-164.
62. Владиченко Л. Пріоритети сучасної державної політики в релігійній сфері / Л.Д. Владиченко // Схід / Гол. ред. Білецький В. – Д., 2012. – № 5 (119). – С. 119-122.
63. Владиченко Л. Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними і релігійними інституціями : [монографія] / Лариса Владиченко. – Канів : Родень, 2014. – 368 с.
64. Владиченко Л. Д. Діяльність вищих органів виконавчої влади у сфері державно-конфесійних відносин Л.Д. Владиченко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: філософські науки. – 2012. – 15(240). – С. 191-196.
65. Владиченко Л. Д. Класифікація відносин між державою та релігійними організаціями: теоретико-методологічний аспект / Л. Владиченко //

- Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – 2014. – Вип. 4-5(132-133). – С. 188-198.
66. Владиченко Л.Д. Концептуальні засади державної політики України щодо релігійних організацій / Л.Д. Владиченко // Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. Збірник наукових матеріалів / Державний комітет України у справах національностей та релігій, Національний педагогічний університет ім.М.П.Драгоманова; Ред.-кол.: В.Андрущенко ін. – Київ, Видавництво «Світ знань», 2009. – С. 19-24.
67. Владиченко Л.Д. Сучасний стан та динаміка розвитку релігійної мережі в Україні / Л.Д. Владиченко // Мультиверсум. Філософський альманах / Гол. ред. Лях В.В. – К., 2012. – Вип. 8(116). – С. 214-225.
68. Волковський В. Патріарх Філарет відмовляється йти у відставку: деталі, оцінки експертів, прогнози. – [Електрон. ресурс] / Волковський Володимир. // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/25457-patriarx-filaret-vidmovlyayetsya-jti-u-vidstavku-detali-ocinki-ekspertiv-prognozi.html>.
69. Володимир (Сабодан), митрополит. Доповіді, звернення, промови / Митрополит Володимир (Сабодан). – К. : Фонд митрополита Володимира, 2014. – 203 с.
70. Вселенський Патріархат активно займається вирішенням сучасної церковної ситуації в Україні. – [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/21113-vselskij-patriarhat-aktivno-zajmayetsya-virishennyam-suchasnoyi-cerkovnoyi-situaciyi-v-ukrayini.htm>.
71. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на открытии III Рождественских Парламентских встреч [Электронный ресурс] // Официальный сайт Московского патриархата. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3960558.html>.
72. Выступление Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла на открытии XV Всемирного Русского Народного Собора – [Электронный ресурс]. // Официальный сайт Московского патриархата. — Режим доступа : <http://www.patriarchia.ru/db/text/1495312.html>.
73. Гаврилин А. Православная церковь в посткоммунистической Прибалтике: проблемы и их истоки [Электронный ресурс] / Гаврилин Александр // Православная беседа. – Режим доступа до ресурсу: <http://p-beseda.ru/?article&id=251>.
74. Галіченко М. Проблема Української автокефалії: сучасний стан та шляхи вирішення / М. Галіченко, І. Поліщук // Південний архів. – 2009. – Вип. 30. – С. 108-114.
75. Галіченко М. Рефлексія ідеологеми «Москва – Третій Рим» у російській релігійно-філософській думці [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Галіченко Максим Володимирович ; Житомирський державний університет ім. І.Франка. – Житомир, 2016. – 215 с.

76. Галуха Л. Ю. Особливості автокефалії та інституалізації православної церкви в Польщі (1918- 1939) [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Галуха Любов Юріївна ; НАН України, Ін-т філос. – К., 1997. – 225 с.
77. Гараджа В.И. Социология религии. Учебное пособие – Москва: Наука, 1995. – 223 с.
78. Глава ОВЦС МП митрополит Иларион (Алфеев) не допущен в Украину – [Електрон. ресурс] / Релігія в Україні – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25751-glava-ovcs-mp-mitropolit-ilarion-alfeev-ne-dopushhen-v-ukrainu.html.
79. Глава УПЦ МП вірить у подолання церковного розколу і шкодує, що світ відходить від християнських норм [Електронний ресурс]. // Дзеркало тижня. – Режим доступу: <http://dt.ua/UKRAINE/glava-upc-mp-virit-u-podolannya-cerkovnogo-rozkolu-i-shkoduye-scho-svit-vidhodit-vid-hristiyanskih-norm-125816.html>.
80. Говорун К. Засади політичної теології в українському контексті. – [Електрон. ресурс] / Архімандрит Кирил Говорун // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/26782-zasadi-politichnoyi-teologiyi-v-ukrayinskomu-konteksti.html>
81. Говорун К. Про Майдан. – [Електрон. ресурс] / Архімандрит Кирил Говорун // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/24260-pro-majdan.html>
82. Говорун К. Інтерпретирую «русский мир» [Электронный ресурс] / К. Говорун. // Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/28250-interpretiruya-russkij-mir.html>.
83. Головащенко С. Історія християнства. Курс лекцій : Навч. посібник / С. Головащенко. – К.: Либідь, 1999. – 353 с.
84. Головкин А. Формування Соціальної доктрини в Православній Церкві [Електронний ресурс] / А. Головкин. // Кафедральний собор. – Режим доступу : <http://www.katedral.org.ua/news/270.html>.
85. Горбаченко Т. Г. Релігія і культура. Курс лекцій для студ. вузів культури і мистецтв, філос. і релігієзнавчих фак. ун-тів / Т. Г. Горбаченко [та ін] ; Київський держ. ін-т культури. – К. : [б.в.], 1996. – 235 с.
86. Гордиенко Н.С. Современное русское православие / Н.С. Гордиенко. – Л.: Лениздат, 1987. – 304 с.
87. Горський М. – SMART-БЛОГ [Електрон. ресурс] / Горський Мирослав. // Я. Корреспондент. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/user/66229659/publication/>.
88. Губерський Л.В. Духовне оновлення суспільства / Л.В. Губерський, В.П. Андрущенко, Є.М. Бабосов. – Київ: Либідь, 1990. – 197 с.
89. Гудзик К. Храм или агитцентр? – [Електрон. ресурс] / Гудзик Клара // Газета «День». – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/hram-ili-agitcentr>.

90. Дамаскин (Папандреу), митр. Швейцарский Православие и мир: / Дамаскин (Папандреу); Исследовательский центр Священной Обители Кикку, Кипр. – Ливани: Нэа Синора, 1994. – 324 с.
91. Дамаскин (Папандреу). Православие на пороге третьего тысячелетия / Митрополит Швейцарский Дамаскин (Папандреу). – К. : Альтернативи, 1999. – 288 с.
92. Два Александра – [Електрон. ресурс] // From-ua.com. – Режим доступу: <http://from-ua.com/articles/305823-dva-aleksandra.html>.
93. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии и убеждений 1981 г. // Международные акты о правах человека. Сборник документов / Сост. и вступ. ст.: В. А. Карташкин, Е. А. Лукашева. – М. : Норма-Инфра-М, 1999. – С. 132-134.
94. Декларація «Церква і світ на початку третього тисячоліття» [Електронний ресурс]. // РІСУ. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uockp_doc/34099/.
95. Державний комітет у справах національностей та релігій вказав на неточності у доповіді Патріарха Алексія стосовно Статуту УПЦ – [Електрон. ресурс] // Православ'є в Україні. – Режим доступу: http://arhiv.orthodoxu.org.ua/uk/po_eparhiyah/kiivska/2008/06/25/16941.html.
96. Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/Przh_Religion_2013.pdf.
97. Докаш В. Релігія як чинник формування етнонаціональної свідомості / В. Докаш // Українське релігієзнавство. – 2009. – № 50. – С. 153-159.
98. Документы Архиерейского Собора Русской Православной Церкви // Православный Вестник. – 1990. – № 4. – С. 11-12.
99. Доповідь Митрополита Володимира на Архієрейському Соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : orthodox.org.ua/uk/slovo_do_chitachiv/2008/06/25/3165.html.
100. Доповідь Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира на Ювілейному Соборі Української Православної Церкви [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/ru/node/1301>.
101. Доповідь Святійшого Патріарха Філарета на Всеукраїнському церковно-громадському форумі «За єдину Помісну Українську Православну Церкву». 13 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]. // Парафія.орг. – Режим доступу : <http://www.parafia.org.ua/biblioteka/hrystyyanstvo-virovchennya-ta-tradytsiji/pratsi-svyatijshoho-patriarha-kyjivskoho-i-vsijeji-rusy-ukrajiny-filareta/tom-7-propovidi-promovy-poslannya-dopovidi-intervyu/dopovidi/#2>.
102. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории) / А. Драбинко. – К. : Издание Свято-Успенской Киево-Печерской Лавры, 2002. – 287 с.

103. Драбинко А. Христианство и империя [Электронный ресурс]. // Киевская Русь. – Режим доступа : http://www.kiev-orthodox.org/site/byauthor/5244/?fb_action_ids=10203231366279508&fb_action_types=og.recommends.
104. Драбинко О., архім. Чому розкольницькі угруповання в Україні називаються неканонічними (історико-канонічний аналіз) / О. Драбинко, архім. Вид. третє – К.: Українська Православна Церква, 2007. – 48 с.
105. Дубин Б. Вера большинства / Борис Дубин // Монтаж и демонтаж секулярного мира / – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 185–202.
106. Дудар Н. Релігія і віра в житті українців / Н. Дудар, Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 83-98.
107. Дутчак А. Аналіз сучасного стану державно-церковних відносин в Україні [Електронний ресурс] / А. Дутчак. // РІСУ. – Режим доступа : http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/53514/.
108. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни / Э. Дюркгейм // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология / Пер. с англ., нем., фр. Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М.: Канон+, 1998. – 432 с.
109. Евфимий (Моисеев), иеромонах. Русская Церковь как основа Русского мира, Русский мир как основа Вселенской Церкви. Доклад, прочитанный на IX науч.-практ. конф. «Богословие и светские науки : традиционные и новые взаимосвязи», состоявшейся 5-6.11.2010 в Казанской духовной семинарии – [Электронный ресурс]. // Богослов.ру. – Режим доступа : <http://bogoslov.ru/text/501891.html>
110. Ейсмонт Віталій. Маленькі коментарі до брошури про «так звану» Церкву. – [Електрон. ресурс] / прот. Віталій Ейсмонт // Українська Православна Церква Київського патріархату. Рівненська єпархія. – Режим доступа: <http://rivne-cerkva.rv.ua/statti/2621-malenki-komentari-do-broshury-pro-tak-zvanu-tserkvu.html>.
111. Еп. Климент (Вечеря), Пидгайко В.Г. Киевская епархия. 1964-1988 гг. // Православная Энциклопедия. Том. XXXIII. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – с. 221-225.
112. Еп. Климент (Вечеря), Пидгайко В.Г. Киевская епархия. 1988-1992 гг. // Православная Энциклопедия. Том. XXXIII. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – с. 225-228.
113. Еп. Климент (Вечеря), Пидгайко В.Г. Киевская епархия. 1992-2013 гг. // Православная Энциклопедия. Том. XXXIII. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – с. 228-233.
114. Епископ Переяслав-Хмельницкий Александр (Драбинко). Киев – Новый Иерусалим. Доклад на IX Междунар. Успенских Чтениях «Память и надежда : горизонты осмысления и пути осознания», Киево-Печерская Лавра, 27. 09. 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5683>.

- 115.Євдокимова Т. Християнське соціальне вчення: діалог з сучасним світом / Т. Євдокимова // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – № 15. – С. 13-22.
- 116.Євстратій, єпископ. Православний погляд на соціальне служіння Церкви [Електронний ресурс] / Євстратій, єпископ. // Кафедральний собор. – Режим доступу : <http://katedral.org.ua/news/268-social.html>.
- 117.Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Сергій Єсельчик. — К.: Критика, 2008. — 304 с.
- 118.Єленський В. Автокефалія / В. Єленський // Людина і світ. – 1997. – №10. – С. 3-6.
- 119.Єленський В. Велике повернення: релігія в глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. / В. Єленський. – Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2013. – 504 с.
- 120.Єленський В. Візит Кирила: РПЦ демонструє Путіну як повернути Україну [Електронний ресурс] / В. Єленський. //Богословський клуб імені Максима Сповідника. – Режим доступу : <http://bogoslov-club.org.ua/?p=1269#more-1269>.
- 121.Єленський В. Діалог між християнами: труднощі й перспективи / В. Єленський // Знаки часу. До проблеми порозуміння між церквами. – К.: Сфера, 1999. – С. 462–479.
122. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні / В. Є. Єленський. – К. : «Знання», 1991. – 72 с.
123. Єленський В. Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Єленський. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.
124. Єленський В. Є. Релігія та процес націєтворення / В. Є. Єленський // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / Ред. кол. : А. М. Колодний, Л. О. Филипович (відповід. редактор), П. Л. Яроцький. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 187-206. – (Проект «Наукова книга»).
125. Єленський В. Нація і релігія: Україна / В. Єленський // Людина і світ. – 2003. – № 6. – С. 39-48.
126. Єленський В. Проблема автокефалії є питанням політичним набагато більшою мірою, ніж питанням богословським [Електронний ресурс] / В. Єленський. //Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/17864-viktor-yelenskij-problema-avtokefaliyi-ye-pitanniam-politichnim-nabagato-bilshoyu-miroyu-nizh-pitanniam-bogoslovskim.html.
127. Єленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна / В. Єленський // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник / За ред. А. Колодного і М. Бабія. – К., 2002. – С. 14-21.

128. Єленський В. Релігійні культури і десекуляризація в Україні // Україна – 2014: Суспільно-політичний конфлікт і Церква. – К.: Центр О.Разумкова, 2014. – с. 61-67.
129. Єленський В. Релігійність в Україні: характер і напрями змін / В. Єленський // Християнство доби постмодерну : Колективна монографія. – К., 2005. – 168–178. – (Українське релігієзнавство. – 2005. – № 3 (35)).
130. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна [Електронний ресурс] / В. Єленський // Центр Разумкова. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_4.pdf
131. Єленський В. Релігія після комунізму: напрями змін / Віктор Єленський // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 66-72.
132. Єленський В. Тенденції релігійних змін у світі ХХІ століття та їх імплікації в українському контексті / В. Єленський // Україна релігійна : Колективна монографія. – Кн. 2.: Прогнози релігійного життя України. – К., 2008. – С. 314–339. – (Українське релігієзнавство. – 2008. – № 48).
133. Єленський В. Церкви в Україні стали на бік тих чи інших партій [Електронний ресурс] / В. Єленський // Український журнал. – 9/2010. – Режим доступу : <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/1080/>.
134. Єленський В.Є. Релігія. Церква. Молодь / В. Є. Єленський, В.П.Перебенесюк. – К.: ALD, 1996. – 160 с.
135. Єленський В.Є. Церкви України і зовнішня політика: уроки недавнього минулого / В.Єленський // Церква і національне відродження. – К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1993. – С.37-48.
136. Журнали засідання Священного Синоду 13 грудня 2013 р. [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://cerkva.info/uk/synod/4250-synod-13-12-13.html>.
137. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 23 грудня 2011 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-23-grudnya-2011-roku/#more-1194>.
138. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 26 січня 2012 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-26-sichnya-2012-roku/>.
139. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 21 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-21-lyutogo-2012-roku/>.
140. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 8 травня 2012 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://sinod.church.ua/2014/01/15/zasidannya-8-travnnya-2012-roku/>.
141. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 12 серпня 2014 року [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://sinod.church.ua/2014/08/12/zhurnali->

- zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-12-cserpnya-2014-roku/.
142. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 24 лютого 2014 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://sinod.church.ua/2014/02/25/zasidannya-24-lyutogo-2014-roku/>.
143. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 червня 2014 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://sinod.church.ua/2014/06/19/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-19-cherhvnya-2014-roku/>.
144. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 16 вересня 2014 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://sinod.church.ua/2014/09/16/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-16-veresnya-2014-roku/#more-1375>.
145. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 27 жовтня 2015 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2015/10/27/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-zhovtnya-2015-roku/>.
146. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
147. Зарічний О. Митрополит Філарет / О.Зарічний. – Львів: "Логос", 1995. – 256 с.
148. Заява Української Православної Церкви у зв'язку з останніми політичними подіями в країні [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://volyn.church.ua/2013/11/30/zayava-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-u-zvyazku-z-ostannimi-politichnimi-podiyami-v-krajini/>.
149. Заявление Архиерейского Собора УАПЦ относительно вопроса объединения украинского православия // Украинская Православная Церковь. Летопись. Год из жизни. – 2006. – К. : Киевская Митрополия, 2007. – С. 586-591.
150. Заявление ВСЦиРО по итогам встречи с руководством Верховной Рады Украины 26 февраля 2014 года – [Електрон. ресурс] // Всеукраинский Совет Церквей и религиозных организаций. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ru/statements/379-statement-after-meeting-with-acting-president>.
151. Заявление Совета Церквей по поводу решения России о военном вторжении в Украину 2 марта 2014 г. – [Електрон. ресурс] // Всеукраинский Совет Церквей и религиозных организаций. – Режим доступу: <http://vrciro.org.ua/ru/statements/381-council-of-churches-statement-on-decision-of-russian-military-invasion>.

- 152.Звернення Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату до УПЦ (Московського Патріархату) – [Електрон. ресурс] /Українська Православна Церква Київський Патріархат // Офіційний веб-сайт «Церква.інфо». – Режим доступу:<http://www.cerkva.info/uk/archsobor/4551-arch-sobor-14-zvernennia-do-upc-mp.html>.
153. Звернення Архієпископа Софронія Черкаського до єпископату УПЦ МП (2005 р.). – особистий архів Ю.Лінніка.
- 154.Звернення до УАПЦ щодо об'єднання [Електрон. ресурс] /Українська Православна Церква Київський Патріархат // Офіційний веб-сайт «Церква.інфо». – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/patrosplannia/7051-uaoc-zvern.html>.
- 155.Звернення єпископату Української Православної Церкви до Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Алексія II та Священного Синоду Руської Православної Церкви від 9 липня 1990 р. // Православний вісник. – 1990.– № 10. – с. 3-4.
- 156.Звернення Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Кирила до місцеблюстителя Київської митрополичої кафедри митрополита Чернівецького і Буковинського Онуфрія, архіпастирів, пастирів і всіх вірних чад Української Православної Церкви у зв'язку з ситуацією в Україні, 2 березня 2014 року [Електронний ресурс]. // Патріархія.ру. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3588258.html>.
- 157.Звернення Священного Синоду УПЦ від 22 листопада 2006 року [Електронний ресурс]. // Православний Яготин. – Режим доступу : http://vira.in.ua/texts/uoc_synode__2006-11-22.htm.
- 158.Звернення Священного Синоду та єпископату УПЦ КП до архієреїв, духовенства та вірних Української Православної Церкви (в складі Московського патріархату) [Електронний ресурс]. // Православ'є в Україні. – Режим доступу : <http://orthodoxy.org.ua/ru/node/13012>.
- 159.Звернення Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату до Української Православної Церкви (Московського Патріархату) [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ КП. – Режим доступу : <http://cerkva.info/uk/publications/articles/4457-uaoc-mp-zvern.html>.
- 160.Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні [Електронний ресурс]. // Інститут релігійної свободи. – Режим доступу : http://irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1281&Itemid=78.
- 161.Звернення Собору Української Православної Церкви до вірних чад її (21 грудня 2007 р.). – [Електрон. ресурс] //Православ'є в Україні.– Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article/zvernennya-soboru-%D1%94piskop%D1%96v-ukra%D1%97nsko%D1%97-pravoslavno%D1%97-tserkvi-do-%D1%97%D1%97-v%D1%96rnikh-chad-0>.

- 162.Здіорук С. Гуманітарно-політична експансія Росії на українських теренах / С. Здіорук. // «Русский мир» Кирила не для України. Зб. наук. статей. – 2014. – С. 115 – 124.
- 163.Здіорук С. І. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти / С. І. Здіорук. – К. : НІСД, 1993. – 60 с.
- 164.Здіорук С. І. Національна Церква // Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного. – К.: Четверта хвиля, 1996. – С. 209.
- 165.Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI ст. / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
- 166.Здіорук С. Конфесійне середовище українського соціуму: аналіз ключових параметрів / С. Здіорук // Гуманітарна політика Української держави в новітній період : Монографія / За ред. С. І. Здіорука. – К.: НІСД, 2006. – 403 с.
- 167.Здіорук С. Проблеми національної церкви і національної релігії в Українському суспільстві [Електронний ресурс]. //Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=gupr2&issue=2006_2.
- 168.Здіорук С., Токман В. Україна на шляху конституювання Помісної православної церкви / С. Здіорук, В. Токман // Релігійна панорама. – 2009. – № 11. – С. 46–62.
- 169.Здіорук С.І. Національна Церква та національна релігія як форми духовного самовираження етносу / С.І.Здіорук // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. Л.О.Филипович. – К., 2006. – С.73-84.
- 170.Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття : монографія. / Здіорук С.І. – К. : Знання України, 2005. – 552с.
- 171.Зінчук Д. С. Релігійна та громадсько-політична діяльність Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира (Василя Романюка) [Текст]: монографія / Д. С. Зінчук. – Ів.-Франківськ: Вид. Третяк І.Я., 2009. – 280 с.
- 172.Зуев П., свящ. От мировой схизмы к еклезиологической ереси / П.Зуев, свящ. // Православний вісник. – К., 1999. – №2. – с. 40-53.
- 173.Зуев П. Українське православ'я: старі проблеми в новому віці / П. Зуєв // Дзеркало тижня. – № 5 (634). – 2007.
- 174.Ильинский П. Фролов Кирилл Александрович – лидер "Ассоциации православных экспертов", заведующий отделом Украины Института стран СНГ [Електронний ресурс] / Ильинский Петр // Портал Credo.ru. – 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=rating&id=28>.
- 175.Иоанн (Снычев), митрополит Санкт-Петербургский и Ладожский. Русь Соборная. – СПб.: «Царское дело», 1995. – 248 с.
- 176.Ігнатуша О. М. Історичний поступ українського православ'я: пошук нової парадигми [Електронний ресурс] / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII. – Режим доступу : http://www.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/13/ignatusha.pdf.

177. Ієрархи Помісних Церков висловились про стан справ в Україні (2005) [Електронний ресурс]. // Православие.ру. – Режим доступу : <http://www.pravoslavie.ru/news/15476.htm>.
178. Інтерв'ю з дияконом Андрієм Глущенко. – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
179. Інтерв'ю з дияконом Юрієм Федівим. – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
180. Інтерв'ю з митрополитом Дмитрієм (Рудюком). – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
181. Інтерв'ю з митрополитом Макарієм (Мелетичем). – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
182. Інтерв'ю з священником Андрієм Дудченко. – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
183. Інтерв'ю з Юрієм Чорноморцем. – Особистий архів Ю.В.Лінніка.
184. Інформаційний звіт Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні» [Електронний ресурс]. // Міністерство культури України. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/327651;jsessionid=C3A44E0C71766DF76E718C94498F73A5>.
185. Іоанн Уманський, архієпископ. Проект Українська Церква [Електронний ресурс]. // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/proekt_ukrayinska_tserkva_svoe_i_hristove.html.
186. Ісиченко І. Церковна ситуація на Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://krotov.info/libr_min/09_i/isi/chenko_2010.htm/.
187. Історико-канонічна Декларація Архієрейського Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату – [Електрон. ресурс] // Офіційний веб-сайт УПЦ КП «Церква.інфо». – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/ru/icd/193-declaracia-1.html>.
188. Історія релігії в Україні: навчальний посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін. ; за ред. А.М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, КОО, 1999. – 735 с.
189. Іщук Н. В. Духовна ідентичність і православна система цінностей / Н. В. Іщук // Філософія серця Григорія Сковороди і сучасність: Матеріали Міжнар. наук. круглого столу (2-3 грудня 2005 р.). – К.: МАУП, 2006. – С. 91-92.
190. Іщук Н. В. Соборність та атомізоване суспільство: соціально-філософський аналіз / Н. В. Іщук // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія: Зб. наук. праць. – № 2(4). – К.: НАУ, 2006. – С.136-140.
191. Іщук Н. В. Соціальне вчення християнства як теоретика та теoантропoлогія / Н. В. Іщук // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Науковий вісник: зб. наук. праць. – Вип. № 30. – К.: ВІР УАН, 2010. – С. 225-231.
192. Іщук Н. В. Соціально-філософське вчення сучасного православ'я : цивілізаційний аспект / Н. В. Іщук // Sententiae. Наукові праці Спільки

- дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – Спецвипуск 2. – Вн.: Вінницький національний технічний університет, 2006. – С. 137-149.
193. Іщук Н. В. Християнство як етносоціальний феномен / Н. В. Іщук // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27-28 вересня 2003 р.). – К.: Світогляд, 2004. – С.98-99.
194. Іщук Н. В. Соціальна доктрина церкви: між державою та громадянським суспільством / Н. В. Іщук // Наука і молодь. Гуманітарна серія: Зб. наук. праць. – Вип. 6. – К.: НАУ, 2006. – С. 93–96.
195. Іщук Н.В. Соціально-філософське вчення православ'я та моральне богослов'я: принципи взаємодії / Н. В. Іщук // Наука і молодь. Гуманітарна серія: Зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: НАУ, 2005. – С. 94–97.
196. К вопросу о независимости Украинской Православной Церкви. (По материалам пресс-конференции Блаженнейшего Филарета, митрополита Киевского и всея Украины). Киев, 31 августа 1990 г. // Православный Вестник. – 1990. – №11. – с. 4-5.
197. К созданию «Союза православных журналистов» причастен донецкий бизнесмен, подозреваемый в финансировании терроризма – [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/31456-k-sozdaniyu-soyuza-pravoslavnykh-zhurnalistov-prichasten-doneckij-biznesmen-podozrevaemyj-v-finansirovanii-terrorizma.html.
198. Каллист (Уэр), митрополит. В разрешении украинского вопроса мы не должны искать преимуществ друг перед другом [Електронний ресурс] / Каллист (Уэр), Митрополит. – Режим доступу : <http://www.kiev-orthodox.org/site/meetings/1591/>.
199. Кальченко Т.В. Киевская епархия. 1920-1941 гг. // Православная Энциклопедия. Том. XXXIII. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2013. – с. 198-211.
200. Карп'як О. УПЦ МП: зв'язок з Москвою слабшає / О. Карп'як. // BBC. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainia/n/entertainment/2014/03/140325_orthodox_church_moscow_ko.shtml
201. Київська митрополія налякана Меморандумом, який підписали єпископи УПЦ– [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/27468-kiyivska-mitropoliya-nalyakana-memorandumom-yakij-pidpisali-yepiskopi-upc.html>.
202. Київська Митрополія УПЦ видала друком брошуру «Українська Православна Церква: міфи та істина» – [Електрон. ресурс] // Київська Митрополія УПЦ. Офіційний Сайт. – Режим доступу: <http://mitropolia.kiev.ua/ki%D1%97vska-mitropoliya-upc-vidala-drukombroshuru-ukra%D1%97nska-pravoslavna-cerkva-mifi-ta-istina/>.
203. Кирилл (Говорун). Богословие Майдана / Кирилл (Говорун) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/4975/>.

204. Кирилл (Гундяев), митр. Свобода и ответственность: в поисках гармонии / митр. Кирилл (Гундяев). – М. : Отдел внешних церковных связей Московской Патриархии, 2008. – 240 с.
205. Кирилл (Гундяев). Выступление на торжественном акте в честь 70-летия Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата . – [Электрон. ресурс] / Святейший патриарх Кирилл // Патриархия–ру. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4470984.html>.
206. Кирилл (Гундяев). Выступление на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. – [Электрон. ресурс] / Святейший патриарх Кирилл // Патриархия–ру. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>
207. Кирилл (Гундяев). Обращение Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла к местоблюстителю Киевской митрополичьей кафедры митрополиту Черновицкому и Буковинскому Онуфрию, архипастырям, пастырям и всем верным чадам Украинской Православной Церкви в связи с ситуацией на Украине, 2 марта 2014 года. – [Электрон. ресурс] / Святейший патриарх Кирилл // Православіє в Україні. – Режим доступа : <http://orthodoxy.org.ua/data/patirah-kirill-mitropolitu-onufriyu-ukrainskiy-narod-dolzhen-sam-bez-vneshnego-vozddeystviya>.
208. Кирилл (Гундяев). Свобода и ответственность: в поисках гармонии. Права человека и достоинство личности / Кирилл (Гундяев), митр. – М. : Отдел внешних церковных связей Московского Патриархата, 2008. – 240 с.
209. Кисельов О. Екуменічні тенденції у відносинах християнських спільнот / О. Кисельов // Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прознози релігійних процесів України. – К., 2008. – С. 31-44.
210. Кисельов О. Феномен екуменізму в сучасному християнстві філософсько-релігієзнавчий аналіз [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Кисельов Олег Сергійович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 182 с.
211. Климов В. В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності. Вибрані статті / В. В. Климов. – К. : Відня релігієзнавства Ін-ту філос. ім. Г. С. Сковороди НАН. України, 2009. – 370 с.
212. Климов В. Тенденції розвитку державно-церковної політики в Україні в контексті сучасних процесів урегулювання відносин між державами і церквами в Європі / В. Климов // Релігійна свобода: науковий щорічник ; Держ. ком. України у справах національностей та релігій. Державно-церковна політика в Україні як фактор формування громадянського суспільства / За ред. А. Колодного. – К., 2009. – № 14. – С. 12-18.
213. Климов В. Церква і політика в Україні: проблеми взаємозв'язку / В. В. Климов // Україна релігійна. Книга перша: Стан релігійного життя України. – Українське релігієзнавство. – № 46. – 2008. – С. 68-79.

- 214.Кнорре Б. Российское православие. Постсекулярная институционализация в пространстве власти, политики и права / Борис Кнорре. // Монтаж и демонтаж секулярного мира / – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 42–103.
- 215.Козлов С Митрополит Александр (Драбинко) «О войне на Донбассе, автокефалии и заговоре Януковича против Украинской Церкви» – [Электрон. ресурс] / Козлов Сергей //Vector. News. – Режим доступа:<http://vnews.agency/exclusive/43678-o-voyne-na-donbasse-avtokefalii-i-zagovore-yanukovicha-protiv-ukrainskoy-cerkvi.html>.
- 216.Колодний А. М. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / А. Колодний. //Підручники. – Режим доступу : <http://mobile.pidruchniki.com/14360106/religiyeznavstvo/peredmova>.
- 217.Колодний А. Конфесійний плюралізм етапу постмодерну [Електронний ресурс] / А. Колодний. // Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://religion.in.ua/main/analitica/12455-konfesijnij-plyuralizm-etapu-postmodernu.html>.
- 218.Колодний А. М. Національна Церква – форма духовного самовираження українства / А. Колодний // Україна в її релігійних виявах. Монографія. – Львів, СПОЛОМ, 2005. – С. 220-228.
- 219.Колодний А. М. Премодерн, модерн, постмодерн в контексті історії християнства / А. М. Колодний // Християнство доби постмодерну: Колективна монографія / (ред. А. Колодного). – К., 2005. – С. 5–33. – (Українське релігієзнавство. – 2005. – № 3 (35)).
- 220.Колодний А. Національна церква як вияв національної ідентичності: український контекст / А. Колодний // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Наук. щорічник / За заг. ред. А.Колодного та М.Бабія. – К., 2002. – С. 21-26.
- 221.Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності / А. Колодний // Толерантність: сфера міжконфесійних відносин. Релігієзнавчий аналіз / Упорядник, автор передмови Л.О. Филипович. К.: ЦеРІС, 2004. – Вип. 2. – С. 31-45.
- 222.Колодний А. Релігійне життя України в багатоманітні його виявів / А. Колодний // Україна релігійна. Колективна монографія. Книга перша: Стан релігійного життя України. – К., 2008. – С. 15-23;
- 223.Колодний А. Толерантизація міжконфесійних відносин в Україні / А. Колодний // Україна релігійна. Колективна монографія. Книга друга: Прогнози релігійних прогнозів України. – К., 2008. – С. 78-83.
- 224.Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів : Сполом, 2005. – 336 с.
- 225.Колодний А. Церква в контексті національного самовизначення українців / А. Колодний // Релігія та соціум. – №2 . – К., 2008 . – С. 42-47.
- 226.Колодний А.М. Природа і визначення релігійного феномену / Анатолій Колодний // Релігієзнавство в актуальності його проблем : 36. Статей; [ред. А. Колодного]. – К., 2005. – С. 40–46. – (Українське релігієзнавство. – 2005. – № 71–72).

227. Колодний А.М. Релігійне сьогодення України: роздуми, оцінки, прогнози / А. Колодний. – К., 2009. – 450 с.
228. Колодний А.М. Релігієзнавство у його дисциплінарних вимірах / Анатолій Колодний // Дисциплінарне релігієзнавство : Навчальний посібник; [за наук. ред. А. Колодного]. – 2-ге доопрацьоване видання. – К. : ВР ІФ НАН України, 2010. – С. 17–24.
229. Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції / А. Колодний. – К. : Світ знань, 1999. – 52 с.
230. Комісії УПЦ КП та УАПЦ пропонують кроки до об'єднання двох Церков. – [Електрон. ресурс] // Офіційний веб-сайт УПЦ КП «Церква.інфо». – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/publications/articles/6958-rishennia.html>.
231. Конотоп Л.Г. Громадянське суспільство: історико-філософський і релігієзнавчий аспекти його осмислення // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду. Збірник наукових матеріалів / За ред. Бондаренка В.Д. – К., 2004. – С. 339-345.
232. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
233. Концепція УПЦ щодо розвитку церковно-державних відносин в галузі соціальної політики [Електронний ресурс]. // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uosmp_doc/36137/.
234. Косик В. И., Темелски Хр., Турилов А. А. Болгарская православная церковь. // Православная энциклопедия / – Москва: Православная энциклопедия, 2009. – С. 615–643.
235. Костенко М. Smart-блог [Електрон. ресурс] / Костенко Максим. // Я. Корреспондент. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/user/66168533/publication/>.
236. Костюк К. Православный фундаментализм. // Полис. – 2000. – №5. – С. 133–154.
237. Косуха П. З церковних фронтів – на поле християнської благодаті / П. Косуха // Віче. – січень, 1993. – 1 (10). – С. 124.
238. Косуха П. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах / П. Косуха // Людина і світ. – 1997. – № 8. – С. 25-26.
239. Кравчук Л. М. Пропоную скликати Всеукраїнський загальнорелігійний форум / Л. М. Кравчук // Голос України. – 1991, 15 жовтня. – № 200. – С. 2.
240. Кравчук Л. Створення єдиної УПЦ – об'єктивна реальність історії / Л. Кравчук // День. – 2008. – 2 серп. (№ 136). – С. 1,4.
241. Красников А. Н. Методологические проблемы религиоведения : Учебное пособие / А. Н. Красников. – М. : Академический проект, 2007. – 239 с.
242. Кримські татари запропонували УПЦ КП служити в мечетях [Електронний ресурс]. // Помісна церква. – Режим доступу: <http://www.pomisna.in.ua/2014/03/mechetj.html>.

243. Кто есть кто в переговорах Глазьева о разжигании войны в Украине. – [Электрон. ресурс] // Цензор-нет. – Режим доступа: http://censor.net.ua/photo_news/403042/kto_est_kto_v_peregovorah_glazeva_o_razjiganii_voyniny_v_ukraine_rassledovanie_sonflikt_intelligence.
244. Кудлай О. Міжправославний конфлікт в Україні: позиції сторін / О. Кудлай // Людина і світ. – 1998. – №5. – С. 2–8.
245. Кузьменко Д. «Єдність братських народів» і ересь етнофілетизму / Д. Кузьменко // Релігія в Україні. – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/2509-yednist-bratskix-narodiv-i-yeres-etnofiletizmu.html>.
246. Кузьменко Д. Еклезіологія й автокефалія. Гострі кути [Електронний ресурс] / Д. Кузьменко. // Релігія в Україні. – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovyia/5143-ekleziologiya-j-avtokefaliya-gostri-kuti.html>.
247. Кузьменко Д. Єдність братських народів і ересь етнофілетизму [Електронний ресурс] / Д. Кузьменко. // Притвор. – Режим доступа : <http://pritvor.kiev.ua/ec/analitics/kuzmenko-heresy-etnofiletizm>.
248. Кузьменко Д. Перепони на шляху до подолання церковного розколу в Україні [Електронний ресурс]. / Д. Кузьменко. // Притвор. – Режим доступа: http://pritvor.kiev.ua/articles/perepony_do_podolannja_rozkolu.html.
249. Кураев А. Эстонский инцидент – это продолжение украинского конфликта [Електронний ресурс] / А. Кураев. // Православие. ру. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/analit/sobytia/estcerkkuraev.htm>.
250. Курас І. Ф. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесарево – кесарю, а Боже – Богу») / І. Ф. Курас, М. Ф. Рибачук, М. І. Кирюшко, П. І. Фещенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2000. – 272 с.
251. Кучма Л. Україна – не Росія / Л. Кучма. – К., 2003. – 463 с.
252. Лавров С. Сотрудничество МИД и РПЦ развивается “по нарастающей”. – [Електронний ресурс]. // РИА. – Режим доступа : <http://www.rian.ru/religion/20110124/325672605.html>
- 253.** Линник Ю.В. Единая поместная православная церковь как фактор соборности Украины / Ю.В. Линник // Власть и общество. – Тбилиси 2015. – № 1 (33). – С. 36–50.
- 254.** Линник Ю.В. Особенности позиции и направления деятельности УПЦ МП в условиях российской агрессии на востоке Украины / Ю.В. Линник // Власть и общество. – Тбилиси, 2015. – № 4 (36). – С. 210–215.
255. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – К.: Рада, 1995. – 111 с.
256. Лист Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату (27 червня 2013 року) Його Святості Варфоломію, Архієпископу Константинополя – Нового Риму, Вселенському Патріарху, Предстоятелям Помісних Православних Церков [Електронний ресурс]. // Кіріос. – Режим доступа : <http://kyrios.org.ua/news/uoc-kp/9712-patriarh-filaret-napisav-lista-predstojateljam-pomisnih-tserkov.html>.

- 257.Ліннік Ю.В. Духовна освіта в українській православній церкві московського патріархату: становлення, сучасний стан і перспективи / Ю.В.Ліннік // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – № 1–2 (17–18). – С.239–243.
- 258.Ліннік Ю.В. Особливості позиції українських православних церков в протестному русі (2013 — 2014 рр.) / Ю.В.Ліннік // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП “Видавництво “Гілея”, 2014. – Вип. 88. – С. 57 – 61.
- 259.Ліннік Ю.В. Постаць митрополита Володимира в становленні української православної церкви московського патріархату / Ю.В.Ліннік // Філософські обрії: науково-теоретичний журнал. Полтава: Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г. Короленко, 2014. – Вип. 32. – С. 114–125.
- 260.Ліннік Ю.В. Проблеми конституювання помісної православної церкви в сучасній Україні / Ю.В.Ліннік // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 26. – Рівне : О. Зень, 2015. – С. 53–56.
- 261.Ліннік Ю.В. Світоглядно-ідеологічна модель розвитку УПЦ МП (під час предстоятельства митрополита Онуфрія (Березовського)): спроба філософсько-релігієзнавчого аналізу / Ю.В.Ліннік // Актуальні проблеми філософії та соціології. Науково-практичний журнал. – Вип. 5. – Одеса, 2015. – С. 140–143.
- 262.Ліннік Ю.В. Трансформаційні процеси у Православ'ї в часи українського державотворення (кінець ХХ — ХХІ ст.) / Ю.В.Ліннік // Релігія та соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2014. – № 1–2 (13–14). – С. 265–271.
- 263.Ліннік Ю.В. Феномен політичного православ'я: спроба релігієзнавчого аналізу / Ю.В.Ліннік // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 25. – Рівне : О. Зень, 2014. – С. 75–78.
- 264.Лубська М. В. Релігієзнавчо-правовий аналіз змісту та реалізації принципу свободи совісті й віросповідання в Україні [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Лубська Марія Володимирівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 233 с.
- 265.Лубський В. І. Історія релігій / В. І. Лубський, В. М. Козленко, М. В. Лубська. – К.: Тандем, 2002. – 415 с.
- 266.Лубський В. І. Релігієзнавство [Електронний ресурс] / В. І. Лубський. //Підручники. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/13410515/religiyeznavstvo/viznachennya_religiyi.
- 267.Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой: очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками /В.М. Лурье. – М. : Три квадрата, 2010. – 295 с.

- 268.Любчик В.П. Стратегія сучасної державної етноконфесійної політики: правові засади /В.П.Любчик // Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. – К., 2009. – С. 71–76.
- 269.Мандич Л. Двовір'я як етно-національна особливість українського православ'я [Електронний ресурс] / Л. Мандич. //Етно. – Режим доступу : <http://etno.uaweb.org/lib/mandycz.html>.
- 270.Маринович М. Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні апокаліпсису. – К.: Дух і літера, 2003. – 544 с.
- 271.Маринович М. Розійтися, щоб об'єднатися // Тиждень православ'я. – 2008. – 1-7 серпня. – № 31 (40). – С. 2.
- 272.Маринович М. Роль Церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні / М.Маринович // Незалежний культурологічний часопис „І”.– 2001.–№22.
- 273.Мартинюк Е. Екуменізм, конвергенція, єдність / Е. Мартинюк // Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За ред. А. Колодного. – К., 2001. – С. 26-36;
- 274.Мартышин Д., прот. Русская идея и Русский мир: мания величия или духовная вертикаль? [Электронный ресурс] / прот. Д. Мартышин, иерей А. Беспалов. // Релігія в Україні. – Режим доступа : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/4191-russkaya-ideya-i-russkij-mir-maniya-velichiya-ili-duhovnaya-vertikal.html>
- 275.Марценко Д. Новінський запропонував митрополиту Макарію мільйони доларів за зрив об'єднання УАПЦ й УПЦ КП [Електрон. ресурс] / Марценко Денис. // Преса України. – Режим доступу: <http://uapress.info/uk/news/show/80920>.
- 276.Марченко Д. «Динамо» в огні, или Почему я не иду протестовать против «злочинной» власти [Електрон. ресурс] / Марченко Дмитрий. // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/dinamo-v-ogne-ili-pochemu-ya-ne-idu-protestovat-protiv-zlochinnoy-vlasti.html>.
- 277.Марченко Д. Не раскалывайте Церковь [Електрон. ресурс] / Марченко Дмитрий. // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/replika-ne-raskalyvayte-cerkov.html>.
- 278.Марчишак А. Глобальний світ та проблеми православної кафолічності / А. Марчишак // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду. Збірник наукових матеріалів / За ред. Бондаренка В.Д. – К., 2004. – С. 346-354.
- 279.Марчишак А. Православний фундаменталізм як відповідь на глобалізацію / А. Марчишак // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : Зб. наукових праць. – К., 2004. – № 14. – С. 152-158.
- 280.Марчишак А. Р. Трансформація православ'я в глобалізованому світі: пост-радянський контекст / Марчишак Арсеній Романович. – К., 2007. – 194 с.
- 281.Марчишак А. Традиційні християнські конфесії та їх перспективи в умовах глобального світу / А. Марчишак // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / За ред. З.Білика. – Львів, 2006. – Кн. 2. – С. 386-392;

282. Марчишак А.Р. Православна кафолічність: проблеми і перспективи в умовах глобалізації // Філософія, культура, життя. Міжвузівський збірник наукових праць. Спеціальний випуск. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. – С. 200–207.
283. Марчишак А.Р. Трансформація поглядів Православ'я на місце Церкви в суспільному житті // Науковий вісник. Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича. Філософія. Випуск 203-204. – Чернівці, 2004. – С. 75-80.
284. Местоблюстителем УПЦ МП назначен твердый сторонник единства РПЦ [Електронний ресурс]. // Русская империя. – Режим доступу : <http://www.rusimperia.info/news/id19013.html>.
285. Местоблюститель УПЦ митрополит Онуфрий направил письмо Президенту РФ В. Путину – [Електрон. ресурс] // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/vazhno-mestoblyustitel-upc-mitropolit-onufriy-napravil-pismo-prezidentu-rf-vputinu.html>.
286. Митрополит Владимир и Патриарх Филарет «примирились» в Мыстецком Арсенале [Електронний ресурс]. // Комсомольская правда в Украине. – Режим доступу : <http://kp.ua/life/405585-mytropolyt-vladymyr-y-patryarkh-fylaret-prymyrylys-v-mystetskom-arsenale>.
287. Митрополит Володимир скасовує засідання Синоду УПЦ, скликане митрополитом Агафангелом (оновлено) [Електрон. ресурс] // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/46895/.
288. Митрополит Володимир: «Людам треба дати серйозну відповідь – у що ми віримо, і як ми віримо» [Електрон. ресурс] // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/47001/.
289. Митрополит Драбинко осознал, что являлся соучастником преступления по похищению монахинь – протоколы допросов. [Електронний ресурс]. // Комсомольская правда в Украине. – Режим доступу: <http://kp.ua/incidents/556831-mytropolyt-drabynko-osozenal-cto-yavliasia-souchastnykom-prestupleniya-po-pokhyschenyui-monakhyn-protokoly-doprosov>.
290. Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан). Українська Православна Церква: сьогодні і перспективи. інавгураційна промова 18 лютого 2008 року на урочистій церемонії присвоєння митрополиту Володимирі ступеня почесного доктора honoris causa Християнською Богословською академією у Варшаві [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article/ukra%D1%97nska-pravoslavna-tserkva-sogodennya-%D1%96-perspektivi>.
291. Митрополитів УПЦ (МП), які підписали Рівненський меморандум, викликали «на ков'єр» [Електронний ресурс] // РІСУ – Режим доступу до ресурсу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/confessional/orthodox_relations/58232.
292. Митрополит Онуфрій. Его Святейшеству, Святейшему Кириллу Патриарху Московскому и всея Руси – [Електрон. ресурс] / Митрополит

- Онуфрій // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/vazhno-mestoblyustitel-uprc-napravil-pismo-svyateyshemu-patriarhu-kirillu.html>.
293. Митрополит Онуфрій. Інтерв'ю Блаженнішого Митрополита Онуфрія церковним журналістам – [Електрон. ресурс] / Митрополит Онуфрій // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/bog-poklikav-mene-i-ya-pishov-intervyu-blazhennishogo-mitropolita-onufriya-cerkovnim>.
294. Митрополит Онуфрій. Перша проповідь Місцєблєустителя в Лаврі: Прощена неділя. – [Електрон. ресурс] / Митрополит Онуфрій // Православіє в Україні. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/persha-propovid-misceblyustitya-v-lavri-proshchena-nedilya.html>.
295. Митрохин Н. А. Клерикализация образования в России: к общественной дискуссии о введении предмета "Основы православной культуры" в программу средних школ. [Электронный ресурс] // Институт изучения религии в странах СНГ и Балтии. – Режим доступу до ресурсу: <http://religion.gif.ru/clerik/clerik.html>.
296. Митрохин Н. А. Русская православная церковь: современное состояние и актуальные проблемы – Москва: НЛЮ, 2004. – 648 с.
297. Митрохин Н. Русская православная церковь — итоги десятилетия [Электронный ресурс] // Неприкосновенный запас. – Режим доступу до ресурсу: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/6/mit35.html>.
298. Міжконфесійні відносини у їх сутності і виявах в Україні: Збірник наукових статей / За заг. ред. А. Колодного і В. Климова. – К.: Світ знань, 2010.
299. Модзалевський І. Я давній та відвертий прихильник порозуміння між УАПЦ та УПЦ / Іоанн Модзалевський. // Православіє в Україні. – Режим доступу : http://orthodoxy.org.ua/uk/mejkonfessionalnyy_dialog/2007/03/13/6390.html
300. Морозов О. Легенды и мифы российской истории: историческая политика руководства Русской православной церкви в начале XXI в. / Олег Морозов. // Монтаж и демонтаж секулярного мира / – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 255–323.
301. Музиченко Я. Між Ватиканом і Константинополем: [українська православна церква Московського патріархату] / Я. Музиченко // Україна молода. – 2009. – 26 трав. – С. 12–13.
302. Муха О. Екуменізм: філософське і суспільне бачення / О. Муха // Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні / За ред. А. Колодного. – К., 2001. – С. 94-98.
303. Недавня О. Християнські фактори в контексті культурного і громадянського вибору українців. Монографія / Ольга Недавня. – К. : Український видавничий консорціум, 2011. – 600 с.
304. Неправда Московських анафем: Упорядник Ігумен Димитрій. – К., 2002. – 471 с.

305. Ніколова А. Вплив глобалізаційних процесів на розвиток релігійного життя України [Електронний ресурс] / А. Ніколова. // Наукові конференції. – Режим доступу : <http://intkonf.org/nikolova-ai-vpliv-globalizatsiynih-protseviv-na-rozvitok-religiynogo-zhittya-ukrayini/>.
306. Нова Концепція УПЦ щодо розвитку церковно-державних відносин в галузі соціальної політики ширша за державну [Електронний ресурс]. // РІСУ. – Режим доступу : http://theology.in.ua/article_print.php?id=36138&name=charity&lang=ua.
307. Новик В. Соціальна проблема в Російському Православ'ї / В. Новик // Соціальна доктрина Церкви (Збірник статей). – Львів: Свічадо, 1998. – С. 178–215.
308. Новиков А., прот. Боязнь Русского мира [Электронный ресурс] / прот. А. Новиков. // Релігія в Україні. – Режим доступу : http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/15296-boyazn-russkogo-mira.html.
309. Новиченко М. Міжконфесійні конфлікти: шляхи подолання / М. Новиченко // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2004. – № 8. – С. 112-116;
310. О принципах организации социальной работы в Русской Православной Церкви [Електронний ресурс]. // Официальный сайт РПЦ. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/1401894.html>.
311. Обращение епископов Украинской Православной Церкви к Святейшему Патриарху Московскому и всея Руси Алексию II, Священному Синоду и всем архиереям Русской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. – 1992. – № 4. – С. 5.
312. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української Православної Церкви : У 2 т. [Електронний ресурс] / І. І. Огієнко. // Психологическая библиотека. – Режим доступу : <http://psylib.ukrweb.net/books/kerks01/txt04.htm>.
313. Огляд перепон до відновлення єдності в українському Православ'ї [Електронний ресурс]. // Притвор. – Режим доступу : <http://prитvor.kiev.ua/ec/ks/document03>.
314. Окара А. Украинская Православная Церковь (Московского патриархата) между экзархатом и автокефалией / Андрей Окара // Православная церковь при новом патриархе. – М. : РОССПЭН, 2012. – С. 311–340.
315. Олександр (Драбинко), митрополит. Щодо дискусії про богослужбову мову [Электронный ресурс]. // Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/31741-shhodo-diskusiyi-pro-bogosluzhbovu-movu.html>.
316. Определение Собора Украинской Православной Церкви 22-23 ноября 1990 г., Киев // Православний вісник. № 2. – 1991. – с. 2-3.
317. Определения Собора Украинской Православной Церкви по вопросу о полной самостоятельности Украинской Православной Церкви 1-3 ноября 1991 г. [Электронный ресурс]. // Царква. – Режим доступу : <http://churchby.info/bel/127/3>.

318. Основы социальной концепции Русской православной церкви. Архиерейский собор 2000 года. [Электронный ресурс]. // Радонеж. – Режим доступа : http://www.radost-brest.com/libruary/poleznoe/osnovi_socialnoi_konsercii.pdf
319. Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека [Электронный ресурс] // Официальный сайт Московского патриархата. – 2008. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/428616.html>.
320. Откровения Илариона. Митрополит Иларион (Алфеев): Главная роль РПЦ – в пропаганде официальной политики правительства (Wikileaks). – [Электрон. ресурс] // Релігія в Україні – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/7248-mitropolit-ilarion-alfeev-glavnaya-rol-rpc-v-propagande-oficialnoj-politiki-pravitelstva-wikileaks.html.
321. Открытое письмо группы клириков и мирян УПЦ МП против фальсификаций на выборах президента Украины – [Электрон. ресурс] // Портал CREDO.RU – Режим доступа: <https://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=28908>.
322. Павленко Е. Ересь филетизма: история и современность [Электронный ресурс] / Е. Павленко // Притвор. – Режим доступа : <http://pritvor.kiev.ua/ec/theology/pavlenko-filetism>.
323. Павлов І. Від церкви імперської до церков національних / І.Павлов // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 11-16.
324. Палінчак М. Система державно-церковних відносин в посткомуністичній Європі: уроки для України / М. М. Палінчак // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63) . – № 2. – С. 74-88.
325. Пантелеймон (Родопулос). Територіальні юрисдикції відповідно до православного канонічного права. Феномен етнофилетизму у наш час / Пантелеймон (Родопулос) // Православний Яготин. – Режим доступа до ресурсу: http://vira.in.ua/texts/rodopoulos__jurisdictions__ua.htm.
326. Паньо К. Мотиви та наслідки втручання влади у міжконфесійне протистояння в Україні (українські церкви та релігійна свобода на межі століть) / Катерина Паньо. – Київ 2004. – 142 с.
327. Паращевін М. Релігія і релігійність в Україні / За ред. С.Макеєва / Максим Паращевін. – К. : Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. – 68 с.
328. Патриарх Кирилл видит в событиях на Украине угрозу разделения нации [Электронный ресурс] // РиаНовости. – Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20140107/988147929.html>.
329. Патриарх Кирилл обратился к Предстоятелям Православных Церквей с просьбой возвысить голос в защиту православных на востоке Украины [Электронный ресурс] // Pravmir.ru. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.pravmir.ru/patriarh-kirill-obratilsya-k-predstoyatelyam-pravoslavnyih-tserkvey-s-prosboy-vozvyisit-golos-v-zashhitu-pravoslavnyih-na-vostoke-ukrainyi/#ixzz3A0tJ5woK>.

330. Патриарх Филарет пояснив, чому Константинополь відмовився дати УПЦ КП автокефалію [Електронний ресурс] // Bigmir.net. – Режим доступу : <http://news.bigmir.net/ukraine/566654-Patriarh-Filaret-obyasnili-pochemu-Konstantinopol-otkazalsya-dat-YPC-KP-avtokefaliu>.
331. Патриарх Кирил знає все про взаємини УПЦ і влади України [Електронний ресурс]. // РІСУ. – Режим доступу : http://theology.in.ua/article_print.php?id=51185&name=church_state_relations&lang=ua&.
332. Патриарх Філарет написав листа предстоятелям Помісних Церков [Електронний ресурс]. // Кіріос. – Режим доступу : <http://kyrios.org.ua/news/uoc-kp/9712-patriarh-filaret-napisav-lista-predstojateljam-pomisnih-tserkov.html>.
333. Пащенко В. Релігія в системі чинників формування та розвитку етносу // Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення / Ред. кол.: А. Колодний, П. Яроцький, О. Саган. – К., 1998. – С. 7-8.
334. Петрушко В. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период (1989-1997). – М.: Свято-Тихоновский Православный богословский институт, 1998. – 254 с.
335. Пилявец Л.Б. Автокефалия православной Церкви на Украине / Л.Б.Пилявец // Людина і світ. – 1990. – № 5 – С. 19-24.
336. Підсумковий протокол № 1 зустрічі робочої групи УПЦ, на яку покладено відповідальність за підготовку діалогу з представниками УПЦ КП, і робочої групи УПЦ КП, на яку покладено відповідальність за підготовку діалогу з УПЦ (Києво-Печерська Лавра, 2 жовтня 2009 р.) [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/article/p%D1%96dsumkovii-protokol-%E2%84%961>.
337. Посередников Д. Политическое православия в Украине. // Гілея: науковий вісник. – 2013. – №77. – с. 283 – 285.
338. Постанова собору єпископів УПЦ «Про внутрішнє життя Української Православної Церкви» – [Електрон. ресурс] // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/57487/.
339. Постановления Освященного Архиерейского Собора Русской Православной Церкви [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт РПЦ. – Режим доступу : <http://www.patriarchia.ru/db/text/2777929.html>.
340. Православна віра єдиної, святої, соборної й апостольської церкви. Послання східних патріархів / [пер. І. Огієнко]. – Почаїв: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1991. – 196 с.
341. Православная церковь при новом патриархе. Сб. статей под ред. А. Малашенко и С. Филатова. – М.: РОСПЭЭН, 2012. – 415 с.
342. Представник УПЦ закликав і владу, і народ до виконання Божих заповідей [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу : <http://info.church.ua/2013/12/16/predstavnik-upc-zi-sceni-zaklikav-i-vladu-i-narod-do-vikonannya-bozhix-zapovidej/>.

343. Прихожани УПЦ (МП) розділилися навпіл щодо майбутнього Церкви. – [Електрон. ресурс] // Релігія в Україні – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/32930-prihozhan-ucp-mp-rozdililisya-navpil-shhodo-majbutnogo-cerkvi.html>.
344. Причини розколу в Українському Православ'ї в кінці 80-х – на початку 90-х [Електронний ресурс]. // Притвор. – Режим доступу : <http://prytvor.kiev.ua/ec/ks/document02>.
345. Про рішення комісії, яка засідала у Шамбезі [Електронний ресурс]. // Офіційний сайт УПЦ КП. – Режим доступу : <http://www.cerkva.info/uk/documents/12/104-chambesy.html>.
346. Протокол №2 засідання Собору єпископів Української Православної Церкви від 21 грудня 2007 року – [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article/protokol-%E2%84%962-zas%D1%96dannya-soboru-%D1%94piskop%D1%96v-ukra%D1%97nsko%D1%97-pravoslavno%D1%97-tserkvi-0>.
347. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України [Монографія] – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2012. – 272 с.
348. Релігійні меншини України // Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / За ред. А. Колодного. – Т. 7. – К., 2011. – 600 с.
349. Релігійні організації в Україні (станом на 01.01.2013 р.) [Електронний ресурс] – // РІСУ. – Режим доступу : <http://risu.org.ua/ua/index/resourses/statistics/ukr2013/51768/>
350. РЕЛІГІЯ – СВІТ – УКРАЇНА. Колективна монографія в 3-х книгах за науковою редакцією професорів А. Колодного і Л. Филипович. Книга III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів. – К., 2012. – 550 с.
351. Релігія і влада в Україні. Проблеми взаємовідносин: Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: "Державно-конфесійні відносини в Україні: їх особливості і тенденції розвитку" 8 лютого 2011 року. [Електронний ресурс]. // Центр Раумкова. – Режим доступу : www.razumkov.org.ua/upload/prz_2011_Rlg_sml.pdf
352. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин ; Інформаційні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?» [Електронний ресурс] // Інститут релігійної свободи. – Режим доступу : http://www.irs.in.ua/files/publications/2013.04.23_Razumkov_Center_Religion_and_Authority_irs.in.ua.pdf.
353. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 10. – С. 4-65.
354. Релігія і нація в суспільному житті України й світу / Филипович Л. О. та ін. К. : Наукова думка, 2006. – 286 с.
355. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Матеріали міжнародної конференції 15-16 травня. – К., 1998. – 135 с.

356. Релігія і Церква в українському суспільстві: конфесійний розподіл. – [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова. – 2016. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/upload/1464081325_file.pdf.
357. Рибачук М. Національне відродження і релігія / М. Рибачук, О. Уткін, М. Кирюшко. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 208 с.
358. Романюк Р. (Не)доторканий. У чому ГПУ звинувачує Новинського [Електронний ресурс] / Роман Романюк. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/11/8/7126159/>.
359. Рюмочкин Р. Трагедія на Майдане об'єднала УПЦ КП и УПЦ МП: священники вместе отпевают погибших [електр. ресурс] / Р. Рюмочкин // Сегодня. – Режим доступу : <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/tragediya-na-maydane-obedinila-upc-kp-i-upc-mp-svyashchenniki-vmeste-otpevayut-pogibshih-498063.html>
360. Саган О. В Україні дублюють російську модель державно-конфесійних відносин з одною Церквою у фаворі / О. Саган. // РІСУ. – Режим доступу : risu.org.ua/ua/index/all_news/state/legislation/33920/.
361. Саган О. Держава і церкви в Україні після Майдану: питання відносин / О. Саган. // Україна – 2014: Суспільно-політичний конфлікт і Церква. – К.: Центр О. Разумкова, 2014. – с. 68-73.
362. Саган О. Етноконфесійна специфіка релігійності в Україні // Українське релігієзнавство. – 1999. – №12. – С. 94-105.
363. Саган О. Московська патріархія як офіційний провідник ідеології «русского мира» / О. Саган. // «Русский мир» Кирила не для України. Зб. наук. статей. – 2014. – С. 89–96.
364. Саган О. Н. Православ'я в його інституційному розвитку: історіософський аналіз [Текст] : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Олександр Назарович Саган ; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2004. – 321 с.
365. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект / Олександр Саган. – К. : Світ знань, 2001. – 256 с.
366. Саган О. Помісна православна Церква: проблеми і прогнози конституювання / О. Саган, С. Здіорук // Україна релігійна: Колективна монографія. – Кн. 2. : Прогнози релігійного життя України. – К. , 2008. – С. 136–158. – (Українське релігієзнавство. – 2008. – № 48).
367. Саган О. Православна ідеологія : нові аспекти ХХІ століття / О. Саган. // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. – С. 138–145.
368. Саган О. Стан Православ'я України як відображення його історії / Саган О // Україна релігійна : Колективна монографія. – Кн. 2. : Стан релігійного життя України. – К. , 2008. – С. 219 – 237.
369. Саган О. Церкви в умовах українського посттоталітарного суспільства: нові акценти соціально значущої діяльності / О. Н. Саган // Актуальні питання соціально значущої діяльності церков і релігійних організацій в Україні. Збірник матеріалів / За ред. В.Бондаренка. – К., 2004. – С. 23-26.

370. Саган О. Н. Соціальна доктрина православ'я: чи буде два кроки назад? / О. Н. Саган // Українське релігієзнавство. – К., 2002. – № 23. – С. 14–24.
371. Саган О., Здіорук С. Помісна Православна Церква: проблеми і прогнози конституювання / Саган О., Здіорук С. // Українське релігієзнавство. – 2008. (№48). – С. 136-159.
372. Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан / Олександр Саган. – К. : Світ знань, 2004. – 912 с.
373. Самосвятские расколы в Украине. Статьи, свидетельства, богословские комментарии / Сост. и ред. В.С. Анисимова. – К., Пресс-служба УПЦ, 2012. – 208 с.
374. Самохвалова Л. Парад переходов: Московские батюшки сменили рясы на судейские мантии. – [Електрон. ресурс] / Самохвалова Лана. // Укринформ. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ru/rubric-community/1891753-parad-perehodov-moskovskie-batyushki-smenili-ryasyi-na-sudeyskie-mantii.html>.
375. Саух П. Ю. Православ'я: український вимір / П. Саух., Мегеря О. П., Пілявець Л. Б., Чуприна В. В. та // навч. пос-к. – Київ : Кондор, 2004, – 381 с.
376. Святейший Патриарх Кирилл: Русский мир – особая цивилизация, которую необходимо сберечь [Електронний ресурс] // Официальный сайт Московского патриархата. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>.
377. Святейший Патриарх Кирилл: Русский мир — особая цивилизация, которую необходимо сберечь [Електронний ресурс] // Официальный сайт Московского патриархата. – Режим доступу до ресурсу: URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>.
378. Семенко В. От апостасии – к миссии «удерживающего»: «Основы социальной концепции РПЦ» как манифест православного консерватизма [електр. ресурс] / Владимир Семенко // Русская линия. — Режим доступу: http://ruskline.ru/monitoring_smi/2000/11/01/ot_apostasii_-_k_missii_uderzhivayuwego/.
379. Сергієнко П. Соборність – ідея і реалії / П. Сергієнко // Віче. – 1992. – № 5. – С. 148-159.
380. Сергійко В. Ф. Соціально-етичне вчення християнства: тенденції розвитку, конфесійні особливості [Текст] : Автореф. дис. канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Віра Федорівна Сергійко; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2003. – 16 с.
381. Серєда Г. В. Взаємозв'язок релігії і економіки в контексті соціології релігії / Г. В. Серєда. – К. : Криниця, 2009. – 121 с.
382. Сидоренко С. Патриарх Кирилл и русский мир [електр. ресурс] / Сергей Сидоренко // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/2314-oshibka-rezidenta-patriarh-kirill-i-russkij-mir.html>
383. Смітюх Г. Сучасна релігійна ситуація в Україні як дзеркало ідеологічного вакууму / Г. Є. Смітюх, В. В. Стрілецький // Україна сакральна : минуле, сьогодні, майбутнє. – К. : Знання України, 2006. – 36 с.

384. Собор Української Православної Церкви. 1-3 листопада 1991 року. – К.:
Видання Української Православної Церкви, 1992. – 62[2] с.
385. Солдатов А. Триумф на час. Ітоги візитів Патріархів Варфоломея і
Алексія в Київ стосовно не свідчать про зміцнення позицій
Московської патріархії в Україні / А.Солдатов // Портал-Credo.Ru. –
Режим доступу : <http://www.portal-credo.ru/site/print.php?act=commentid1441>.
386. Соціальна концепція Української Православної Церкви [Електронний
ресурс] // Православ'я в Україні. – Режим доступу :
<http://orthodox.org.ua/page/sots%D1%96alna-kontsept%D1%96ya>.
387. Спікер УПЦ – о реакції ЗМІ на проповідь прот. Андрія Ткачова
[Електронний ресурс] // Православ'я в Україні. – 2014. – Режим доступу
до ресурсу: <http://orthodoxy.org.ua/data/kommentarij-spiker-upc-o-reakcii-na-propoved-prot-andreya-tkacheva.html>.
388. Статистично-аналітичні спостереження щодо розвитку УАПЦ. –
[Електрон. ресурс] // Духовність і право. – Режим доступу:
<http://fff1964.livejournal.com/598799.html>.
389. Стоянов І. Український питання. Складний вибір Константинополя –
[Електрон. ресурс] / Стоянов Іван// Криніца.info– Режим доступу:
<http://krynica.info/ru/2016/10/09/ukrainskijj-vopros-slozhnyjj-vybor-konstantinopolya/>.
390. Стравінський В. Проект «Ламання Церкви» через коліно: час збирати
каміння [Електрон. ресурс] / Стравінський Влад. // Урядовий Кур'єр. –
Режим доступу: <http://ukurier.gov.ua/uk/articles/proekt-lamannya-cerkvi-cherez-kolino-chas-zbirati->
391. Тимошенко закликає до об'єднання українського православ'я та створення
єдиної помісної церкви [Електронний ресурс]. // Дзеркало тижня. – Режим
доступу : <http://dt.ua/UKRAINE/timoshenko-zaklikaye-do-ob-yednannya-ukrayinskogo-pravoslav-ya-ta-stvorenniya-yedinoyi-pomisnoyi-cerkvi-125812.html>.
392. Три тези головної у Всеукраїнській раді церков митрополита Онуфрія
(03.04.2014) [Електронний ресурс] // Уніан-релігії. – Режим доступу :
<http://religions.unian.ua/orthodoxy/903850-tri-tezi-golovuyuchogo-u-vseukrajinskiy-radi-tserkov-mitropolita-onufriya-upts.html>.
393. Тяжелое молчание предстоятеля РПЦ: в Кремль на торжество Путина
патриарх Кирилл не пришел – [Електрон. ресурс] // JOINFO. – Режим
доступу: http://joinfo.ua/sociaty/872748_Tyazheloe-molchanie-glavi-RPTs-Kreml-braschenie.html.
394. У день свого народження, Блаженніший Митрополит Володимир звершив
Літургію в Києво-Печерській Лаврі – [Електрон. ресурс] // УПЦ.
Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2013/11/23/kijiv-uden-svogo-narodzhennya-blazhennishij-mitropolit-volodimir-zvershuje-liturgiyu-v-kijevo-pecherskij-lavri/>.
395. У день свята Успіння Божої Матері Блаженніший Митрополит Онуфрій
звершив Божественну літургію в Успенському соборі Лаври – [Електрон.
ресурс] // УПЦ. Офіційний сайт. – Режим доступу:

- <http://news.church.ua/2014/08/28/kijiv-u-den-svyata-uspinnya-bozhoji-materi-blazhennishij-mitropolit-onufrij-zvershiv-bozhestvennu-liturgiyu-na-sobornij-ploshhi-kijevo-pecherskoji-lavri/>.
396. У московському патріархаті назріває розкол. Випуск ТСН за 21 березня 2014 року – [Електрон. ресурс] // Youtube. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=rU1FWY1e78g.
397. УАПЦ відмовилася від об'єднання – УПЦ Київського патріархату. – [Електрон. ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/27121128.html>.
398. Угринович Д. М. Введение в теоретическое религиоведение / Д. М. Угринович. – М. : Мысль, 1973. – 238 с.
399. Україна та проект «русского мира» : аналіт. доп. / С. І. Здіорук, В. М. Яблонський, В. В. Токман [та ін.] ; за ред. В. М. Яблонського та С. І. Здіорука. – К. : НІСД, 2014. – 80 с.
400. Українська Православна Церква і виклики сучасності (проект ювілейної декларації) [Електронний ресурс]. // Богословський портал. – Режим доступу : http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/confessional_doc/47505/.
401. Українська Православна Церква на межі тисячоліть. Документи і матеріали. До 20-річчя Харківського Собору Єпископів Української Православної Церкви. – К.: Видавничий відділ УПЦ, 2012. – 285 с.
402. Українська Православна Церква: міфи та істина. – [Електрон. ресурс] // Київська Митрополія УПЦ. Офіційний Сайт. – Режим доступу: <http://mitropolia.kiev.ua/ki%D1%97vska-mitropoliya-upc-vidala-drukombroshuru-ukra%D1%97nska-pravoslavna-cerkva-mifi-ta-istina/>.
403. Український Майдан, який зібрався «заради Європи», переріс саму Європу і її політиків [Електронний ресурс]. // І-прес. – Режим доступу : http://ipress.ua/articles/ukrainskyu_maydan_yakyy_zibravsya_zarady_yevropy_pereris_samu_yevropy_i_ii_politykiv_35553.html.
404. Ухвала Собору УПЦ від 8 липня 2011 року [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УПЦ. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article/ukhvala-soboru-ukra%D1%97nsko%D1%97pravoslavno%D1%97-tserkvi-v%D1%96d-8-lipnya-2011-roku>.
405. Феодосій (Снигирев), игумен. Так в чем же разница между Зарубежной Церковью и «Киевским Патриархатом»? [Електронний ресурс] / Игумен Феодосий (Снигирев) // Монастыри Киевской епархии УПЦ. – Режим доступу : <http://orthodox.kiev.ua/ru/articles/264.html>.
406. Филарет: признание УПЦ Киевского патриархата – это вопрос времени [Електронний ресурс]. // Власти.нет. – Режим доступу : <http://vlasti.net/news/84669>.
407. Филатов С. Патриарх Кирилл – два года планов, мечтаний и неудобной реальности / Сергей Филатов // Православная церковь при новом патриархе. – М. : РОССПЭН, 2012. – С. 9–68.

- 408.Филатов С. Русское православие, общество и власть во времена политической турбулентности / Сергей Филатов. // Монтаж и демонтаж секулярного мира / – Москва: РОССПЭН, 2014. – С. 9–42.
- 409.Филипович Л. А. Етнологія релігії : теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення / Л. Филипович. – К. : Світ знань, 2000. – 333 с.
- 410.Филипович Л. Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти / Л. Филипович // Релігія та соціум. – №2. – К., 2011. – С. 76-79.
- 411.Филипович Л. Майдан і Церкви [Електронний ресурс] / Л. Филипович // Релігія в Україні. – Режим доступу : <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>
- 412.Филипович Л. Християнство в контексті національного самовизначення / Л. О. Филипович // Християнство і національна ідея. Науковий збірник / Ред. кол.: А. Колодний, П. Яроцький, М. Братасюк та ін. – Тернопіль, 1999. – С. 43-48.
- 413.Филипчук С. Участь УПЦ МП та УПЦ КП у суспільно-політичних процесах України крізь призму церковних документів та богословських праць (1991 – 2006 роки) / С. Филипчук // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник / За ред. З.Білика. – Львів, 2008. – Кн. I. – С. 822-829.
- 414.Фролов К. Украина: выбор веры, выбор судьбы. Двадцать лет независимости Украины – двадцать лет борьбы за единство Русской Церкви / К.Фролов. – СПб.: Алетейя, 2011.– 228 С.
- 415.Фурман Д. Русские и украинцы: трудные отношения братьев //Украина и Россия: общества и государства. М. 1997. – с. 3 – 18.
- 416.Халіков Р. Х. Міжконфесійний діалог в українському суспільстві в контексті лаїцизації соціальних аксіологій / Руслан Халіков // «Сучасна інформаційна Україна: інформатика, економіка, філософія»: матеріали доповідей конференції, 13-14 травня 2010 року. – Донецьк, 2010. Т. 2. – С. 309-313.
- 417.Халіков Р. Х. Рациональні засади міжконфесійних відносин в Україні // Україна і світ : Політичні, економічні та культурологічні питання. Збірник наукових праць. – Харків : ПВНЗ «Інститут сходознавства і міжнародних відносин «Харківський колегіум»», 2011. – С. 238-242.
- 418.Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. Т.Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
- 419.Харьковщенко Є. Християнство в Україні / Є.Харьковщенко. – Курс лекцій. Навчальний посібник. – К., 2005. – 202 с.
- 420.Харьковщенко Є. А. Релігієзнавство : Підручник / Є. А. Харьковщенко. – К. : Преса України, 2007. – 379 с.
- 421.Хілько Є. В. Теоретико-методологічні засади дослідження церковного розколу / Є. В. Хілько // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : Науковий вісник: зб. наук. праць. – Вип. № 81. – К.: ВІР УАН, 2014. – С. 239-243.
- 422.Хмельницький Я. Собор без соборности или одесский бунт. Електрон. ресурс] / Священник Ярослав Хмельницький. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/comments/27015/.

423. Хмільковська О. Основні тенденції розвитку православ'я в Україні в контексті національної безпеки / О. Хмільковська // Стратегічні пріоритети. – №4 (13). – 2009. – С. 64-70.
424. Холмогоров Е. Политическое Православие [Електронний ресурс] / Холмогоров Егор. // Филиппов Град – Режим доступу до ресурсу: <http://www.filgrad.ru/texts3/egorholmogor/holmogor3.htm>.
425. Цебенко С. Б. Державно-церковні відносини в незалежній Україні [Електронний ресурс] / С. Б. Цебенко. – Режим доступу : http://historylaw.lp.edu.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81:2013-04-29-10-03-24&catid=45:2013-04-25-08-46-36&Itemid=66.
426. Цыпин В. Каноническое право / В.Цыпин. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 864 с.
427. Черноморец Ю. Год великого юбилея [Електронний ресурс] / Ю. Черноморець // Православие в Украине. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2008/07/21/17486.html>
428. Черноморец Ю. Личность и богословие патриарха Кирилла [Электрон. ресурс] / Юрий Черноморец, Георгий Будкевич // Релігія в Україні. – Режим доступа в Инт. : <http://www.religion.in.ua/main/1053-lichnost-i-bogoslovie-patriarxa-kirilla.html>.
429. Черноморец Ю. П. Русский мир Патриарха Кирилла (с болью за судьбу РПЦ и лично Патриарха) [Електронний ресурс] / Юрий Павлович Черноморец. // Православие в Украине. – Режим доступу до ресурсу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/2009/11/10/27713.html>.
430. Черноморець Ю. Коментарій на обращение Синода РПЦ "к православным христианам Украины, пребывающим вне единства со Святой Церковью" [Електронний ресурс] / Ю. Черноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/36790/
431. Черноморець Ю. Патриарх в Киеве: война с "раскольниками" [Електронний ресурс] / Ю. Черноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/36864/
432. Черноморець Ю. Проблема разделения украинского православия сегодня и будущее христианства [Електронний ресурс] / Ю. Черноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/analytic/32038/
433. Черноморец Ю. П. Этика и журналистика [Електронний ресурс] / Юрий Павлович Черноморец. // РІСУ. – Режим доступу до ресурсу: <http://risu.org.ua/ru/index/blog/~chernomoret/39469>.
434. Чертихин В. С. Идеология современного православия / В. С. Чертихин. – М. : Наука, 1965. – 136 с.
435. Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья (Византия и Русь). / И. С. Чичуров. – М. : Наука, 1991. – 176 с.
436. Чорновіл Т.– І вся країна покриється будинками Азарова? [Електрон. ресурс] / Чорновіл Тетяна // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/09/8/5365808/>.
437. Черноморець Ю.: «Ще трохи такого православ'я у душі протистояння всім – і УПЦ стане чужою для України» [Електронний ресурс] / Юрій

- Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/27469-shhe-troxi-takogo-pravoslavya-u-dusi-moskovskogo-protistoyannya-vsime-i-upc-stane-chuzhoi-dlya-ukrayini.html>.
438. Чорноморець Ю. Важкий вибір Патріарха. – [Електрон. ресурс] / Чорноморець Юрій // Газета «День». – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/vazhkiy-vibir-patriarha>.
439. Чорноморець Ю. Відповідальність церков за майбутнє України / Ю. Чорноморець [Електронний ресурс] // Релігія в Україні. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/25820-vidpovidalnist-cerkov-za-majbutnye-ukrayini.html
440. Чорноморець Ю. Двадцять років без духовного Ренесансу: що далі? [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/44006/
441. Чорноморець Ю. Декларація РПЦ не может быть одобрена Верховной Радой [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/37679/
442. Чорноморець Ю. Джерела сили київського християнства, або Три складові національної ідеї / Ю. Чорноморець [Електронний ресурс] – // Газета «День». – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/dzherelo-sili-kiyivskogo-hristiyanstva-abo-tri-skladovi-nacionalnoyi-ideyi>
443. Чорноморець Ю. Ідеологічні війни у православній Україні. Ч. I. [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/2684-ideologichni-vijni-u-pravoslavnij-ukrayini-ch-i.html>
444. Чорноморець Ю. Ідеологічні війни у православній Україні. Ч. II. [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/2714-ideologichni-vijni-u-pravoslavnij-ukrayini-ch-ii.html>
445. Чорноморець Ю. Історична зустріч українських Предстоятелів [Електронний ресурс] / Юрій Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/44112/
446. Чорноморець Ю. Канонічна автокефалія – це спосіб не відділення, а існування Церкви в традиційно православній країні, якою є Україна [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/43824/
447. Чорноморець Ю. Коментарі щодо рішення про "українську" комісію Константинопольського патріархату [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/2040-komentari-shhodo-rishennya-pro-ukrayinsku.html>.
448. Чорноморець Ю. Константинопольський Собор 1-3 вересня 2011 і Московський Патріархат / Ю. Чорноморець // РІСУ. http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/44263/

449. Чорноморець Ю. Криза міжправославного діалогу в Україні пов'язана з внутрішньоцерковними проблемами / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/50949/
450. Чорноморець Ю. Кризис православия: реакция Московской Патриархии на Константинопольский Собор 1–3 сентября // Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/44511/
451. Чорноморець Ю. Митрополит Володимир: трагедія і триумф українця / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/39150/
452. Чорноморець Ю. Надія на перемогу мудрості / Ю. Чорноморець // Політ. уа. – Режим доступу: <http://www.polit.ua/articles/2010/11/23/kirill.html>
453. Чорноморець Ю. Нові надії на об'єднання українського православ'я / Ю. Чорноморець // Притвор. – Режим доступу: <http://pritvor.kiev.ua/ec/analitics/chernomorec-hopes-association>
454. Чорноморець Ю. П. Київська ідея в сучасному релігійно-культурному дискурсі / Ю. П. Чорноморець. // Гуманітарний корпус: [зб. наук. статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Вип. 3. – 2014. – С. 328 – 332.
455. Чорноморець Ю. П. Позитивні тенденції у розвитку українського православ'я сьогодні: нова якість освіти та наукових розвідок конфесійних вчених / Ю. П. Чорноморець // Державно–церковні відносини в Україні : сучасний стан та тенденції розвитку / [за ред. В. Д. Бондаренко та І. М. Мищака]. – К. : Вид–во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – с. 499–515.
456. Чорноморець Ю. П. Християнський консерватизм Патріарха Варфоломея і фундаменталізм Патріарха Кирилла : суттєві протиріччя і загрози для майбутнього [Електронний ресурс] / Ю. П. Чорноморець. // РІСУ. – Режим доступу до джерела : http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/40214/
457. Чорноморець Ю. Патріарх Кирилл бачить себе православним Іоанном-Павлом II. Ці фантазії можуть знищити православ'я / Ю. Чорноморець // Тексти. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/28898/Patriarkh_Kyryll_bachyt_sebe_pравoslavnym_IoanomPavlom_II
458. Чорноморець Ю. План Кирилла для Януковича. Слід очікувати активізації спроб Патріарха Кирилла підтолкнути державну владу України до порушення статус-кво і дестабілізації / Ю. Чорноморець // Портал-Кредо. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=81844>
459. Чорноморець Ю. Предсоборное совещание в Шамбези: единая Православная Церковь жива и действенна / Ю. Чорноморець // Портал-Кредо. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=71286&type=view>.
460. Чорноморець Ю. Пріоритети державної політики в релігійній сфері. – [Електрон. ресурс] / Юрій Чорноморець // Газета «День». – Режим доступу:

<http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/prioriteti-derzhavnoyi-politiki-v-religiyniy-sferi>.

461. Чорноморець Ю. РПЦ і просвітницький абсолютизм / Ю. Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/daycomment/2567-rpc-i-prosvitnickij-absolyutizm.html>.
462. Чорноморець Ю. Руський світ патріарха Кирила (із боєм за долю РПЦ і особисто патріарха) [Електронний ресурс] / Ю. П. Чорноморець. // РІСУ. – Режим доступу до джерела : http://theology.in.ua/ua/index/expert_thought/comments/32731
463. Чорноморець Ю. Символізм інаугураційного молебну / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/34549/.
464. Чорноморець Ю. Скорее жив, чем мертв. Диалог УПЦ МП с Киевским патриархатом, на который возлагали столько надежд, будет продолжен, несмотря на панику Москвы / Ю. Чорноморець // Портал-Кредо. – Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=75127&type=vie>
465. Чорноморець Ю. Судьба УПЦ в начале XXI века. УПЦ и президентские выборы 2004 года в Украине – [Електрон. ресурс] / Чорноморець Юрій // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/analytic/9823/.
466. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики / Ю. Чорноморець // Релігія та соціум. – 2015. – № 3. – С. 34-40.
467. Чорноморець Ю. Сучасні проблеми з релігійною ідентичністю: трагедія православ'я [Електрон. ресурс] / Ю. Чорноморець // Релігія в Україні. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/10102-suchasni-problemi-z-religijnoyu-identichnistyu-tragediya-pravoslavya.html>.
468. Чорноморець Ю. Украинское православие перед лицом новых реалий [Електрон. ресурс] / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/41919/
469. Чорноморець Ю. Українське православ'я: двадцять років на роздоріжжі [Електрон. ресурс] / Ю. Чорноморець // Притвор. – Режим доступу: <http://prytvor.kiev.ua/ec/analitics/chernomorec-ukrainianpravoslavya-20years>].
470. Чорноморець Ю. Українське Православ'я: старі проблеми у новому сторіччі [Електронний ресурс] / Ю. Чорноморець. // Дзеркало тижня. – Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/ukrayinskepravoslavya_stari_problemi_u_novomu_storichchi-49120.html.
471. Чорноморець Ю. Християнський консерватизм Патріарха Варфоломея і фундаменталізм Патріарха Кирила: суттєві протиріччя і загрози для майбутнього [Електрон. ресурс] / Ю. Чорноморець // РІСУ. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ru/index/expert_thought/analytic/40214.

472. Чорноморець Ю. Чи є шанси в майбутньому на єдину православну Церкву в Україні? [Електрон. ресурс] / Ю. Чорноморець // Православ'є в Україні. – Режим доступу: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/3072>.
473. Чорноморець Ю.П. Перспективи створення канонічної помісної церкви в Україні / Юрій Чорноморець. // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова [зб. наукових праць] – Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. / ред. рада: В.П. Андрущенко. – К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 34 (47). – С. 96–110.
474. Чорноморець Ю. За лаштунками Собору [Електрон. ресурс] / Чорноморець Юрій // Газета «День». – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/za-lashtunkami-soboru>.
475. Чорноморець Ю. Про переформування українського православ'я – [Електрон. ресурс] / Чорноморець Юрій // Газета «День». – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/kultura/pro-pereformuvannya-ukrayinskogo-pravoslavya>.
476. Чорноморець Ю. Церкви і політика: вибори 2002 року / Ю. Чорноморець // Контекст. – 2002. – № 2 (14). – с. 26-32.
477. Шкаровский М.В. Константинопольский патриархат и Русская Православная Церковь в первой половине XX века. – М. : Индирик, 2014. – 232 с.
478. Шкіль С. Критика концепції «руського світу» в Україні / Шкіль Світлана // Схід. – № 4 (136). – травень-червень 2015. – С. 103-108.
479. Шкіль С.О. Ідеологічна оцінка Російською православною церквою українських подій 2013-2015 років / С.О.Шкіль. // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 10. – с. 182–186.
480. Шкіль С.О. Трансформації наративів сучасного російського православ'я (2011-2013) / С.О.Шкіль. // Гілея. – 2016. – Вип.106 (3). – с. 290–295.
481. Шкрібляк М. Ідейно-еклезіологічні пріоритети церкви в сучасній Україні: декларації та реалії / М.Шкрібляк // Релігія та соціум. – 2008. – №1. – С. 129–134.
482. Шліхта Н. Церква тих хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Наталія Шліхта. – Харків: Акта, 2011. – 466 с.
483. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України : Політол. аналіз / О. В. Шуба. – К. : Криниця, 1999. – 323 с.
484. Шугаєва Л. Н. Духовно-моральне становлення особистості в контексті православної традиції / Л. Шугаєва // Держава і Церква: форми взаємодії в умовах трансформації українського суспільства: Матеріали Міжн. Наук.–практ. Інтернет-конф. 28–29 травня 2014 р. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. – С. 67–76
485. Шугаєва Л. Н. Релігії світу. / Л. Шугаєва // : навч. пос-к – К. : Академвидав, 2011, – 256 с.
486. Щеткина Е. Почему украинские церкви застряли в совке / Е.Щеткина, Ю. Вишневский [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<http://www.dsnews.ua/politics/pochemu-ukrainskie-tserkvi-zastryali-v-sovke-16112015070600>.

487. Ювілейний Помісний Собор Української православної Церкви Київського Патріархату 9–10 січня 2001р. (документи і матеріали). – К. : Вид. відділ Укр. Пр. Церкви Київського Патріархату, 2001. – 60 с.
488. Юраш А. Релігія і Церква років незалежності України / А.Юраш.– К. – Дрогобич, 2003. – 254 с.
489. Яблоков И. Основы религиоведения Учебник / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, М. П. Новиков, и др.; Под ред. И. Н. Яблокова. – М.: Высш. шк., 1994. – 368 с.
490. Як створюються єресі, або що таке «Етнофілетизм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uaos.net/2009/11/etnofiletizm/>.
491. Яннарас Х. Церковь в посткоммунистической Европе / Христос Яннарас; [пер. с англ. Г. Завершинского, Ю. Вестеля] // Церковь и время : Научно-богословский и церковно-общественный журнал. – 2004. – № 3 (28). – С. 81–106.
492. Ярема Р. Розкольніцькі рухи в українському Православ'ї ХХ-ХХІ століть / Священик Ростислав Ярема. – К.: 2008. – 96 с.
493. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: Навч. Посібник / П. Л. Яроцький. – К.: Кондор, 2004. – 308 с.
494. Яроцький П. Проблеми Церкви в секулярному, плюралістично-ідейному суспільстві / П. Яроцький // Релігійна свобода: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник / За ред. А.Колодного. – К., 2003. – С. 8-16.
495. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: Сучасні релігійні процеси у світі й Україні / Яроцький П.Л. – К. : Кондор, 2013 – 442 с.
496. Яськів Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї [Текст] : Автореф. дис. канд. філософ. наук : спец. 09.00.11 – «Релігієзнавство» / Богдан Іванович Яськів ; Ін-т філософії НАН України. – НАН України, Ін-т філос. – К., 1996. – 24 с.
497. Яськів Б. Релігія в контексті генези української національної ідеї / Б. Яськів. – Л.: Вид-во Українського католицького інституту, 2004. – 440 с.
498. Яцульчак В. У внешних спецслужб есть задание по дискредитации УПЦ МП [Електронний ресурс] / В. Яцульчак. – Режим доступу : <http://www.cerkva.info/uk/publications/intervju/3706-filaret-liga.html>.